

Ботирхон АКРАМОВ

МАЪРИФАТ ФИДОЙИСИ

МАЪРИФАТ ФИДОЙИСИ

БОТИРХОН АКРАМОВ

Тошкент
«MUMTOZ SO'Z»
2012

УДК: 821.512.133(083)
КБК 83.3(5Ў)

Тўплаб, нашрга тайёрловчи:
Гули АКРАМОВА

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи
Филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОВ

Такризчилар:
Филология фанлари доктори, профессор
Ҳамиджон ҲОМИДИЙ;
Филология фанлари номзоди
Абдумурод ТИЛАВОВ

83.3(5Ў)6
А15

Акрамова, Гули.

Маърифат фидойиси: Ботирхон Акрамов / Тўплаб, нашрга тайёрловчи Г.Акрамова; сўзбоши муаллифи ва масъул муаррир Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2012. – 176+8 б.

УДК: 821.512.133(083)
КБК 83.3(5Ў)

ISBN 978-9943-398-82-6

© Б.Акрамов, 2012
© «MUMTOZ SO‘Z», 2012

НАВОИЙ БАҲРИДАН БАҲРАМАНДЛИК

Инсон доим юксакликка интилиб яшайди. Бу йўлда унга илм ва иймон, инсонийлик ва тафаккур ҳамроҳ бўлса, у янги юксакликларни забт этишдан чарчамайди. Айниқса, бу маънавий йўлда улуғ аждодларимиз эътиқодига таянса, уларнинг руҳи албатта қўлла-гусидир. Мумтоз адабиётда худди тасаввуф таълимоти сингари тири увайс тушунчаси бор. Унга кўра шогирд (мурид) фақат ўз замондошларидан эмас, балки ўзигача ўтган улуғлардан бирини пир тутиши ва унга эътиқод қилиши мумкин. Агар таъбир жойиз бўлса, мавзумиз боиси профессор Ботирхон Акрамов Ҳазрат Навоийни ўзига ана шундай улуғ тири муришд сайлаганлардан бири эди. Ҳар суҳбатда, ҳар жойда – хоҳ кўчада бўлсин, хоҳ уйда, ёки машғулот пайтида ва ё дўстлар зиёфатида доимо Улуғ Навоий ёди билан яшашни одат қилган эдилар. Шундай экан, улуғлар ёди қўллаб, оддий мактаб ўқитувчиси Миллий университетнинг профессори даражасига кўтарилди, эл-юрт эътиборини топди...

Ботирхон Акрамов илмий фаолиятининг икки муҳим қирраси эътиборли. Улар учун мумтоз адабиёт ва унинг улуғ даҳолари ҳам, XX аср ёки замонавий адабиётдаги йирик истеъдодлар ҳам бирдай илмий мақолаларига мавзу эдилар. Улуғ Навоий баҳридан баҳрамандлик олимни Бобур, Фузулий, Машраб сингари туркий дунёнинг муҳташам вакиллари ижодига бошлаган бўлса, худди шундай эҳтиром билан Ҷулпон ва Ойбек, Абдулла Орипов ва Рауф Парфи ижодига юзланади. Ҳатто бу ижодкорлар дарёсидан баҳра олган Мирза Кенжабек ва Азиз Саид каби шогирдлар ҳақида ёзганда ҳам улуғлар ижодига муносабатда бўлган пурвиқорлик, инжа калом ва баланд пардани сақлайди. Буни баландпарвозлик деб эмас, балки шеърга, бадий сўзга бўлган юксак ҳурматдан деб билиш лозим. Ана шундай эътиқод домланинг “Шеъроят гавҳари”, “Олам бутунлиги”, “Фасоҳат мулкининг соҳибқирони”, “Навоий шохбайтлари” сингари китобларининг ички руҳини ёритиб туради. Кези келганда айтиш лозимки, улуғ шеърятдан ҳайратланиш натижасида “сўз гуҳари”, “илоҳий калимот”, “мўъжиз лавҳалар”, “қасидавор тасвир”, “руҳият мусаввири” каби сўз бирикмаларидан фойдаланади, улуғ санъатга баҳо беришда улуғвор жумлалар тузишдан ийманмайди.

Сўз сеҳридан ҳайратланиш домлани бадий ижод билан машғулликка ундаган. Ушбу тўпламда илк бор нашр этилаётган ижод намуналари ҳам ўшандай мумтоз жанрларда битилган шеърӣй машқ ва тажрибалар деб қаралиши керак. Бу муаллифнинг ўзи ёзганидек, “янги бир ижодий иштиёқ... қалам маъбуди Аторуднинг илк муждаси”дан руҳ олган муҳиблик билан ижодга киришишидир.

Ботирхон домла жуда кўп олим ва ижодкорлар билан ҳамсуҳбат бўлганлар, бироқ негацир уларнинг бирортасини ҳам матбуотга олиб чиқмаган экан. Бу ўринда Б.Акрамовнинг мунаққид Маҳкам Маҳмудов билан бўлган суҳбатини ҳавола қилиш орқали ўқувчиларимизни ана шундай адабий суҳбатлар ҳам домла фаолиятидан ўрин олганини эсга олмоқчи бўлдик. Ва ниҳоят, адабиётшунос олим асарларининг қисқа рўйхатини бериш орқали улар ёзган мақола ва китобларнинг умумий мундарижасидан ҳам китобхонларни хабардор қилишни ният қилдик.

Мазкур тўпламнинг иккинчи бўлими адиб ва олимлар, шогирд ва яқинларининг дил сўзларидан ташкил топган. Улар ўта турлича (ҳатто эл билган машҳур адиб эътирофидан тортиб кўшишлар эсдалигигача) бўлишидан қатъи назар бир жиҳат бу ёдномаларни бирлаштириб туради. У ҳам бўлса – самимият. Булар самимий, ҳиссиётга берилган инсонга нисбатан ўз самимиятини изҳор қилиш ниятида ёзилган дил сўзларидир.

Умид қиламизки, Ўзбекистон Миллий университети профессори, навоийшунос олим Ботирхон Акрамов ҳақидаги ушбу мўъжаз эсдалик китоби ўқувчиларни безътибор қолдирмайди.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
профессор

МУХТАСАР ХАСБИ ҲОЛИМ

Каминангиз – фақир ҳақир Ботирхон Акрамхўжа эшон ўгли 1932 йилнинг 20 ноябрида Фарғона водийсининг қадимий Ўш шаҳрида (араб манбаларида: “Хайрул баладон”, водийнинг зиёратгоҳларидан – “Маккаи Ажам”), деҳқон-боғбон хонадонида таваллуд топганман.

Аввал етти йиллик мактабда (собиқ Султон мингбоши – олим ва драматург Иззат Султоннинг бобоси қурдирган иморатларидан бирида), сўнгра вилоят педагогика билим юртида, Ўш ўқитувчилар институтида таҳсил олдим. 1952-1954 йилларда Тошкент Низомий номидаги педагогика институтида ўзбек тили ва адабиёти факультетида ўқишни давом эттирдим.

1954-1963 йилларда Ўш шаҳри мактабларида ўзбек тили, адабиёти ва тарих фанларидан дарс бердим. Адабиёт ва тарихга муҳаббат ўша пайтларда шаклланган, шаҳар ўқитувчилар уйида – халқ театрида, сўнг вилоят театрида ўриндошлик асосида фаолият кўрсатганман, республика (Қирғизистон) фестивалида қатнашганман ва фахрий ёрлиқ олганман.

1963-1966 йилларда Низомий номидаги пединститут аспирантурасида ўқишни давом эттирдим. Қадрдон институт даргоҳида устоз олимлар: Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Натан Маллаевлардан, мутасил таҳсил, таълим, маърифий ва маънавият сабоқларини олдим. 1966-1969 йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим бўлиб ишладим.

1967 йилда “Навоий лирикасида мажозий образлар” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқладим. Устозим профессор Ҳамид Сулаймон билан Тошкентда ва Санкт-Петербургда бир неча вақт илмий мулоқотларда бўлганим бир умр унутилмас хотираларимдир.

1969-1977 йилларда Тошкент давлат университетида доцент ва катта илмий ходим – докторант лавозимларида фаолият кўрсатдим. Докторантура муддати тугагандан сўнг университетдан

кетилишига тўғри келди. Ниҳоят, 1991 йилда Абурайҳон Беруний номидаги Тошкент техника университетида докторлик диссертациясини ёқладим, икки йилдан сўнг профессорлик лавозимини олдим.

1999 йилда, шукрки, ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг Ўзбек мумтоз адабиёти кафедрасига ишига қайтдим.

Аспирантлик йилларидан то 1991 йилгача учта монографик рисола нашр этилди (“Шеърят гавҳари”, “Олам бутунлиги”, “Фасоҳат мулкининг соҳибқирони”). Кейинги йилларда турли нашриётларда учта китоб қўлёзмаси чоп этилиши навбатини кутиб ётибди (“Сўз гуҳари”, “Жаҳон гул ичинда ниҳон”, “Бир шеър шарҳи” туркумидан). 2007 йилда “Навоий шохбайтлари” чоп этилди. 1969-2002 йиллар орасида Навоий, Бобур, Ғулпон, Усмон Носир, Миртемир, Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи ва кўп бошқа шоирлар ижодини тадқиқ ва таҳлил этувчи 100-120 дан ортиқ илмий-танқидий мақолалар газета ва журнал саҳифаларида эълон қилинган.

Бошқа бир янги ижодий иштиёқ: дафъатан, каминада уйғонган орифона шеър “дағдағаси” (Бобур) ва қасида-достон разбати, балким бу – қалам маъбуди Аторуднинг илк муждасидир...

2010

"СЎЗ ГУҲАРИ"НИНГ ИЛОҲИЙ БАҲОСИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2000 йилнинг бошларида Олий Мажлис минбаридан туриб, Ватан ва миллат шаъни, аждодлар шукухи, авлодлар ғурури, ҳаққи-ҳурмати, давлат аҳамияти мақомида юксак эътибору буюк меҳр-ихлос ила қилинган: "Навойни англаш" даъвати ҳақида, унинг маъно салмоғи, асл моҳияти ҳақида дафъатан – аввалига, ҳар биримиз лоақал зоҳиран ўйлаб кўрмоғимиз ("ўз вужудингга тафаккур айлагил..."), яъни дастлабки таассуротлар, майли, шахсий мулоҳазалар тарзида бўлсин, муайян тасаввур ҳосил қилмоғимиз тўғрироқдир... Бу борада ҳазратнинг ўзлари қўлимиздан тутиб етаклагандай бўлади.. Ибтидо, беназир болаликнинг ҳайратбахш машқлари, сўнгра Мавлоно Лутфий билан ўша унутилмас мулоқот чоғидан ёдгор тамсил-байт ва ниҳоят, ўсмирлик, навниҳол йигитлик йилларининг мавжвор шавқу рағбатидан шохиди бурхон нодир шохбайтлар... (уларни баъзур "англаш" мумкин!...) Биз "Бадоеъ ул-бидоя" дебосчасидан айрим ғаройиб байтлар тамсили билан кифояланамиз:

*Ранж кўрмай киши топарму фароз,
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароз?..*

*Тухум ерга кириб, чечак бўлди,
Қурт жондан кечиб, ипак бўлди.*

*Лола тухмича гайратинг йўқму,
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?!.*

Вожаб! "Етти-саккиз ёшлар" (Навой эътирофи, "Дебоча"), боринки, тўккиз-ўн ёшларда бўлсин, "хомаи тақдир" қудрати-ла битилган, тонг шабнамидай тоза, бокира байтлар, аслида мурғак хирад, маъсум хаёл тухфаси эканига иштибоҳ билдириш ўзи гуноҳи азим эмасми? Боз устига, уларда азалий зиддиятлар: туғилмоқ ва ўлмоқ, илоҳий ворислик, ҳаётнинг мўъжизакор давомийлиги ("авлодлар алоқаси") фалсафаси шунчалар аниқ тафсилу тимсолларда ифодаланиши... Ҳаётнинг бокий қонунияти – машаққату риёзатлари ("ранж кўрмай киши", "кўнгли ўртанмайин...") ҳам жуда эрга – бола тафаккурида тажалли этиши-чи?!..

Алқисса, "Навоийни англаш" жараёни шу тарика аста-аста, оҳиста-оҳиста содир бўлмоғи лозим. Сўнгра, не ажабки, ўша "болалик ғаройиботлари" ("Ғаройиб ус-сигар")дан эътиборан, Навоийнинг ўзи кейинчалик "одамийлар одамийси" деб тавсифлаган саховат, ҳиммат – нафъ етқўрмак", "халқ ғами", "аёлу Ватан" йўлида жон фидо қилишдек олий сифот (сифатлар) васф этилади. Демак, биз, биринчи навбатда, улуғ мутафаккир, улуғ гуманист шоиримизнинг "барча эл"га мақбулу манзур, аниқроғи, назаргоҳда аён ("олти жиҳат" ва "тўрт унсур"га мансуб) ҳодиса, ҳолат ва аломатларни яхшироқ билиб, англаб олмағимиз лозим бўлади. Мана бошқа ёрқин тамсил-байтлар:

*Гул вақти муяссар ўлса гулфом қадаҳ...
Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз...*

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш...

(Учала маълуму машхур рубоийнинг давоми китобхон ҳофиза кувватига ҳавола).

Оразин ёнқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш...

(бу байтнинг иккинчи сатри ҳам!..)

*То тузди Навоий ояти шиқ,
Ишқ аҳли аро наво булутур...
Яхшироқ бил они улус ароким,
Етса кўпрак улуска нафъ ондин.
Нафъ текурмакни шиор айладинг,
Ўзунга ул нафъни ёр айладинг.
Тенгри эҳсонига шод ўлгон килур,
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам...
Бировким, жаҳонда керак ком анга,
Эмас яхши бир ерда ором анга...*

Хуллас, биз нисбатан яхшироқ англаган байтлар Навоий оламини таҳқиқ этишда дастлабки маърифий-бадийий сабоқ вазифасини ўтайди. Яъни Навоий даҳосининг сир-синоати, асл моҳияти, улуғ шоир яратган тимсолларнинг руҳий теранликлари, мўъжизий аломатлари, жумладан, ғайб олами (руҳлар, фаришта-малойиклар даргоҳи) ва ниҳоят, муғлок руҳият – Аллоҳнинг чексиз ва муқаддас мулкига сайру саёҳат қила бошлаймиз... Адбатта, бундай муборак илохий тушунчалар, раббоний қадриятлар талқини ва таҳлилида

дунёвий ҳодисалар, ҳаётини ҳақиқатлар тавсифу тафсиллари ёнма-ён ёки тадрижий давомийлик силсиласида, рамзий-мажозий усул ва воситалар, азалий ранг ва оҳанглар ила уйғунликда, мутаносибликда намоён бўладик, биз бу серкирра, мураккаб жараён ҳақида эндигина очиқ сўзлай бошладик: зоҳир ва ботин, суврат ва сийрат, моддий борлик ва руҳият оламининг узвий бирлиги, бутунлиги, азалий қонунияти... Турли даражалар ("Мақомот") – категориялар (юнонча аслиятда: "категориус") нисбати, уларнинг бадиий тимсолларига хос хусусиятларни таҳлил этмасдан, бир қадар шарҳлаб бермасдан "Навоийни англаш"дек бугун адабий-бадиий ва илмий муаммога айланган мушкулот тугунини ечиш амри маҳол...

Ҳеч муболағасиз, Маширику Мағриба, алал хусус, фасоҳат мулки – шеърини санъатда назари ва нисбати йўқ сўз Даҳоси тасарруф этган, гўёки ғайришуурий – мўъжизакор шеърини, илохий ижодхона ҳақида, ўша самовий хилқат – Аторуд (қалам ва аҳли қалам маъбуд) тили билан айтганда: "балогат кишварининг нуктадони, фасоҳат мулкининг соҳибкирони" ("Бадоеъул-бидоя" дебчаси) инкишоф этган мислсиз нафису дақиқ тимсоллар – "сўз гуҳари" намуналари ҳақида баҳоли имкон мусохаба ва мубоҳаса юритмоқ учун, аввало, комил эътиқод, шайдои муҳиб назари лозим бўлади. Қолаверса, махсус маърифий ҳозирлик, зарифона баланд дид-хуштаблик, шоирона нозикхаёллик – ўзгача сўз туйғуси, эҳтимол, хос воизлик салоҳияти, нутқ санъати тақозо этилар... Хуллас, "Алишерий" (Бобур) "илми балога" ва "саноеъ нафиса" – юксак бадиият ва санъат мақомига муносиб сўз юритмоқ қанчалар бошариф ва масъулиятли вазифа бўлса, шунчалар ҳузурбахш, ҳатто руҳни поклантирувчи бир машғулотдир... Мен камоли ифтихор туйғуси билан айта оламанки, улуг валиуллох). шоирнинг ўзлари эътироф этганидай: "ишим ўлмишдур эҳтиёт этмак, нуктанинг тору пудига етмак" каби анчайин оғир вазифани уддалай олишимга, назаримда, ҳазратнинг муборак руҳоний сиймолари мадад ва рағбат бераётгандай, қолаверса, ўша "Алишерий" шохбайтларнинг шунчалар жозиблиги, "қўб ва ҳўб" (Бобур)лиги журъатимга журъат қўшаётгандай туюлади, не ажабки, ҳар гал Навоийнинг сўз даҳоси билан мулоқотда бўлган чоғимда бу сирли-мўъжизий ҳолат мени гарк этмайди...

Мустақил мушоҳада ва изланишларим, шахсий мулоҳаза ва мубоҳасаларимни (ҳа, балким, баҳсталаб фикрларимни!..) катта ал-

лома Алибек Рустамовнинг илмий мулоқот услубидан андоза олиб, "Улуғ Амир Алишер Навоийнинг сўз олами ҳақида суҳбатлар" деб атадим...

БИРИНЧИ СУҲБАТ. "Низомул миллати вад-дин Алишер" (Жомий баҳоси) Навоий шеърятининг илоҳий моҳияти ҳақида. Жаҳонда тенги йўқ сўз (шеър) санъаткорининг мўъжизакор байтлари, том маънода сирли-сеҳрли бир дунё, ажаб руҳий хилқат эканлиги (бу хусусиятни ҳазратнинг ўзлари фахрия усулида неча бор эътироф этган) қачон, қай шаклда бўлмасин, имконият даражасида ҳаққоний талқин этилмоғи ва муносиб баҳоланмоғи лозим... Мана илоҳиёна мазмунда битилган, махсус қудсий талқинни тақозо этадиган икки шоҳбайт:

*Навоий, сеҳр эмас, гўё "Каломуллоҳ" асосидур,
Бу муъжизларки, зоҳир ўлди килки нуктапошингда...*

*Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломида назм...*

Биринчи байтдан бир бирини тўлдирувчи икки маънони англашимиз мумкин: (1) сенинг чиндан-да мўъжиза кўрсатишга қодир қаламинг шунчалар теран ва рангин, нозик ва сирли-сеҳрли маъно ~ нуктадонликлар ярата олдики, бунинг далолати: зоҳиран, қандай мазмунда бўлмасин, барча байтларинг моҳиятида "Каломуллоҳ" руҳига, унинг асосларига риоя қилинганига ҳеч шубҳа йўқ; (2) Эй Навоий, сенинг шеърларинг қанчалар ҳайратбахш, жозибадор бўлмасин, улар қандайдир сеҳр-афсун самари эмас, балки "Каломуллоҳ" оятлари илоҳий мўъжизалар сифатида ғойибона нозил бўлгани каби сенинг зоҳир байтларинг ҳам инсон тафаккури ва шуури меъёрларига сиғдириб бўлмас, ақлни ҳайратга солувчи руҳий ҳолатлар, илоҳий жараёнлар маҳсули бўлса не ажаб!..

Иккинчи шоҳбайт ҳам ўша анъанавий мажозлар орқали, гайришуурий тафаккур усулида яратилган: ҳамоно, шеърят (том маънода теран, илоҳий шеърят!) сеҳрли хилқат, моҳиятан фавқуллодда ғаройиб бир ҳодиса, руҳий ҳолатлар, жараёнлар маҳсули экан, бунинг ўз ҳикмати бор; илло, Куръон оятлари (уларнинг аксарияти)... фасоҳат қонунлари, илми балоға, илми бадеъ, аруз меъёрларига монанд нозил бўлган бўлса не ажаб!..

Бунинг мўътабар илмий далили сифатида "Муҳокамат ул-луғатин" рисоласидан иқтибос келтириш жойиздир: "Андоғки, ҳақ суб-

хонаху ва таолонинг Каломи мажидида кўп ерда (!) назм воқеъ бўлбтурки, аруз қавоиди (қоидалари) била ростдур... Ва расули саллолоху алайҳ-васаллам аҳодиси (ҳадислари)да ҳам доғи бу тарик тушбтур..." Демак, иккинчи шоҳбайтдан ҳам шеърят руҳидаги илоҳий ибтидо... англашиладики, бу бизни беихтиёр ўйга толдиради...

Бошқа бир мисолни "Ҳайрат ул-аброр"нинг иймон шартларини шарҳлаган махсус муқаддимасидан келтириш мумкин. Боб сарлавҳасида қайд этилган "Ал-ийману ан-ту ману биллаҳи" ("Аманту") сурасидан иймоннинг олти шартидан учтасини мухтасар шарҳлаб ўтамиз: "... ва малоикатиҳи ва кутубиҳи ва расулиҳи...", яъни назаргоҳдан пинҳон малоика-фаришталар (ва руҳлар) дунёсига иймон келтирмоқ; муқаддас китобларга иймон келтирмоқ; пайғамбарларга (Қуръонда зикр этилганларига) иймон келтирмоқ... Шу тариқа, биз мана эндигина очикъ эътироф ва зикр этиш ҳуқуқига, чинакам маърифат олиш имкониятига эга бўлганимиз ғайб олами, унинг ўзгача қонунлари, сир-синоати, сўнгра раббоний билимлар мажмуи – илоҳий китоблар, уларга ёзилган шарҳлар, талқинлар ва ниҳоят, турли эътиқоду маслак-матлабларнинг байналмилал миқёсларда жаҳон тан олган раҳнамолари – набиуллоҳ сиймолар ҳақидаги боқий Ҳақиқатлар... ҳар бир қомилу солим (соғлом) инсон учун мукаррам ва муқаддас эканлиги уқтириладики, бу лавҳа Навоийнинг сўз ва тафаккур даҳосини, унинг илмий-фалсафий, бадий теранликларини "англаш"дек янги давр тақозоси, Истиклолият тамойиллари билан руҳан яқин, ҳамоҳангдир...

Яна бир ёрқин тамсил-байт. Бу – иймоннинг иккинчи шarti – ғайб олами тимсоллари буюк сўз санъаткори қалами-ла, бадий санъатлардан ифрот ва ҳусни таълил (фавқулодда муболага ва имконга сиғмас сабаб) усуллари орқали зийнатланган камёб шоҳбайтлардан бири ва унинг мухтасар шарҳи:

*Навоийнинг фигон ўти куйдирди жаҳон аҳлини,
Малойик хайлини ул ўтлуғ фигондин асрагил, ё раб!..*

Алишер Навоий ижодиётидан, айниқса, икки тенгсиз бадийят қомуси: "Ҳазойин ул-маъоний" куллиёти ва маснавиёти ("Хамса" ва "Лисон ут-тайр" дostonлари)дан, майли, умумий тарзда бўлсин, бохабару мутаассир, хуштаъб муҳиб, маъруф ва зариф китобхон (бундай сифат ва салоҳиятсиз Навоийни биламан, дейиш ўзи абас!)... шоирнинг лирик қаҳрамони, унинг умумлашма образи – тимсоли

мужассами ҳақида қанчалик тасаввур қилар экан? (Мағриб шеърятининг даҳоларидан бири, файласуф шоир Гёте лирик қаҳрамон тимсолига ҳайратомуз аниқ, мухтасар таъриф берган: бу – шоир шахсияти билан "коллектив даҳо"нинг хос йўғурмасидан иборат умумлашма тимсоли мужассам... "Шеърят ва ҳақиқат" рисоласидан). Мутафаккир ва тенгсиз мураббий, поклар ичра пок, валиуллоҳ шоир Навоийнинг лирик қаҳрамони улуғ Гёте тасаввур қилган лирик қаҳрамон билан муштарак ва айни чоғда яна бошқа кўшгина жиҳатлари билан ажралиб турса не ажаб?..

Мана бизнинг бир қадар умумий ва нисбий тавсифимиз: фавқуллодда шавку рағбат ва ҳайрат волийси; фасоҳат мулкининг султони – санъаткор шоир; заковат ва маърифатда орифи жаҳон мутафаккир; "умри азиз"га шайдою вола, ҳаёт "чашмазори"нинг ҳамиша маъмур, айни чоғда хушёр соқийси – ринд; дарду ҳасратлари ёруғ дунёга сиғмас армонли ошиқ; "икки жаҳон" мулкидан мосуво, жаҳонгашта сойир-қаландар; фазлу камол ичра нодири даврон, фариштасифат вали зот; эл-улус ғами, нафъи, амнияти (тинч-омонлиги), юрт маъмурилиги (ободонлиги) посбони, назари йўқ адолатпаноҳ ва ҳақиқатпеша; "тенгри эҳсони", умр неъмат ҳаққи, ҳадсиз шукронаю сабр, "тавбаи комил", саною муножот соҳиби... Ана энди юкоридаги шоҳбайт шарҳига ўтсак бўлади. Ва баралла айта оламизки, ўша умумлашма тимсол – образ, унинг энг муҳим ва мумтоз сифоти (сифат аломатлари) мажмуи: ошиқ, шоир, вали, ориф, сарҳалқа-мураббий, ниҳоят, энг одил ҳакам ва ҳақиқатпаноҳ сиймо – зотикиром, яъни Навоий қаҳрамонининг фиғон ўти (ё "ўтлуғ фиғони") шунчалар самовий шиддат кучига, баайни тўхтатиб, тўсиб, ихоталаб, қайтариб бўлмас талотум тўлқинига, беомон ёлқин, аёв билмас босқин оқимига айлангуси, бундай фожеъ оқибатбутун "жаҳон аҳли"ни куйдириб, кунпая-кун этгусидир... Бироқ кавнайн (икки жаҳон) маъноларида мушоҳада юритувчи Навоийнинг қаҳрамони учун бу ҳали фожианинг интиҳо нуктаси эмас. Асло! Унинг "икки жаҳон" (ҳам моддий борлиқ – назаргоҳ, ҳам гайб олами)нинг дардларидан, сир-асроридан воқиф валиуллоҳ зот вужуди ва руҳиятига туташган, асли бу фоний дунё ғам-андуҳлари, армонлари боис аланга олган "фиғон ўти" фақат боқий дунё – самовотнинг етти (ё тўққиз) буржи узра эркин-эмин кезиб, барча неъматлар, мавжудоту мўъжизот бунёдкори – Холиқу Қодир Аллоҳ ҳақиға ҳамду сано ва салавотда бўлган даҳлсиз "малоик хайли"га

бирор зиён, шикаст етказмасин, илоҳим!.. Билъакс, мислсиз даҳшат, ниҳоясиз ваҳшат юз бериши мумкин... Эътибор беринг-а: Навоий қахрамонининг "ўтлуғ фиғони" нечоғлик миқёсга эга бўлса, унинг "... асрағил, ё раб!.." нолавор илтижо сўзларида шунчалар пурдард маънолар тажассум этади!.. Мумтоз ифрот, хусни таълил санъатлари воситасида мутафаккир шоир даҳосининг намоён бўлиш тарзи, ҳолати, даражаси, кўлами бизни ҳайратга солади, ўйга толдиради...

ИККИНЧИ СУҲБАТ. Фалсафий ҳикматлар ҳақиқатидан – бадияят оламига. Бундан кузатилган мақсад: сўзнинг илоҳий маъно-моҳиятини талқин ва таҳлил этиш орқали ғасоҳат сирларини, унинг ўзгача-рангин, дақиқу нафис кирраларини бир-бир инкишоф қилиш. Ёхуд орифона ҳаёлларнинг шеърий тажаллиси – зарифу нафис тимсоллари:

*Нидо еткурди ногоҳ мунҳийи роз –
Ки: "Эй, афсунгари афсона пардоз!
Сўзунг бор авж уза чекди аламни
Ки, сурдунг Арш лавҳига қаламни
Агарчи ахтаредур ҳар сўзунг пок –
Ки эврилур онинг бошига афлок"...*
("Бадоеъул-бидоя "дан)

Аторуд йўллаган фаришта-элчи ("мунҳийи роз") тилидан айтилган, Навоий қаламининг қудрати ҳақидаги бундайин қудсий мазмундаги васф замиридан ("балоғат кишвари", "ғасоҳат мулки", "Арш лавҳи", "ахтар боши" рамзий тимсолларининг маъно-моҳиятидан) англашиладики, Навоий сўзи чиндан ҳам фаришта-малоикалар, руҳлар даргоҳи – самовотнинг авж нуқтаси, яъни Арши Аълонинг сирли-ғаройиб тоқи-гумбази узра ўзининг музаффар байроғини тикмаганида, "ҳар сўзи" бир юлдуз мисол порлагувчи боқий сеҳр-жозоба касб этармиди?!.. Унинг бошидан осмон-фалак "эврлур" даражада олий кадр, юксак баҳога молик бўлармиди? Анъанавий фахрия усулида фавқуллода муболаға (ифрот) санъати заминида яратилган бундай фалсафий-лирик лавҳа, Навоий руҳига, даҳр шеърият руҳига кира олган, демак, маълум иқтидор, туғма салоҳият баробарида, махсус маърифий ҳозирлик дарсларини ҳам ўтган, хуштаъб ва заковатли китобхонда, шубҳасиз, бирор иштибоҳ, уй-

ғотмаса керак... (Бу қутлуғ мавзуда, биринчи навбатда, Е.Э.Бертельс, Ойбек, Шайхзода каби ҳассос аллома-тадқиқотчиларнинг, хусусан, Навоий ижодхонасига оид мушоҳада-мулоҳазалари эътиборли ва кимматлидир. Жумладан, фидойи аллома Ҳамид Сулаймоннинг ўз устози Бертельс ҳақида, яқин дўстлари, зукко мутаржимлардан А.Иванов, Л.Пенковский, В.Державинлар билан ижодий мулоқотлари ҳақида ўзига хос ҳузур ва ғурур ила айтган хотирот сўзлари хануз қулоғимда...Очиғи, "Навоийни англаш" юқорида зикр этилган ва этилмаган етук алломалар, халқимизнинг чин зиёлилари, фузалою зурафоларига хос фазилатлар мақомида, савиясида бўлмоғи менинг ҳам узоқ йиллар давомида кўнгилда авайлаб ва ардоқлаб юрган, аста-аста амалланиб, тобора етила борган ва қарор топган эзгу орзуим, комронлик муродим, безовта ўй-хаёлимдир...).

Сўнгра "Ҳайрат ул-аброр" достонининг "Сўз таърифида", сўзда "маъни гуҳари"нинг баҳо мезони ва салмоғи тўғрисидаги маҳсус саҳифаларида тажаллиёт фалсафаси – "вахдатул вужуд", Аллоҳнинг биру борлиги, икки олам билан бутунлиги – "Тавҳид" таълимотига оид шарҳлар, "сўз баҳри", сўз дуржи (сандири), "сўз буржи" (меҳвар уки) каби рамзий тимсоллар бетакрор фалсафий-лирик лавҳалар яратилади:

*Ул киши сўз баҳрида гаввос эрур –
Ким гуҳари маъни анга хос эрур.
Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул...*

Сўнгра "Лайли ва Мажнун" достонида Сўзга берилган таъриф ўзининг қуйма ва теран нуктадонлиги, бизнинг миллий тафаккур тарзимизга хос зарифлиги билан ҳайратга соладики, уни ҳеч иккиланмасдан, умуман, шеърият — фасоҳат олами учун фалсафий иқтибос, рамзий дебоча ўрнида қабул қилиш мумкин:

*Эй Сўз, не бало, ажаб гуҳарсен!
Гуҳар неки, баҳри мавжварсен...
Айтиб совумас тарона – сенсен,
Олиб қурумас хизона – сенсен...*

Воажаб!.. Кўчирилган иқтибос-банднинг аввалги байти англаган, зоҳиран оддий, одатий ҳол бўлиб туюладиган, ўзаро муқобил маънолар нисбати ўз мантиқи билан ўйга толдирмайдими?.. Зиддиятли-муқобил тимсолларнинг нечоғлиқ ҳаётий ва ҳаққоний эка-

нини бир мушоҳада этиб кўринг-а: Сен, эй Сўз, не бало, ажаб гуҳарсен!.. Бир сатрда ҳам "кандоғ бало", ҳам "ғаройиб гуҳар" – икки қутб қарама-қарши маънодаги чуқур рамзий нисбатни ёнма-ён қўйиш... Ҳа, авваламбор, биринчи шоир, суҳанвар воиз ҳам, сўз меъмори, заршуноси ҳам халқдир. Ҳар гал бу тенгсиз даҳо яхши сўз, марғуб ташбеҳ ахтариб, саралаб, баъзан энг номарғуб, майли, энг қалтис, энг аёвсиз, аччиқ, ҳақиқатни ифодалаган шафқатсиз сўз, ибораларга ҳам мурожаат қилади. Ҳазратнинг ўзлари ҳам она халқининг ўша қадимона, синалган армонли, кинояли нисбатлаш усулига таяниб, ўлмас тимсоллар яратмаганми: (Ё раб!..) Яхшилик қилки, нотавонингман, Ёмон ўлсам ~ сенинг ёмонингман!"; "Лутфу малоҳатда жаҳон офати, дема жаҳон офати, жон офати...". Ёхуд Самарқанд ҳижратидан қутлуг ёдгор, покдоманлик ва заковатда бе-назир, фариштасифат йигит Мирзобекнинг бемаҳал ўлимидан: "Во дариг" "Во ҳасрато!" дея ортиқ қуюниб, унинг руҳияти учун кейин-чалик бутун бир ғазал шаклига келтирган: "Кўзинг, не бало, қаро бўлбугур, ким жонга қаро бало бўлбугур" матлаъ-байтига шунчалар меҳр-ихлос, эътиқод-эътимод билдирганида, Сўзнинг боқий маъно, баҳо, оро, нафосат бахш этгувчи муқаддас қудрати, жозиба сеҳридан ҳайратга тушиб, вужуди, қалби, руҳи ларзага келмаган-микин?!. Ва хусусан, иқтибос-банд таркибидаги: "Айтиб совумас тарона ~ сенсен, Олиб қурумас хизона (кон) – сенсен!.. каби том маънода ўлмас бир кўшиқ, алёр усулида яратилган, олтин ёмбимисол қуйма шоҳбайт ҳам асли анъанавий тақрир ва мусажжаъ (ички сажъ-қофиялар – "зулқодиятайн") санъати билан музайян лавҳа халқасини шунчалар муборак мақомга кўтарган "Алишерий" тимсоллар ҳам моҳиятан халқона (туркона) тарона бадий сайқал намунаси эмасми?!. Сўнгра "Сабъаи сайёр"да Сўзнинг фалсафий-бадий талқинига оид, унинг руҳий хилқати ҳақида шундай жозиб лавҳа яратилади:

*"Гулишани келди жисми инсоний
Нутқ – анинг булбули хушилхоний...
Айла гулзори гулларин тоза,
Булбулин қил баланд овоза!
Гулининг шамъини мунаввар қил,
Атридин даҳрни муаттар қил,
Назми авроқини пардаи жондин,
Ҳам сиёҳини оби ҳайвондин...*

Бу иктибоснинг, хусусан, охирги икки байтида Сўз гулшанининг баҳорий тароват ва малоҳати, файзи сафоси, инсон ҳаёти ва руҳиятига кўрсатган маънавий нафи, фасоҳат зевари (зийнати)нинг кадри-баҳоси, демак, уни асраб-авайлаш эҳтиёжи-муҳофазаси жондек азиз, ҳаётдек боқий ҳақиқатлар даражасида улуғланиши ўз ҳикматига, мантиқий заминига эга; илло, сўз гулшанининг ҳар бир гули сўнмасин, аксинча, кундузи офтоб мисол, тунлари шабчирокдай ўзидан нур таратсин... Сўз гулининг хушбўйлиги – боқий атридан нафақат васл боғи маҳбувлари, балки барча ошиқ-суханварлар димоғи оролансин... Шоир анъанага биноан сўз оҳангини Аллоҳга қарата (иккинчи шахс – "сен"га даъват-илтижо усулида) ифода этиши бежиз эмас. Бундаги жозиб бадий мантиқ такозоси билан бу гулшан куйчиси бўлмиш ошиқ-шоир Навоий ўз шеърини девони ё назмий рисоласининг "авроқи" (варақлари) ҳатто унинг сиёҳигача мўъжизавий воситага айланиши, яъни боқийлик рамзи бўлиб қолишини ҳақ Таолодан илтижо қилиб сўради. Ҳа, ҳазрат бунга ҳар жиҳатдан (ҳам тенгсиз валиуллоҳ сиймо, ҳам сўз даҳоси сифатида) ҳақли эди...

Сўнгра, дostonнинг саккизинчи бобида шуурий идрок, мантиқий тафаккур ҳайратга тушадиган ("ақл боши айланар") сирлисехрли лавҳалар, тенгсиз санъаткор ҳаёлининг юксак парвози, "замин қаърию тоқи чарх авжи" кўзлаган теранликларини инкишоф этиш Навоий калами учун оддий, одатий бир ҳолатдай ўз ифодасини топади:

*...Ё раб, иш мушкилу бу хаста заиф,
 Пашшага фил иши эрур таклиф:
 Чарх томига нардобон ясамоқ,
 Меҳр шамъига шамдон ясамоқ
 Қилибон анга бут ипини каманд
 Айламак аждаҳо анинг била банд.
 Заррада меҳрни ниҳон айлай,
 Баҳрға қатрани макон айлай.*

УЧИНЧИ СУҲБАТ. Моддий борлик – "вужуд кошонаси, бадан мулки шахристони" дин ғайб оламига, аён назаргоҳдан кўздан пинҳон хилқатга... Бундай илоҳий робита замирида "мажоз – ҳақиқат" фалсафаси ("Мажоз ҳақиқат куприги" – "Ал-мажозу қантаратул ҳақиқат", Навоий. "Ҳамсат ул-мутаҳаййирин") зухур этади. Бу фалсафий таълимотга Навоий мухтасар қилиб, шундай шарҳ берган:

“Тар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдур мажоз”. Мавзу қанчалик мураккаб бўлмасин, унинг қудсий-илоҳий жозиба сири шундаки, боқий ҳақиқатлар – мутлоқ Руҳиятга дахлдор. “Ғайб олами”, не ажабки, “барчадин шариф” инсоннинг асли муваққат яратилган ҳаёти, умр қисмат йўли учун ҳам бегона эмаслиги, одам наслига умр вафо қилмас экан, у ўзидан бирор яхши от, қутлуғ хотирот қолдирмоғи учун, аввало, бу фоний дунё – шунчалар рангини жозибадор хилқатни ҳам, сўнгра, кўздан яширин ғаройиботу мўъжизот оламини ҳам – “барча”сини билмоғи лозим, деган муқаддас ақида ажабтовур ғайришуурий тимсолларда ўз ифодасини топади:

*...Кетурдилар ҳақими нуктадони,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳони...*

*Қилиб тунни ёруғ, кунни қоронғу,
Сувда ўт ёндируб, ўтдан сепиб сув –*

*Ғаройиб кўп хувайдо бўлғусидур,
Басе, анда шакл пайдо булғусидур:*

*Кўрунуб ҳар замони кўзга бир шакл,
Кўз олгоч, бўлғусидур ўзга бир шакл.*

*Чу бўлди жилвагар ашкол юз навъ,
Анга ҳам бўлғуси тимсол юз навъ...*

(“Фарҳод ва Ширин”дан)

Достонда фазлу камол ичра солиму расо, тафаккур бобида нодири даврон, Навоий яратган қахрамонларнинг мумтозу комрони – Фарҳоднинг заковатини ўзига сиғдирган, ҳатто XIX-XX асрлар илму фани (хунару техникаси), кашфиётлари (фотография, рентген, автомеханизмлар, кино, телевидение, видеотехника, жумладан, компьютер...) билан, албатта, ижодий-хаёлий изланишлар, илмий фаразлар орқали, ботиний робиталар-ла боғланган фавқулудда журъаткор фикр-ғоялар “Хамса”нинг бошқа достонларида, чунончи, “Сабъаи сайёр” ва “Садди Искандарий”да ривожлантирилганини кузатиб, хайратимиз ортади.

*...Ки, ани фалак меҳрин дебон,
Вале, халқ “ойинаи Чин” дебон...*

*Ҳақимики они тилсим айлабон,
Намоиши анга ики қисм айлабон.*

*Бу даъвода эмас гувоҳ эҳтиёж,
Эрур кўзгу сари нигоҳ эҳтиёж:*

*Агар сўзи чиндур – кўринур юзи,
Кўринмас юзи – бўлса ёлгон сўзи...
("Сабъаи сайёр"дан)*

Яна бир ажойиб тамсил-байт. "Фавойид ул-кибар" девонида "оқ-қаро" мукобил нисбатларидан ҳосил қилинган, лирик қахрамон – ориф инсоннинг фавқулодда драматик ҳолати тажалли этган фалсафий-лирик лавҳада... аввало, фотография ва рентгенга алоқадор, сўнгра, кинода, телевидениеда, видеотехника воситаларида ҳам кўлланадиган... негатив тасвир (оқ-қора график сурат) кўринишларини эслатувчи, чиндан-да ғаройиб манзаранинг гувоҳи бўламыз.

*Нега таркинг этмай, эй чарх, ки шому ахтарингдин –
Қародур юзунг ва лекин оқ эрур юзунгда холинг...*

Не ажабки, бошда "Ҳамса"дан олинган, илмий-ижодий фаразлар самари — "намудори" (кўринишлари) бўлган ғаройиб лавҳалар, Навоий тахаййулининг хайратомуз сувратлари китобхонни хушнуд этиб, уни орзулар қанотида энтиктириб, руҳига ҳузур, фарах, бағишлагани ҳолда, кейинги лирик байт, аксинча, унинг кўнглига ларзақор ғулғула, таҳлика солади...

ТҶҮРТИНЧИ СУҲБАТ. Мантиқий тафаккурдан – интуитив-ҳиссий идрок, кўнгил мулки, ботиний хилқат, яъни руҳият жараёнларига...

Фақат инсон қалбига дохил, миқёс-масштаби ҳад-ҳудуд билмас, моҳиятда "икки жаҳон" аро Руҳият олами мавжуддирки, алалоқибат бу мутлоқ ҳақиқат салтанати (Аллоҳ мулки) билан бевосита – руҳан ва билвосита – мажозан боғланган, аниқ-аён назаргоҳдан ташқари хилқатдир.

"Ҳайрат ул-аброр" достонининг "Кўнгул таърифида" ҳамда уч ҳайрат бобларида, жумладан, кўнгил мулки шундай тавсифланади:

*Буни кўнгул дерсен, эрур бу – юрак,
Исм кўнгул бирла анга муштарак.*

*Солик ани Ариши Муалло деди,
Сўфий ани олами Кубро деди...*

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоғки, кўнгул каъбаси –*

*Ким бу – халойиққа эрур саждагоҳ,
Ул бири Холиққа эрур жилвагоҳ...
("Ҳайратул-аброр "дан).*

(Достоннинг "Учинчи ҳайрат" бобида кўнгул ҳиссий олам – "беш ҳавос" (сезги) бир-бир таърифлаб ўтилади:

*Басира-у самиъа-у ламиса,
Заиқа-у шамъиа-ла хамиса –
Ҳар бири бир равзада тотиб маҳал,
Ҳар бирига ўз фанида йўқ бадал...
Фатҳ, ўлуб мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга –
Мулк ўзи-ю, тахт ўзи-ю, шоҳ ўзи,
Борча – Ўзи, барчадин огоҳ Ўзи...*

Сир эмаски, "икки жаҳон" ҳақиқатини: фоний дунёнинг турфа ажойиботи, боқий дунё мўъжизоти, сир-асрорини дилдан ҳис қилувчи тарикат жамоаси: аҳли хол, аҳли дил, аҳли сидқ, аҳли сафо, аҳли дарк, хулласи, солиқ, суфий, мутасаввиф (пири муршид) зотлар, сўнгра, илми балоға ва фасохат олами – бадий ижоднинг турли соҳа, тармоқларига мансуб соҳиби таънинг ҳар бири кўнгул мулкининг султонидирки, уларнинг муроду аъмоли, дарди ва шавқининг ифодаси – тимсолларда, рамзу мажозларда ўша ботиний салтанат (кўнгул) тажалли этиб туради...

БЕШИНЧИ СУҲБАТ. Бу – улуғ Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг бошариф номлари, қудсий унвонлари ва биз тушунгандан кўра кўпқиррали маъно берадиган муборак тахаллуслари ("Низомул-миллати вад-дин", "ал-фақирул-ҳақир Алишер ул мутахаллис-бин Навоий...") ила муштарак, дунёда назири йўқ даҳо яратган, бадий санъатлар билан музайян шохбайтларнинг мухтасар шарҳидан иборат. Ҳазратнинг Самарқанддан Ҳиротга, устози Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган мактубида шундай байт бор: "Агар "хоса маъни", гар "ийҳом" эрур, Онинг кунда юз байти ҳалвом эрур..." Бу анъанавий фаҳрия усулида битилган байтдан ҳам англашиладики, "кунда юз байт" яратиш Навоий учун катта мушқилот ҳисобланмаган, икки турдаги санъат аслида анчайин мураккаблиги учун камёбу нодир ҳисобланади...

Мана, "Алишерий" шавқ-рағбат самари сифатида шакл-шамойил топган шоҳбайтлардан бири:

*Жон етибдур оғзима, дермен: лабингга топширай,
Лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел!..*

Байтда сирасига уч, ҳатто тўрт бадийий санъат: хоса маъни, яширинган талмех, ирсол-ул-масалу ийҳом... Улар бир-бирини шарҳлаб, тўлатиб келади. Аввало, биринчи мисра охирида, шартли равишда, "Эй Масих"ни ортирадиган бўлсак, талмех аён бўлади (бу бадийий мантиқ тақозоси). Ана энди байтни бир-бир шарҳлаш мумкин: Эй, Масихмонанд ҳабибим сенинг ишқинг ўти сўзонидан вужудимда шундай бир дард пайдо бўлдики, ортик қийноқлар туфайли жон жисмимни тарк этмоқчи, халқумимдан оғзимга келдики, лабларим видо титроғида, изтироб ичида... Сен сўнгги нафасда халоскорим бўл, кел, лабларимга лабингни бос, жон олдидаги қарздорлик асоратидан мени ўзинг халос эт, токи субҳи Маҳшаргача руҳим чирқирамасин, яратувчи Аллоҳ ҳузурига иймон билан борай... Айни шу аснода, ўша муножот орасида, илохий парда ортига яширинган видо бўсасига ишора қилинадики, бунда ийҳом санъати зуҳур этади! Зеро, бу истак-илтижо ("жон етибдур оғзима, дермен: лабингга топширай") хос ошиқлар учун сўнгги имдод, ягона мукофотдир... Шу тариқа, дунёвий-мажозий ишқ, талқини муайян такомил жараёнини ўтаб, илохий ишқ мақомида таҳкик этилади. Ва ниҳоят, халқимизнинг "жони оғзига келди" каби ғоят ҳазин-драматик нақли заминидан ирсолул-масал санъатининг ноёб намунаси яратилади.

Бошқа бир шоҳбайт:

*Ёрур холинг хаёлидин оқорган кўзларим, гўё –
Кўйибтур килки сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин...*

Бунда ҳам икки уч бадийий санъат ўзаро бир-бирини шарҳлаб келади. Гуё маҳбуба хуснига хусн бахш этган "хол" тақдири азал амри ё Аторуд истаги – нафосат тақозоси-ла асли опик "кўзлари қароси"дан олинган бўлса не ажаб, деган ғаройиб хаёл заминидан тугилмаган тимсол-лавҳа яратилади, аниқроғи, "оқорган кўзлар – кўзлар қароси" муқобил (контраст) нисбатидан тазод усули ҳосил бўлади. Иккинчи санъатга келсак, бу – "хоса маъни" бўлиб, том маънодаги бадийий мўъжиза, ноёб кашфиёт сифатида махсус, эҳтимол, давомли таҳлилани тақозо этгани холда, биз фақат мухтасар шарҳ билан чекланамиз: Эмиш, муҳаббат қисматида ошиқнинг амо

(кўзлари кўрмас) бўлиб қолиши... не ажабки, азал мусаввирининг иши... Илло, "килки сунъ – азал қалами маҳбубанинг тенгсиз хусн-жамолига оро бераётган ўша илоҳий яратиш жараёнида унинг юзидаги хол каби илоҳий зевар-жонли безак – оро учун ошиқлар сардори бўлмиш бир фидойи йигит (у Навоийнинг қаҳрамони бўлиб чиқса не ажаб?) ўша малоҳат малагига ўз "кўзлари қароси"ни садқа қилган экан. Шунинг учун ҳам бечора, нотавон йигит маҳбубаси юзидаги ҳолни хаёл кўзгусида жонлантирганда, гўё мўъжиза юз бергандай, унинг нигоҳи ёришиб, қоронғулик чекинади – нурафшон дунёга айланади, демак, ошиқ кўзларига нур, кўйига сафо, жисмига қувват, жонига ором бахш этади. Холнинг "ул нуқта"га нисбатидан таносуб санъати ҳосил бўлади... Алқисса, зоҳиран (мажозан) анчайин алам-озорли лавҳа ("оқорғон кўзлар")дан пировард моҳият эътибори-ла ишқи ҳақиқат тимсоли – кўнгилга фарах, руҳиятга сафо – ёруғлик бахш этувчи ҳам нозик нуктадон, ҳам қудсий-илоҳий лирик лавҳа яратилади...

“СЎЗ ЛАВҲИ”ГА БИТИЛГАН МЎЪЖИЗА

Туркий тилдаги биринчи рубобий-лирик куллийг “Ҳазойин ул-маоний”нинг иккинчи девони “Наводир уш-шабоб” таркибидаги 457 ракамли, аънавий унвон-сарлавҳа остида: “Нун” ҳарфининг нозанинларининг нози – “Наводир”дин...” мухтасар таърифи берилган “ҳазажи мусаммани мақсур” (“мафоилун мафоилун мафоилун мафоил”) баҳрида яратилган шоҳбайт шарҳи-талқини:

Ёрур холинг хаёлидин оқаргон кўзларим, гўё:

Кўйубтур килки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин...

1. Мумтоз адабиётшунослик фани намояндаларидан бири, профессор Ҳамид Сулаймоннинг давомли илмий изланишлари самара сифатида бунёд этилган – илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрланган, тўрт жилдлик жуда салмоқдор шеърий мажмуа – “Ҳазойин ул-маоний” таркибидаги 2600 дан зиёд ғазаллардан баъзилари турли сабаблар билан бир девондан бошқасига ўтиб қолган.

Қуйида биз шарҳи-талқинини бермоқчи бўлган шоҳбайт олинган ғазал ҳам, айти шу қисматни кечирган: “Фавойид ул-кибар”дан “Наводир уш-шабоб”га “кўчиб” ўтган (бу – ғазалиётнинг хроно-

логик-даврий таснифига дохил битта мисол, холос). Ҳазратнинг ўзлари “Дебоча”да ёзади: “Тўртинчи девониким, умрнинг охирларида юзланган ишқ дарду ранжи фойдалариким, жонсўз оҳ урмоқ ва жон топширмоқдурким, кишининг адам (фано) йўлига кириб, замон аҳли била хайрбод қилишидур, анинг дуосида “Фавойид ул-кибар” била ниҳоятка етказдум...”

“Назири йўк” (Бобур) улуғ бобомизнинг бундай дилхоҳу узрхоҳ сўзлари боис, заҳматкаш ва жафокаш устозимизни ёдга олиб, кичик бир чекиниш қилиш жоиз деб ўйлайман (фақат ўқувчилар маъзур тутсалар, бас). Эҳ, ноҳақдан ноҳақ жабр тортган – ваҳшатангез бадарға балосидан Аллоҳ ўз паноҳида асраб, эсон-омон она юрти Ўзбекистонга, Тошкентга қайтгач, аввал, яхшироқ даволаниш лозимлигини ҳам ўйламасдан, жуда катта, бағоят савобли ишга бутун вужуди билан киришиб, гўё ўлжага қолган “умри азиз” йиллари, ойлари ва кунларини ғанимат билиб, тортган дарду аламлари жароҳатига фақат бетиним илмий тадқиқотлар, фақат шу соҳа заҳматкашлари ўзи биладиган меҳнатдан дармон ва малҳам излаб, улкан ташкилий тадбирлар устига, яқину олис демай, том маънода, миллатпарвар, ватанпарварлик сафарлари – илмий экспедицияларга маҳкам бел боғлаб (азиз устозимиз, соҳибқирон Амир Темур ардоқлаган ҳадисмонанд даъват: “Сано базабон, камар дар миён” калимаси – ҳақ йўлида камарбаста инсонлар шиорини бизга ҳам тез-тез эслатиб ўтарди), ҳар бир сафардан қайтгач, яна бардавом изланишлару янги кузатишлар, талқинлар: саҳифама-саҳифа, сўзма-сўз, ҳатто ҳарфма-ҳарф қиёсий таҳлил жараёнлари натижаси – қутилгандан ортиқ самаралар ўлароқ, жамики кўлёмза, тошбосма манбалар, бошқа тансиқдан-тансиқ – нодир топилмалар... Биргина мисолнинг ўзи кифоя қилади: напир этилажак танқидий матнлар учун энг мўътабар ва мусаллам (ортиқ эътирозга ўрин қолдирмайдиган) беш таҳрир: (1) Илк девонлар; (2) “Бадоеъ ул-бидоя”; (3) “Наводир ун-ниҳоя”; (4) тўрт катта жилдли “Ҳазойин ул-маоний”; (5) Навоий вафотидан сўнг турли тоифа-табақотга мансуб ихлосманд-муҳиблар тузган терма девонлар...

Бас, азиз номи сўнмас улуғ жафокаш ва чин маънода жаҳонгашта инсон, “назири йўк” (Бобур) фидойи олим, “меҳрию қаҳри” вобаста, сурати сийратига ярашган устозимиз Ҳамид Сулаймон... Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг, эҳтимол, жаҳонда тенги топилмас куллиётнинг лирик девонларида қалам ва барча қалам аҳ-

лининг маъбуди Аторуд назари тушган устод хаттот-котиблар, мо-нийсифат наққошлар – хуснихат ва китобат санъатининг баркамол, зариф намояндалари тартиб берган аксарият шеърларидан то турли сабаблар билан (эхтимол, кўчирилган айрим нусхаларда) бошқа жилдга “кўчиб” ўтган ё тушиб қолган, қисқаси, турли даражада шикастланган сатрлар устоз ўзлари бош бўлган, сабр бардошу синчковлик бобида “тенги кам” (Миртемир), зукко боболаримизнинг ифодали тили билан айтганда, “темир тирноқ” тахририят жамоаси назаридан ўтганлиги, шак-шубҳасиз, албатта.

2. Юқорида келтирилган шохбайт чиндан-да, сирли-сеҳрлидир: ўзингиз тасаввур этиб кўринг-а: бир умр ечилмас, иложсиз туюладиган муаммо (“оқарғон кўзлар”) – ожизликдан аччиқ қисматга аллақачон кўниккан бечора ошиқ учун кутилмаган тарзда, ғайришуурий бир ҳол содир бўлади, масъуд кайфиятни кечиради – бирданига кўз олдида дунё қоронғулиги тарқалиб, борлиқ яна ёришиб кетади... Хўш, бу илоҳий мўъжиза қандай юз берди экан? Биринчи мисрада ўз ифодасини топган хайрли мужда (“*Ёрур холинг хаёлидин...*”), бунинг сабаби иккинчи мисрада аста аён бўлади; фалсафа тили билан айтганда, зохиран мушкулдан – мушкул кўринган сабабият илоҳий мўъжиза қудрати-ла бахайр, айни дилхоҳ оқибатга айланади... Вожаб! Бу – “Навоийвор” (ҳазратнинг ўз ташбеҳи) сўз даҳосининг ноёб кашфиёти (“холинг хаёлидин”) бор-йўғи икки калима – шеърий нисбатнинг мантиқий-бадий тафаккур тақозоси-ла ўзаро вобасталиги боис, мазкур шохбайт силсиласининг шу қадар нуктадону бетакрор халқасига айланади... Ана энди баҳоли имкон ожизона шарҳ-таҳлилимиздан кузатилган асл “муддао” – “Алишерий” “хоса маъни”нинг нозик нуктаси: тимсоли мужассами – ажабдан булжажаб “сўз гуҳари” бирикмаси: “*Кўйубтур килки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин*”, шохмисрадан англашилган ғаройиб ҳол-илоҳий “вазъ”ият замиридаги ҳақиқат... асли, бу “мутаффакирлар мутафаккири, шоирлар шоири, валилар валиси” идрок этган боқий муҳаббатнинг фақат Аллоҳга ва ҳазратнинг ўзига аён сирру синоати эмасмикин?!. “*Кўйубтур килки Сунъ*”... бу – илоҳий қаламнинг мўъжизакор кашфи, ўша сирли ҳақиқат таҳқиқи эканини росмона мақомда фақат Мустақиллик йиллари илмий мушоҳадамубоҳаса жараёнларида билиб олдик (аввалроқ, “илиқ насим”, сўнгра “қайта қуриш” тамойиллари боис, бу анчайин умумий-потамом гарзда кўрина бошлаган эди). Хусусан, “ул нукта”ни “кўзлар қаро-

сидин” каби ажиб сирли-жозиб калималарни қандай тушунмоқ керак? “Ул нуқта”-ку шоҳбайт тагматнидан маҳбуба холига нисбат сифатида олинганини билса бўлади. “Кўзлар қароси”-чи? Бу икки ташбеҳдан яратилган, аввал бошда анчайин пинҳоний-сирли кўринган умумлашма-муҷассам мақом олган бадиий тимсол нафақат ўзининг кейинги, ортиқ ачинарли ҳолати (“оқарғон кўзлар”) билан мазмунан ва шаклан қарама-қарши кутблар ифодасига айланиши (яъни, кўз қорачиғи-гавҳари ўрнида оқ парда найдо бўлгани), балки ҳар қандай қийноқлар, азобли маҳрумликларга (кўзлар нури-ёруғлик зиёси ўрнига нурафшону гўзал назаргоҳ томошасидин бебахра зулмат даҳшатиға) мардона дош берган муҳаббат дарди, шавқ-рағбати ўша жафоқаш ва балоқаш ошиқ қалбига қутилмаганда умид, нажот, руҳиятиға қуввату мадад, хаёлиға қанот бахш этмаса, ўзининг нолавор-ҳазин аҳволи зиддиға, “икки жаҳон”ға бергувсиз – “жону жаҳони” бўлмиш маҳбубининг холини хаёл қилармиди?! Ана, том маънода, “мажозий” (зоҳиран дунёвий, ҳаётий) ишқнинг “илоҳий ишқ” мартабасиға кўтарилиши! Зотан, бу – Навоий орзу қилган, шахсий-оилавий саодат чироғини ҳам “тахаййул мулки султони”нинг боқий нашида-сурурлар масканиға садқа этган фидойи ошиқнинг афсонавий Ҳотам Той ҳимматидан зиёд жасорати! Улуғ мутафаккир шоиримиз бир шоҳбайтида бор фалсафий теранлиғи, рамзий-истиоравий умумлашма фасоҳати-ла талқин этганидай, эътиқод мақомидаги комил муҳаббатнинг боқийлик сирру синоати шундаки: “Тар сен идрок айласанг – айни ҳақиқатдир мажоз”. Айни шу боисдан бўлса ажаб эмишки: улуғ Навоий хаёлидаги ошиқ йигит кўнгли “истаса-да топилмас” ўша парирух маҳбуба “холи... хаёлидин...” унинг кўзлари шунчалар ёришиб кетадики, тортган ҳамма ранжу аламлари эвази – бадалиға “Тенгри эҳсони” – инояти сифатида ўша “хол” нисбати: “ул нуқта” яна ошиқ “кўзлари қароси” гавҳарига айланади! Алқисса: мазкур шоҳбайт муъжизу нуқтадон ҳикмати ва бутун фасоҳати-ла алал-оқибат ажаб умидбахш ва “навобахш” (муродбахш) руҳда интиҳо топади...

Энди, шоҳбайт сайқали – бадиий зийнати учун хизмат қилган усул-воситалар шарҳиға ўтамиз. Байтда “маъни” (мазмун) ва ифода (шакл) таносиби ва бутунлиғини таъмин этган дастлабки асос: махсус бадиий унсурларни, ўқувчи яхшироқ англасин учун, шартли равишда маълум гуруҳларға бўлиб таҳлил қилсак, шундай манзара пайдо бўлади: (1) “оқарғон кўзлар” – “кўзлар қароси”. Бу шеър

нисбатларнинг ўрин алмашуви тарзида юз берган “тарди акс” санъати; бунда зоҳиран тазод усули мавжуд бўлса, моҳиятда гўёки опшиқнинг анчайин мушкул-бахтсиз қисмати: кўзига оқ парда тушиб, дунё қоронғу зимистонга айлангани-ю, ғойибдан, лаҳзалик муъжиза боис, қутилмаган бахт – сафобахш кайфият банд этади... (2) “хол” ва “ул нукта” (кўзлар қорачиғи), бу – ташбеҳ санъатининг, зоҳиран анъанавийдек туюлса-да, руҳан чин маънода муъжиз, умумбахш вазъиятнинг илк хайрли муждаси... (3) “Ёрур холинг хаёлидин...” ... Бу ажабдан булғажаб сирли-жозиб лавҳа байтга ўзгача умидбахш руҳ олиб келади. Эҳтимол, бундан аввалги соғинчми, илинжми, ўқинчми, балким, навмид алам-изтироб, чорасиз-ниҳоний исён сўнггида уйғонган, ғойибона-нажоткор тахаййул хабарчиси олиб келган мужда (“хол хаёли”) боис, насиб этмиш масъуд лаҳзалар шукуҳи, шукронаси... Ва, ниҳоят, (4) шоҳбайт руҳига сингдирилган “ишқ сирри” нима эканини бир қадар англаб олиш учун иккинчи мисрани қайта кўчириш тақозо этилади: “*Қўйубтур қилки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин...*” Зотан, ҳазрат Навоий англаган ва шавқу рағбат, ҳасрату ифтихор ила талкин қилган муҳаббат қисматининг фақат бизлар учун анчайин мураккаблиги, ҳатто зиддиятли ҳақиқат сир-синоатини тадқиқи этиш имкон қадар чуқурроқ талкин қилиш учун айрим байт ё бутун бир ғазал шарҳи кифоя қилмаса керак. Негаки, Навоий сўз даҳоси ҳақида, унинг улуг ижодхонаси унсурлари, чексиз манбалари, рухий-илоҳий илдизлари, хосу ўзгача жараёнлари, кенг маънода, қомусий маърифат мутафаккири, устоз мураббий, тенгсиз саховатпеша, тахаййул мулки... Ўз тасарруфоти-ла не чоғлиқ мавжвар, қатлам-бақатлам, силсилама-силсила “сўз гуҳари” тимсоллари самовий буржлар, заминий иқлимлари-ла, “икки жаҳон”га сиғмас, “олти жиҳат”га баробар меъёрлари, “ҳавоси хамиса” (беш ботиний сезги) мезонлари андозасила ёндашганда: (а) хоҳ: “*Қўйубтур қилки Сунъ*” қудрати ва имкониятлари, (б) хоҳ: “*ул нуқтани кўзлар қаросидин...*” сирли-жозиб нисбатлари замиридаги маънолар, нуктадонликлар моҳияти ва сабабиятини, лоақал, бир қадар англай олгандай бўламиз ва хайратдан, яна-да, чуқурроқ тааммул қилишга интиламиз, чоғланамиз... Бас, ҳамано, шу мушкул ишга журъат этган эканмиз, келинг, азиз китобхон, ушбу шоҳбайтнинг “жон риштаси”, “дил (кўнгил) банди”, “бахр (жигар) пораси-ю” томир-томири-ла вобаста ўша иккинчи мисра зимнидаги “маъни” жавҳарини биргалашиб, ба-

ҳамжиҳат талқину иложи бўлса, чуқуррок таҳлил қилишга уриниб кўрайлик.

Не ажабки, шунчалар ўзига жазб этувчи ушбу *шоҳ мисра* руҳига сингдирилган, аҳли шуаро орасида фақат ва фақат Низомиддин Алишер Навоийга мушарраф бўлиши мумкин бир ҳол, бу – қисмат амридирки (*уни, балким, улуг зоти киромнинг ўзлиги – шахсияти, покзоду покдоман хилқати, “жибилли” (Бобур) тийнати, тажарруд (ёлғизлик) табъи мижози билан изоҳласа тўғри бўлар*), “васли мумкуни йўк” муҳаббат қисмати... Айникса, бугун, ҳар қалай, мушкул муаммо, тўғрироғи, фақат, сирли-пинҳоний ришталар орқали, шартли равишда талқин этиш йўли билан шоҳбайтнинг шарҳимиз аввалида қайд этилган, “садр” деб юритиладиган: “Ёрур...” ташбеҳи (“...холинг хаёлидин”) – сўз бирикмасини такроран келтириш зарурати борки, шоирнинг лирик қаҳрамони – ошиқ Навоий мантиқан имконсиздай туюладиган вазият зиддига, гўё илоҳий мўъжиза боис, ғойибдан имкон яратишга мушарраф бўлади, бу, шубҳасиз, тансиқ маънавий санъатлардан “хоса маъни”нинг камёб намунасидир.

ИЛОҲИЙ КАЛИМОТ ТИМСОЛЛАРИ

Эй кўнглига чун даво Каломуллоҳ эрур...
(Алишер Навоий)

Абдурахмон Жомийдек пири муршид (муҳиблар ҳазратни “нури хирад”, “Маҳдуми Нуран” деб атаганлар) нафаслари-ла “низомул миллати вад-дин” муборак унвонига молик бўлган Навоийнинг шеърий куллийетини кудсий оятлар, ҳадислар билан мунаввар шоҳбайтларсиз аниқ ва тўлиқ тасаввур этиш, унинг фикрий теранликларини, фасоҳат сирларини таҳқиқ қилиш имконсиз, албатта.

Не надоматлар бўлсинки, неча ўн йилликлар мобайнида илоҳий муқаддимот (ҳамду наът, саною муножот) матни каби уларнинг талқини, таҳлили ҳукмфармо даҳрий мафкура таъкиби ва тазйиқига учраган, таҳқирланган эди. Шунинг учун ҳам муқаддас оят, ҳадис калималари бевосита – айниятда ё билвосита – ҳарфи ўзгарган, руҳи сақланган ҳолда “сўз лавҳи” – шеърий сатрлар қатига жойланган, бири биридан зарифу дақиқ байтлар ҳақида лом-мим дейилмай

(гўёки руҳоний нуктадонликлар, илоҳий оҳанглар Навоий дунёсига хос, аҳамиятли эмасдай), худрисандларча совуқ-тунд муносабат ҳукм сурди... Тангрига ҳазор шукрим, турли табақот-тариқотга мансуб шоирларнинг исломий фалсафа, ахлоқ, фасоҳат тажаллиси бўлмиш бокий сатрлари сингари, Навоий шеърятининг самовий буржлари ҳам бутунги истиқлолият ва амният ҳавосидан эрк ва сафо топти. Бас, уларни баҳоли имкон шарҳлаб бериш, қай даражада бўлмасин, таҳқиқ ва таҳлил қилиш ишини ортиқ пайсалга солиш ҳам гуноҳ...

Шарҳ аввалида, мантиқан, Навоийнинг насрий-илмий мушоҳадаларидан намуналар келтириш жоиз. Чунончи, улуғ мураббий “Мезон ул-авзон” муқаддимасида ёзадилар: “Андоқки, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг “Каломи мажид”ида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавоиди (қоидалари) била ростдур. Ул жумладин бири оятдурким: “Лан таналул-бирра хата илан” (хуш кўрган нарсаларингиздан сарф этмагунингизча яхшилиқка эриша олмайсиз)дур, рамали мусаддаси маҳзуб (бахрида) воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: “Вал-мурсалати урфан, фал-асифати асфан” (эзгу амаллар буюрилган (фаришталар номига қасам, кучли эсан шамолларга қасам)дур, вазни мафъулу фобилотун фобилотундур, ахраб (бахрида) воқеъ бўлубтур... Ва “Каломуллоҳ”да кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва расул саллаллаҳу алайҳи вас-салам аҳодиси (ҳадислари)да ҳам дағи бу тариқ тушубтур”.

Бу табаррук кўчирмадан, фикри ожизимча, икки жиҳатни ажратиб кўрсатиш эҳтиёжи бор. Биринчидан, “Каломуллоҳ” оятлари, ҳадис сўзларидан “кўп ерда назм воқеъ” бўлган, хусусан, улар “аруз қавоиди била рост” экан, демак, чиндан-да исломиятнинг Навоийдек аркону аҳкомларидан бири шаҳодат беришича, бунда ғаройиб ҳол яшириндир. Илло, Муҳаммад Мустафога нозил бўлган оятларда, у зоти шарифнинг ҳадисларида аруздек маҳсус ва мураккаб шеърӣ илм қоидаларига тўғри келадиган мисраларнинг мавжудлиги шундан далолат берадики, асли Араб заминида кашф этилган аруз вазни ҳам шеърӣ истеъдод каби тангри илоҳийнинг инъом-эҳсонидир (не ажабки, ҳазрати Расулulloҳ на умумий илмий таҳсил, на маҳсус шеърӣ-адабий маърифат кўрганлар). Зотан, улуғ жафокаш олим Димитрий Лихачевнинг фикрича, гўзаллик қонунлари илоҳий моҳиятга эга...

Иккинчидан, туркийзабон шеърӣят мулкининг соҳибқирони Навоий ўз асарларини, шак-шубҳасиз, муқаддас оят ва ҳадислардек

каломи фасихнинг теран мантиқий фикр, бадий ифода (хусусан, мусиқий уйғунлик, таносиб) меъёрларида, баравж пардаларда яратилганга қодир даҳосини жумлаи оламга аён этди: “Сўзунг бир авж уза чекти алам (байроқ)ни, Ки сурдунг ари лавҳига қаламни. Агарчи ахтаре (юлдуз)дур ҳар сўзунг пок, Ки эврулур онинг бошига аф-лок”. Улуғ шоирнинг маънавий жиҳатдан тўла ҳақдор фахрия-байтларидан яна бири: “Навоий сеҳр эмас, гўё Каломуллоҳ асосидур. Бу мўъжизларки зоҳир ўлди килки нуқтапошингда”. Биз Навоий шеърий даҳосининг руҳий илдизларини бир қадар таҳқиқ этишга, аниқроғи, ислоний фалсафа, ахлоқ ва фосоҳатга дохил шоҳбайтлар шарҳига уруниб кўрамиз. Даставвал, муқаддас калималар-ла музайян байтларни кузатайлик. Бежизмаски, Навоийнинг асосий рубобий куллиёти “Хазойин ул-маоний”нинг биринчи девони, биринчи газалининг матлаби – аввалги байти Ҳақни танимоқнинг тўғри йўли – “ҳидоят нурлари” билан мунаввар этилган:

*Ашрақат мин акси шамси-каъси анворул-худо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.*

Шоҳбайт шарҳидан аввал биринчи мисранинг маъносини билиб олайлик: куёш косасининг акси – инъикосидан ҳидоят нурлари (“анворул – худо”) таралди. Бу бошариф тамсил-лавҳанинг фазовий микёси қанчалар кенг, сарбаланд! Иккинчи мисрадаги “жом”, “май” рамзлари-ла боғлиқ, бадий мантиқ тақозосига кўра, субҳидам уфқидан аста кўрина бошлаган куёшнинг шакл-шамойили гулгун май тўла косага муқояса этилиши ўзиёқ (кун уфқдан юксала борганда на унинг аниқ доира-чизигини илғаб бўлади, на гулфом рангини!) мазкур байт мансуб бўлган ғазал шоирнинг бошқа ошиқона, риндона шеърларидан ўзгача эканлигига ишорадир. Демак, шоҳбайт (ғазал ҳам) моҳиятан орифона, тўғрироғи, илоҳиёна тимсоллар силсиласини ташкил қилади: зоҳирдан (мажозан) риндтабиат ошиқ кўлидаги жом ва май мўъжиз кўзгуга айланади, кўзгу бўлганда ҳам, бамисоли доир – айланувчи дунё – муаззам миръот сифатида ўзида тангри илоҳийни тажалли этади. Бас, Навоий талқинида мўъжизакор жом – ваҳдат жоми, яъни мавжуд оламнинг тангри илоҳий билан бирлиги, воҳидлиги рамзи, май – бу фоний дунёнинг барча аччиқ ва ширин маъноларини, ибратомиз синов-сабоқларини озми-кўпми идрок қилиш, чуқурроқ таҳқиқ этганда, бу – Навоий англаб етган ҳақиқий (илоҳий) ишқ маҳмурлиги, бунинг хос руҳоний бокира кайфияти-ла ўзлик кишанларидан халос бўлмоқлик (“менда қўйма,

ёраб, “мен”ликдин нишон...”), шу тариқа, ҳақиқат моҳиятини идрок
туғиш йўли Ҳақ васлига етишмоқ тадоригининг ўзгача тажассуми...
Ана энди байтнинг хос маъносини кузатилган мақсадга яқин ибор-
ралар-ла шарҳлаб бериш мумкин: “ёр (моҳиятда яратувчи) аксин
майда кўр”моқдек ғаройиб бир ҳол ишқ йўлининг мажоз кўприги-
дан ҳақиқат (“ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқат” – “Ҳамсат ул-мута-
хаййирин”) манзилига ўтиш жараёнида, ҳажрнинг турфа ситамлари
сўзонида жисму нафсу ҳавонинг шайтоний худкомликларини ўл-
дириб, руҳни поклантирган, фазлу камол мақомини эгаллаган зот –
Ҳақнинг чин ошиғигагина мушарраф бўлиши мумкин... Хуллас,
Навой талқинича, жом, шубҳасиз, ваҳдати жоми (моддий ва руҳий
оламнинг бирлиги рамзи), май – “васли мумқуни йўқ” ишқ фидо-
йиси учун боқий ҳидоят ва иноят майидир. Зотан, бундай мўъжиз
аломати куёшнинг ҳар субҳ оламга таратган, Ҳақ йўлини ёритувчи
пурхайр иши – аъмолига тенг... Бу анъанавий мажознинг фазовий
талқини, маҳбуб тимсолида илоҳий гўзаллик тажаллисини кўриш,
“ёр аксини ” ўзгача сувратлаш санъатидир.

Мана “Каломуллоҳ асоси”ла тартиб ва сайқал берилган бошқа
бир байт:

*Ҳар ён, Навоий, сунма қўл, не келса Ҳақдин рози бўл,
Мен ожизу ҳокимдур ул, “ал фаждру лаа, ал ҳукми лах”.*

“Ал фаждру лак”: тонг ёришуви – сенинг уйғонмоғинг, янги кун-
дан воқифлигинг, унинг насиба-неъматидан баҳравир бўлмоғинг
учун; “ал ҳукми лах”: сўнг нимаики воқеъ бўлса – илоҳнинг ҳук-
мида. Шоҳбайтнинг тўлиқ маъноси: одамзод умрнинг ҳар бир куни
Аллоҳ етказганига шукр келтириши – боридан ҳаволаниб, нафс кў-
йига кирмаслиги (“Қачон нафс ўз кони этти ҳаво, Қилур элни кўп
нафъдин бенаво”) ва аксинча, йўғига ё камига ношукр бўлмаслиги,
мушкул соатларда ҳам ғамгинлик умидсизликка тушмаслиги керак
(“ўзингизни меҳнат куни овутинг, не ғам келса даврондан осон ту-
тинг”), кенг маънода, мусулмони комилнинг босган қадами, бо-
ринги эзгу ният йўлида кўрсатган жасорати, топган эътибору мар-
табаси Яратувчининг хоҳиш иноятига, ҳидоят ва ҳимоятига муҳ-
тождир.

Навойнинг соҳир қалами – хомаси-ла “зоҳир ўлған мўъжиз-
лар” ҳақида янада ёрқинроқ тасаввур туғилиши учун “кўнгул лав-
ҳи”га чизилган дунё – шеърий тимсоллардан айрим намуналарини

кузатамиз. Табиийки, бу гал ҳам ўзига хос муқаддимотга зарурат сезилади: Аллоҳ "...инсоннинг сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуъ офариниш (яратилиш)қа сарвар ва сарафроз қилдиким, оят: “Ва лақад каррамно бани одама” (одам авлодини азизу мукаррам қилиб яратдик) анга мушъир (огоҳ этувчи)дир...” Чин инсонликни фақат кўнгил гавҳари мезони билан баҳолаш мумкин. “Ҳадиси шариф”-дан: *“Инсон жисмида бир парча эт бор, агар у тузалса, аъзоларнинг барчаси тuzалгай, агар у бузулса, аъзоларнинг барчаси бузулгайки, бу – унинг қалби, юраги”*. Навоий шарҳи: *“Кўнгул бадан мулкининг подшоҳидур, анга сикҳат – мунга ҳам сикҳат, анга табоҳи (шикаст) мунга ҳам табоҳи. Бас, улким, кўнгул мулкининг соҳиб жоҳи бўлгай – шоҳлар шоҳи бўлгай”*.

Байт:

*Мулк учун солим керактур ҳасрати кишвар паноҳ,
Тан учун ул узв (аъзо) ким, бўлди бадан мулкида шоҳ.*

Ва ниҳоят, улуғ валиуллоҳ шоир кўнгил ва кўз васфида “бир неча паришон байт” (ҳакирона камтарлик мисоли!) тартиб бергани ҳақида шундай дейди: “Аммо “ал-маъмуру маъзурун” (буюрилган иш маъзур тутилмоғи лозим) ҳукми била ўтлуқ оҳи дудидин ашкбор кўз суви бирла мураккаб қилиб, кўнгул оташингезлиги била кўз ашкрезлиги шарҳида бир неча паришон байт муруттаб қилилди”. (“Муншаот”дан). “Маҳбуб ул-қулуб”да тил ва кўнгил таърифи узвий берилади: “Масихоким, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолиға манба ҳам – тил. Тилиға иқтидорлиғ – ҳакими хирадманд. Тилки, фасиҳ ва дилназир бўлгай – хўброқ бўлгай, агар кўнгул била бир бўлгай...” “Дардлиғ кўнгул – шуълалиғ чароғ... Тили ариғ ва кўнгли ариғ (бокира)ни муслмон деса бўлур”, дейилади ўша китобда.

Мана кўнгил тимсоли муқаддас оят-ла йўғрилган шоҳбайтлардан бири:

*Халқдин навмидлик еткурди роҳат кўнглума,
Эй Навоий, билдим: “Иҳдар роҳатайн” эрканин яъс.*

“Иҳдар роҳатайн”: икки роҳатнинг бири. Яъс – навмидлик дегани; энди байт шарҳига ўтсак бўлади. Ҳаёт отлиғ азалий хилқат шунчалар мураккабдирки, ёлғиз киши – айрим шахснинг бутун халқ жамоаси билан муносабати ҳар доим ҳам одилона меъёрда бўлиши қийин. Халқ деганда табиий, ижтимоий, руҳий-маънавий бир

қудратнинг тимсоли мужассаи намоён бўладики, (“*Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир. Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир..?* – Чўлпон) унинг шаънига баъзан ранжу аламлар сўзонида марғуб-номарғуб мулоҳазалар билдириш алал-оқибат беҳуда, ҳатто мангиксиз бўлиб чиқиши мумкин. Начора, ҳазрати Навоийнинг ўзлари бежиз айтмаганлар: “Халқдин ҳар ярамас келса, ҳуш ул ким, Ҳақға деса бўлмас: “Менинг учун яна бир халқ ярот”. Бас, муқаддас оят билан далилланган юқоридаги байт моҳиятида ҳаёт ва қисматнинг турли озору шафқатсизликларига қарамай, инсон сабри билан улугдир, деган пурмаъно, боумид (“навмидлик”ка зид) ақида зуҳур этади. Айниқса, сабр-қаноат, сабот, андиша, кечириш, тийиқлилик туйғулари билан кучли чин мусулмон учун тан бермаслик, кўникмаслик имконсиздай туюлган бир ҳол гўё осонлик билан (“Ишга печа саъблиқ имкон эрур, Ким ани осон тутар – осон эрур”) – камоли кўнгил равшанлиги, таъб равонлиги, руҳ енгиллиги билан ифодаланади: “Халқдин навмидлик еткурди роҳат кўнглума”. Тўғри, халқимизда энг чорасиз – нажотсиз дақиқаларда ҳам “ноумид шайтон” дейилгучи доно нақл бор. Лекин халқона таскин сўзи билан Навоий сатри замиридаги сўнгсиз дарду фидойилик ўртасида каттагина масофа ётади. Бу, эҳтимол, валийсийрат зотларгагина мушарраф бўладиган хос руҳий қудрат тимсолидир: навмидлик азоби тугёнга келган, ақл чироғи сўниб, кўнгил пораланган кезларда ҳам бундайин фожеъ ҳолни... роҳат ўрнида қабул қилиш ҳар қандок иродали кишига муяссар бўлавермаса керак...

Навоий қаламининг мўъжизавий кучи шундаки, муқаддас калималарга эҳтиёж тутилганда улар беихтиёр дунёвий мазмун касб этиши – инсонпарварлик, услубпарварлик ғоялари учун хизмат қилиши мумкин:

*Ҳақ ким, йўқ нафъ ичинда поёни анинг,
Бўлгуси қиёматқача жавлони анинг.*

Шубҳасиз, “нафъ ичинда” иборати жамики жонли-жонсиз маҳлуқоту мавжудотга тааллуқли. Лекин моҳиятда уларни яратиш ва наноҳида асрашдан мурод – инсон, унинг эҳтиёжи, манфаати. Бундай саховат, иноят манбаи асло камайиш билмайди. Илло, Ҳақнинг лутфу карами – кенг, “ҳидоят нурлари” офтобдай барчага баробардир. Бежиз эмаски, улуг шоир ҳатто болалик даври машқлари – илк шеърларидаёқ сахий табиатдан лола уруғию пилла қуртини муқояса

учун олиб инсон меҳнатига нисбат берган эди: “Тухм ерга кириб чечак бўлди, Қурт жондин кечиб ипак бўлди. Лола тухмича ғайратинг йўкму? Пилла куртича ҳимматинг йўкму?” Бошқа бир байтда “ипак” ташбеҳи, “бол” тимсоли билан уйғун берилади: “Ҳар кимсаки, айламас ошукмоғни хаёл, Япроғни ипак қилур, чечак баргини бол”. Ҳадисмонанд “Арбаин”да: “Яхшироқ бил они улус ароким, Етса кўпрак улусқа нафъ андин” дейди раиятпарвар шоир. Эл-улус қайғуси бошқа бир шеърда анчайин беаёв оҳангда ифодаланани: “Ҳар кишиким, улусқа раҳм этмас, Анга раҳм айламас Раҳиму карим”. Илоҳий калом ила дунёвий сўз уйғунлиги қанчалик табиий ва самимий руҳда, ҳаққоний ва одилона талқин этилган!...

Навоий илоҳий қудратга хоҳ бевосита – муқаддас оят сўзлари орқали, хоҳ билвосита – бадий тимсоллар, рамзу мажозлар тилида муносабат билдирганда баъзан исломий акоид сарҳадидан ўтади – қадимий фалсафа, умумбашарий тафаккур меъёрларида мубоҳаса юритади:

*Азал ҳам – Сен, Адаб ҳам – Сен, не аввал бирла охирким,
Анга йўқ – ибтидо пайдо, мунга йўқ – интиҳо пайдо.*

Бу мисралар қатида қанча оламлару турфа меъзонларни, робитаю усулларни ўзида жобажо этган моддий ва руҳий хилқат ҳайратомуз мухтасар шаклда ифодаланган. Чиндан ҳам шеъринг нисбатлар миқёс – самовот буржлари қадар теранлиги – уммонларга тенг: не ажабки: на “азал-аввал”нинг ибтидоси, на “абад-охир”нинг интиҳоси бор! Янада чуқурроқ ўйлаб, яхшироқ идрок этиб кўрганда, бу оламнинг “ҳайъати” – киёфаси, “вазъи” – тузилиши (“Назар айла бу коргаҳ вазъизаки, ортар тамошасида ҳайратим”) ақл “боши айланар” даражада сирли-сеҳрли эмасми?! Надоматлар бўлсинки, биз неча ўн йилликлар мобайнида даҳриёна моддиюн фалсафаси исканжасида гумроҳликда, ғофиликда, куфрона-шаккок “ёлгон даъво” (Ясавий) алдовларига қойим-махлиё бўлиб, ўзимиз англаб-англамай айюҳаннос солиб, жаҳонга кулгу-шармсор бўлган эдик...

Беназир сўз даҳоси “ирсолул масал” бадий санъати (халқнинг доно удумларини, пурхикмат мақолу маталларини бадий ўзлаштириш усули) орқали уларни хоҳ аслиятда, хоҳ ўзгарган шаклда келтириб байтга бошқача зийнат беради. Мана шулардан бири:

*Кўнгул жон бирла бўлди, ҳамраҳингмен, дард ила юрдум,
Сенга жон бирла кўнглумни, сени – Тангрига тотширдум!*

Одатда ҳаётнинг иссиқ-совуғини кечириб, аччиқ-чучуғини то-тиб кўрган дўст-душман, яхши ва ёмон билан синашиб маълум даражада сабоқ олган кўзи очик, эҳтиёткор, айни чоғда, боумид одамлар аксарият яқинларидан кимнидир сафарга кузатаркан ё ўзлари йўлга чиқиш олдидан яхши истак-тилаклари ўзгача меҳр билан, дил-дилдан тавалло қилиб, “Худога омонат, паноҳига топширдим” қабилида самимий муножот сўзларила изҳор этадилар, иймон нури билан йўғрилган, Яратувчига ҳамду саною илтижо мақомидаги бундай халқона оқ фотиҳа калималари, аввало, ўша хайрбод тилаклар тилагувчи мўътабар зот (ота-она ё устоз, меҳрибон дўст ё ғамгусор жигарбанд)нинг шахсияти ҳар қандай таъмаю миннатдан холи, пок хилқатидан далолат беради. Қолаверса, бундан қутлуғ иборатлар ҳар икки тараф (сафарга отланувчи ё кузатиб қолувчи)нинг кўнглида, фикру хаёлида ажаб бир ёруғлик – умид, ишонч-эътиқод, шукрона, миннатдорлик, меҳру вафо, ғурур-ифтиҳор, фидойилик, эҳтимол, ўқинч-армон, тазарру эзгу ҳислар уйғотади, руҳни поклантиради... Навоий халқимизнинг ана шу олийжаноб удуми тажасуми – “топширдим” сўзининг бениҳоя гўзал, зариф, истиоравий кирраларидан фойдаланиб (бир яқин одам тақдирини бошқа бир яхши одамга мутлоқ ишониб, дахлсиз омонат ўрнида “топшириш” ўша омонат тимсоли ва унга жавобгар – соҳиби хонадон ё раҳнома йўлдошини ҳам Тангри ҳимоясига “топшириш” замирида қанчалар инсонийлик зухур этади!), муҳаббат оламининг зоҳиран фожиъ қисмати (“жонни топширмоқ”) – “ишқи мажоз”га қутилмаган ҳолда боқий-ўлмас маъно бахш этади, “ишқи ҳақиқат” мақомини беради... Не ажаб, маҳбуба дардида ошиқ кўнгил шайдолиги шу даражага етиб бордики, ҳатто кимга мансублигини, ўзлигини унутди, оқибатда фақат “кўнгул жон бирла бўлди”, ошиқ эса бамисоли сояга – жонсиз, кўнгилсиз вужуд-суратга айланди. Лекин (водариф!) бундай фожиъ қисмат учун ҳасрат шикоят эмас, розилик, илтижо, тавалло сўзлари изҳор этилади! Илло, ошиқнинг бу алдамчи дунёдаги сўнги тилаги ҳам шу: муҳаббат қисматида “жон бирла кўнгилни” яқкаю ягона умидвори, ҳалоскори, маҳбубага, маҳбубани – “Тангрига топшириш” не чоғлиқ андуҳли бўлмасин, бу – чин мурод – абадий ишқ бахтига эришмоқнинг пурмаъно ва зарифона ифодаси эмасми?! Зотан, бундай талқин Навоийнинг васлсиз – илоҳий ишқ идеали билан уйғун-ҳамоҳанг: “Ошиқки, муроди ком ўлғай – ошиқлик анга ҳаром ўлғай”...

КЎНГИЛ ЧАШМАСИДАН ҚАТРАЛАР

*Кўнгулда нақш андоқ боғланмиш бир нозанин сурат
Ки мумкин эрмас андоқ тортмоқ наққоши Чин сурат.*

Алишер Навоий лирикаси ўз замирида нафис, пинхоний туйғуларни, катта умумлашма фикрларни мужассамлантирган миниатюр образларга бой. Навоийнинг мумтоз муддаоларини ифодаловчи бундай шеърӣй нақшлар табиатдан, ижтимоӣй ҳаётдан сайлаб олинган нисбатларда тартиб этилгаи. Нарсалар, ҳодисалар, уларнинг хилма-хил жинслари, ҳолатлари лирик қаҳрамон – ошиқнинг мураккаб кечинмаларини, маъшуқа қиёфасини ёрқин суратлаб беришга хизмат қилади. Файласуф шоир лирик манзаралар чизишда табиат қонуниятларини, предмет ва воқеалардаги ўзаро боғланиш, ўзгариш жараёнини диққат-этиборда тутати.

Ранж кўрмай киши топарму фароғ,

Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?

(«Хазойин ул-маоний», IV т., 768-саҳифа)

Бу байтда халқ, донолиги, унииг ўзига хос оддий, лекин чуқур фалсафаси, айни замонда, қадимги юнон ва Шарқ файласуфлари диалектикасининг таъсири аниқ, сиқик шаклда аксланиб туради. Навоий чирокнинг нур бериш сабабиятини ташқаридан – бирор сирли қудратдан эмас, унинг хос заҳматидан, ўз ёғида қоврилиши, «ўртаниши»дан қидиради. Худди шунингдек, киши ғойибдан «фароғ топмайди», ҳеч бир роҳат меҳнат-машаққатсиз келмайди. Замирида соғлом дунёвий эътикод ётган халқ нақлини шоир ижодий ишлайди, чирок рамзи билан қайта кашф этади (Жазб этувчи жойи шуки, чирок ўзи бадий нисбат бўла туриб, унинг хусусияти инсонга хос руҳий туғён – «кўнгили ўртаниши» орқали очилади). Навоий нима тўғрида қалам тебратмасин, унинг табиийлигига, ўз қонуниятига назар солади, табиийликда мантикийликни кўради. Бу – образнинг, унда зухур қилган фикрнинг ҳаққонийлигини, таъсир кучини белгилайди.

Шоир яратган биргина кўнгили образи устида баҳс юритиб ҳам унинг лирик даҳоси ҳақида ёрқин тасаввурга эга бўлиш мумкин. У кўнгили тасвирида ғунча, ўт, шуъла, қуш, вайрона, кишвар (мамакат), уммон, мардум, кўзгу ва бошқа ташбиҳлардан шеърӣй детал

сифатида фойдаланади. Бир типдаги нисбат ҳам ҳар қайси конкрет ҳолда ўзгача лирик манзара чизади. Чунончи, умуман, мардум маъносидаги ташбиҳ гоҳ сайёд, гоҳ шўх бола ё мусофирни, гоҳ шох, гоҳ гадо ё Мажнунни ифодалагани ҳолда кўнгил нисбатига айланади. Бугина эмас, айти маъ-нодаги ўхшатиш, неча дафъа учрашига қарамай, ҳар гал кўнгилнинг янги тасвирини яратишга хизмат қилади.

Кўнгилнинг лирик миниатюрасини ишлашда шеъринг детал бўлиб келган бир неча тур ташбиҳ намунасини кўздан кечирайлик. Ғунча ташбиҳидан бошлаймиз:

Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул...

(IV т., 782-саҳифа.)

Кўнгилнинг анъанавий ғунча тимсолида суратланишигина эмас, ундаги табиий ўзгариш (гулга айланиш) ҳолатини инсон руҳиятига тақ-қослашда шоир кузатган муддао диққатни тортади. Ғунча тўлмагунча ранг бўй бериб очилмайди, албатта. Бунда ўзига яраша заҳмат бор, лекин, барибир, табиатнинг бу хусусияти инсон ҳаёти, кайфияти учун айнан нисбат бўлолмайди. Негаки, одамзод ўз кўнгилининг ғунча янглиғ «тўлиб очилиши»га оддий заҳмат чекиб эришуви қийин. Тўғри, ошиқнинг ҳажр қийноқларидан шикастланган, эзилган ҳолати унинг висол нашъасига, ҳаёт завқ-шавқига бўлган эҳтиёжини, ҳаққини мустасно этмайди. Бироқ шоирнинг лирик қаҳрамони ёлғиз севгининг табиий, пинҳоний дардларини кечирса кошқи эди! Унинг мазлум-у маҳрумлигини, давр, давр аҳлидан топган озорини Навоийнинг бошқа қатор сатрларидан уқиб оламиз. Юқоридаги мисрада шоир бунга ишора қила туриб ҳамон зўрликдан ҳоли табиатдан, унинг мўъжизали одатидан ибрат олишга чақиради. Аслида, энг мушкул пайтда ҳам киши кўзлари оламга кулиб боқиш қобилиятини йўқотмасин, деган бу даъват Навоийнинг ҳаётга, инсонга, ижодга бўлган буюк меҳридан, дунёвий эътиқодининг мустаҳкамлигидан шаҳодат беради. Демак, ҳақиқий санъаткор бир-икки сатрдаги мўъжаз образ доирасида ҳам ўз муддаосини, дунёқарашини мухтасар ифодалаши мумкин. Шоир икки сўзга: «қон ютмоқ» ва «кулмак» антонимларига катта ғоявий вазифа юклайди, бундан классик поэтикамизда тазод санъати деб аталган шеъринг усул келиб чиқади.

Ғунча ташбиҳи кўнгилнинг аксини кўрсатувчи лирик деталь сифатида янги-янги вазифаларни бажаради. Мана нодир намуналарнинг бири:

*Сендин айру хўблардин очилур кўнглим вале,
Гунча янглигим очарлар куч била атфол ани.*
(1 т., 624-саҳифа)

Ҳижрон танҳоликка ташлаган, ошиқ кўзига кенг дунё тор, қоронғу қафасдай кўринган дамларда яхшилар, ошнолар уни дархол йўқлайдилар, дилини ёритишга уринадилар. Бироқ, на чораки, уларнинг самимий меҳрибонликлари ёш болаларнинг гул гунчасини куч билан очмоқ бўлиб порлаганларини эслатади. Гунчанинг замин у офтоб ардоғига эркаланиб ўсиб, ўз майли билан очилмоғига не етсин! Кишига унинг кўнгил маҳрами, ёлғиз дилдори бахш этадиган сурурни, меҳрни ундан ўзга ҳеч кимса бера олмайди! Чиндан ҳам бошқа бирор зот унинг илтифотичалик марҳамат кўрсатишга кодирми? Навоий кўнгилнинг табиий нурафшон бўлишини, висол хушнудлигини гунча воясига етиб гуллашига ўхшатиб, жозибали бир сурат яратади. Бунда тажнис санъатидан (омоним сўзлар маъносидан) маҳорат билан фойдаланади, яхши кишиларга нисбатан олинган ёш болалар ташбиҳи орқали байтни мазмунан бир бутун қилувчи таносиб усулини қўллайди.

Бошқа бир жойда гунча ташбиҳи кўнгил таърифида яна мураккаброк, вазифани ўтайди:

*Гунбазин қилди иморат гунчанинг ёз ёмғури,
Телба кўнглум уйи савдо селидин вайрон ҳануз.*
(1 т., 225-саҳифа)

Шоир кўнгилнинг шикаста ҳолатини кўрсатишда дафъатан унга нисбат учун олинган гунчанинг шаклини гумбазга ўхшатади. Бинобарин, мақсад «савдо селидан кўнгил уйи вайрон»лигини чизиб беришдан иборат экан, уй ташбиҳи айни вақтда гунчанинг тузилишига монанд келиши лозим. Анъанавий шеъринг мантиқ конкретлик ҳам ошиқ киёфасини табиат фонида очишни тақозо этади. Гунча нисбатига мослаб олинган ёмғирли ҳаво одамлар учун табиий офат билан боғланади: селдан уйлар вайрон бўлганидай, ҳаёт савдосидан, унинг аччик-чучуқ алғов-далғовларидан, ишқ ғавғоларидан кўнгил қаттиқ шикастланган. Шоир ташбиҳи том (тўла ўхшатиш) воситасида ёрқин, тугал лирик сурат чизади. Деталлари (гунча, ёмғир, сел, вайрона) ғоят мутаносиб келган бу миниатюр образ замирида аниқ фикр, муддао – лирик қаҳрамоннинг давр зиддиятларидан чеккан озори, кўнгил зори ётади. Маънонинг чуқурлиги лирик кўринишга таъсирчанлик ва жозоба бағишлайди.

Табиатдан сайлаб олинган нисбат шоирнинг истаган ниятига хизмат қилиши мумкин. Бунда, масалан, ғунчанинг табиий белгилари билан инсон ҳолатида маълум мутаносиблик, ички мантиқийлик бўлса бас. Навоий лирикасида бу шеъринг детал қанча кўп учраса, шунча ранггин манзаралар аён бўлади:

*Эйки, кўнглунг сиррин, истарсенки, тинҳон асрасанг,
Даҳр боғи ичра очма ғунчадек зинҳор оғиз.*

(IV т., 123-саҳифа)

Бу мисраларда, аввало, ёлғиз икки маҳрам кўнгилининг ўз дарди, қувончи ва фаҳри саналган, пинҳонийлиги билан жозиба кўзғатадиган муҳаббат ҳақида, кенг маънода, умуман, одамларнинг ўзаро муносабатларидаги маълум норма, нозик нуқталар зикр этилади. Албатта, ўз сирлари ва сирдошларининг бўлиши уларнинг табиий ҳуқуқидир. Киши шахси том маънода эркинлик олганида ҳам ўзига хос юрак асрори унинг индивидуал дунёсидан далолат бериб яшайди. Лекин юқоридаги байтдан кўнгилини очадиган чин дўст, сирдош топилмайди, деган аламли оҳанг, замон ва аҳли замондан шикоят сезилади. Аслида жаҳон борида ғунча ким учундир етилиб гуллани, қадрланиши, дил ўз маҳрамини учратиши керак. Бироқ оламда вафо йўқ экан, кўнгил ўз бойликларини елга совурмагани яхшироқ... Бундай гоё Навоийнинг кўпгина лирик сатрлари руҳига сингдирилган. Файласуф шоир шуни ҳам биладикки, ғунча оқибати нима кечишидан хабарсиз очилгани каби ошиқ кўнгил ҳам изтироблари, ҳатто пинҳоний ёнишлари билан ғайри ихтиёрий равишда ўз дардини – муҳаббат туйғуларини ошкор қилмай иложи йўқ. Демак, лирик қаҳрамоннинг нолишлари замирида турли ҳислар кураши мавжуд. Бу аслида табиат қонуни билан адолатсиз ижтимоий ҳаёт (ғунча билан ошиқ ҳолати) ўртасидаги, қолаверса, санъаткор дунёқарашидagi зиддиятлардан туғилган. Шоир ижодида гоҳ умидворлик ва ҳар қандай бедодликка қарамай, саботли бўлишни, фидойиликни улуғловчи, гоҳ аксинча, ҳазин ва маҳзун мотивларнинг ёнма-ён яшаш боиси ҳам шундандир.

Навоий ғазалиётида кўнгил тимсоли дам-бадам мамлакат, мулк, турли ўрин-жой, манзил маъносини берувчи ташбиҳларда зухур этади.

Бунда шоирнинг хоҳ нафосат идеали, хоҳ ўз даврига танқидий муносабати хоҳ дунёвий эътиқоди бўлсин – бутун даҳоси аксланиб туради:

*Очилур кўнглум қилур сайр эл бузулган кўнглини,
Чузг қилгандек тараб касбига ҳар вайронни тавф.*
(IV т., 309-саҳифа)

Бу байтда лирик қаҳрамон чин инсонпарвар, халқ аҳволи, руҳияти билан ҳамиша вокиф, ошно шоир-мутафаккир киёфасида гавдаланади. Унинг дили улус кўнгли билан ҳамдўстликда ёзилади, ваҳоланки, элнинг юраги бутун эмас, шикаста. Навоий лирик қаҳрамон тилидан халқ аҳволига ҳамдард бўлолганидан мамнушлигини айтади, бундай кайфият замирида сўнгсиз алам-армон, аччиқ ҳақиқат ётади, албатта. Инсонпарвар шоирга кўнгли ярим эл билан яқинлик тасалли беради – бу ҳамма улуғ ижодкор, фидойи табиат кишиларга хос хусусиятдир. Улар халқ, мамлакат мушкулини кўриб қанча изтироб чекишмасин, бу руҳий қийнокни ором ўрнида кўрадилар... Навоий элнинг кўнгли бутун эмаслиги сабабиятига ишора қилиб, бойқуш ва вайрона нисбатини келтиради. Бойқуш ўз чордевори билан хурсанд. Вайроналар ўша замонда истаганча топилар, камайиш ўрнига ортиб борар эди. Шоир бошқа қатор мисраларда мамлакатнинг харобалигига зулм, талон, ўзаро урушлар боис эканини очиқ-ойдин таъкидлайди. Мана биргина мисол:

*Дамодам жавр ила буздунг Навоий кўнглин андоққим,
Бузулғай мулки бир зулм этса, шоҳи комрон ҳар дам.*
(IV т., 400-саҳифа)

Бир қарашда ситамкорлик маъшуқа табиатига кўчирилгандай. Лекин зулмнинг асл маъноси, чунончи, шоҳлар зулмидан бир лавҳа нисбатлаш йўли билан кўрсатилмаса, ошиқнинг аламнок ҳолати мавҳум бўлиб қоларди. Мамлакат ҳукмдори ҳар замонда бир зулм қилганида ҳам юрт вайронага айланади. Бу ҳаққоний нисбат кўнгли тасвири, лирик қаҳрамоннинг руҳий кайфияти учун хизмат этса ҳам, барибир, шоир яшаган давр руҳи, унинг характерли белгиси кўзга ташланиб туради. Навоий ижтимоий фондани фойдаланишда бадиийлик талабларига, мантиқ оқимига қатъий риоя қилади. Ошиқ кўнгли билан мулк (мамлакат), маъшуқа билан шоҳ ўзаро мутаносиб келиши учун «бузмоқ» феълига икки хил талқин беради, бундан тажнис санъати намунаси тузилади.

Мулк, кишвар ташбиҳи шоир ғазалларида кенг қўлланишига қарамай бир хиллик воқе бўлмайди:

*Олғали кўнглин Навойнинг талошур хўблар,
Шоҳлар андоқки бир мулк узра қилгайлар талош.*
(II т., 260-саҳифа)

*Кишвари ишиқ ичра золим шаҳдур ул султони ҳусн,
Ким кўнгуллар мулкидин жон нақдини олди ҳирож,*
(III т., 98-саҳифа)

Ҳар икки байтда лирик қаҳрамоннинг ҳолати кўнгил тасвирида очилади. Навоий бунда бевосита ўз даврининг ижтимоий ҳаётига, шохлик тузумининг хос белгиларига мурожаат этиши тасодифий эмас. Шоир уруш-қирғинларни, босиб олинган ўлкаларни шафқатсизлик билан талашни, хирож йиғишни шунчаки восита, шеъринг безак учунгина келтирмаган, албатта. Даврнинг жинойи, фожиъ ҳодисаларидан Навоийнинг қанчалик алампнок бўлгани, бу балоларни иложи борича даф қилмоқ учун мислсиз ғайрат ва ҳиммат сарфлагани бизга маълум. Демак, шоир аксарият асосий муддаони, ғояни воситага айлантириб, ишқий пардага ўраб бергани ҳам ҳақиқатдир, бунда ҳеч бир мубболага йўқ. Ният бадийий фон билан шундай едириб юбориладики, бу бир бутунликдан ўқувчи икки томонлама: илгари сурилган фикрдан ҳам, унинг поэтик безағи – нисбатан ҳам тенг таъсирланади. Юқоридаги сатрларда шох ва кишвар ташбиҳлари, жон ва кўнгил рамзлари мутаносиблигидан шеъринг мантқиқ яратилади. «Талашмоқ», «хирож олмоқ» сўзлари ҳар қайси байтда иккитадан вазифани бажаради.

Навоий кўнгилни суратлашда бир байтда поэтик детал сифатида зиндон ташбиҳини қўллайди. Бу шоирнинг ғоят нозиктаъб, чинакам нафосат заргари эканини намойиш этади:

*Оразинг нақшики чиқмас тийра кўнглумдин даме,
Қилдилар гўёки Юсуф суратин зиндонда нақш.*
(III т., 139-саҳифа)

Лирик қаҳрамон – ошиқнинг ҳажр келтирган маҳрумликлардан ҳаётга, ёруғликка зор кўнгли зах, коронғи зиндонга нисбат берилиши ўз ҳазинлигию янгилиги билан қанчалар кучли ва ҳаққоний! Бир умр зиндонбанд қилинганида ҳам инсон ўз даҳосини, юрак ўтини сўндирмайди. Зиндоннинг совуқ тош деворларидаги турли ёзувлар, нақшлар, унда Юсуф суратини ўйган ошиқ – рассом наҳотки фақат шоир ҳаёлидан туғилган бўлса! Эрксевар, исёнкор исоннинг минг бир жони, метин иродаси ҳар қандай ҳаёл билан

баслаша олмайдими!.. Шоҳлик салтанатининг элга даҳшат солиб, ўзини муҳофаза этувчи шармандали воситаларидан бири – ўрта асрлар, ҳатто кейинги даврларнинг кўркинчли зиндонларидан, уларда турли тоифа кишилар, жумладан: олимлар, фозиллар, хунар ва санъат аҳлининг банди қилинганидан тарих керагича шаҳодат беради... Санъаткор шоир ўз замони учун хос саналган энг кўнгилсиз манзарадан фойдаланади (бу ҳақиқат юракдан ҳис этилмаса, бунчалик кучли образ чиқмас эди): Гуё маъшуканинг юзи тасвирини бутун Шарққа маълум ва машҳур, гўзалликнинг нодир тимсоли саналган Юсуфга қиёслаб, ошиқ кўнглининг шикаста ҳолати билан боғлайди, шу тарзда зиндоннинг аянчли кўриниши муҳаббат пардасига олинади. Бунда ҳам, юкорида айтганимиздай, шоир нияти, яъни ошиқнинг оғир, лекин умидли кайфиятини бериш фикри уни ёрқин ифодаловчи восита – шеърини детал билан баравар таъсир кучига эга. Демак, Навоийнинг санъаткорлик қалами гоё билан образнинг диалектик бирлигини таъминлайди. У лирик манзара яратишда Шарқ поэтикасида кенг тарқалган талмиҳ санъатини ишлатади («Талмиҳ» – луғавий маънода тотли, лазиз демақдир; газалчиликда турли афсоналарга, севимли идеал қаҳрамонларга нисбат бериш усули шу ном билан юритилади. Бу ўзбек шеъриятида ҳам муваффақиятли қўлланмоқда).

Навоий кўнгилнинг етук тасвири учун мардум (одам) маъносидаги ташбихдан унумли фойдаланади. Шоҳ, гадо, мазлум, Мажнун, тилимиз (талаба), меҳнаткаш, мусофир, сайёҳ каби нисбатлар неча бор учрашига, улардаги умумиятга қарамай, ҳар гал кўнгилнинг янги бир ҳолати кашф этилади. Чунончи, гадо табиатини берувчи ташбихнинг атиги икки хил вазифасини кўздан кечирайлик:

*Борди кўнглум ҳуши ишиқинг ўтидин ахгар топиб,
Бир гадо янглизки, ўлгай қиймати гавҳар топиб.*
(IV т., 40-саҳифа)

*Етиб мунглуз кўнгул васлига ҳеч ўз ҳолини билмас,
Ажаб эрмас гадо ўзни этурса подшоҳ кўргач.*
(III т., 55-саҳифа)

Иккала байтда ошиқ кўнглининг беҳол бўлиши айтилади, бу мантиқан гадонинг табиатига мос. Лекин аниқ, тафсиллий асос талаб қилингани учун шоир энг ўткир нақллар келтирадики, бундан лирик қаҳрамоннинг руҳий аҳволи ойдинлашади: севги ошиқни бе-

хуш даражага олиб боради; зотан ишк гавхари олдида у чиндан гадо ҳолатида, яъни ошиқ муҳтожлигига қарамай, ўзи топган гавхарнинг тасарруфидан бенасиб, бахтиёрлигидан ҳатто абадий беҳуш бўлиши мумкин. Бу ўринда, шубҳасиз, Навоийнинг ўзига хос этикоди зухур этган. Иккинчи байтда гадонинг подшоҳ билан тазод усулида берилиши ҳам шоирнинг маълум ниятига бўйсундирилган; ошиқ билан маъшуқа, васли оралигида гадо билан подшоҳ муносабатлари кадарли тафовут бор. Бошқача айтганда, васл ҳақида тасаввурдагина завқаланиш мумкин. Навоий ўзининг бутун фикр-муддаоси хаёл доирасида эканини кўп дафъа таъкидлаб ўтади. Кўнгил тасвирида ҳам шу таомилни тутади:

*Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султонидур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшиким имконидур.*

(IV т., 141-саҳифа)

Бу мисралар ижтимоий тушунчадан бадиий фон сифатида фойдаланишнинг ажойиб намунасидир. Шоҳлик қиёфасини равшан кўрсатувчи манфий маънодаги рамз («айш») мусбат хусусият олади: ҳокими мутлақ ихтиёридаги чекланмаган ҳуқуқ ва имтиёзлар, унинг истаган номаъқулчилиқни қила билиши мутафаккир шоирнинг хаёл оламига, поёнсиз кечинмалар дунёсига қиёс этилади. Диққатни тортадиган жойи шундаки, Навоий кўнгли унинг гўзал, беназир тасаввурларига, илҳоми-ла бутун даҳосига ҳукмронлик қилади. Шоирнинг умумбашарий муддаолари, уларни ифодалаш воситалари – сўз инжулари, хилма-хил бадиий нисбатлар, рангин рамзлар манбаи – ҳаммаси кўнгил султонининг тасарруфида, амрида... Демак, мустабид табиатидан сайлаб олинган ташбиҳ асли улуғ шоир ижодиётининг романтик хусусиятини очиб беради. Албатта, Навоий утопизми, даставвал, буюк салафлардан ўтган ўлмас идеалларга – ворислик асосига қурилган бўлса, сўнгра бевосита ҳаёт, замон такозоси билан янги руҳ касб этгандир. Давр руҳи шоир лирик қахрамонининг армонларида, ноласида аниқ кўринади:

*Фигонким, умрим ўтар туну кун хаёл била,
Хаёл орасида юз мувҳиш эҳтимол била.*

(II т., 539-саҳифа)

Бундаги мунг замирида хаёл билан ҳақиқатнинг бирлиги ётганини уқиб олиш кийин эмас. Шоир хаёли чинакам инсонийлиги, эзгулиги учун ҳам унга нақд ҳаётни, реал борлиқни фидо қилишга ҳозир:

*Эй кўнгул, васли хаёлини қилурсан доимо,
Ки менинг жону жаҳоним бу хаёлингга фидо.*
(III т., 19-саҳифа)

Навоий кўнгил тасвирида, яъни лирик қаҳрамон (ошиқ ё мутафаккир) руҳий туғёнини бадиий суратлашда шоҳ, гадо – контраст нисбатларини мазмунан чуқурлаштириб, кўп ўринда золим ва мазлум тарзида беради:

*Давр зулм айлару давр аҳлию давр офати ҳам,
Неча золимга асир ўлгуси мазлум кўнгул.*
(IV т., 370-саҳифа)

Бу байтда шоир – мутафаккир образи, унинг жафоқаш, фидойи табиати, аламли қисмати давр муҳити фониди равшан кўринади. «Давр, давр аҳли, давр офати» алоҳида таъкидланиши, бир сўзнинг уч қарра такрорланиши тасодифий эмас. Масалан, «давр» шоирнинг кўп асарларида қўлланиб, умуман, инсон ўз муддаоларига етолмаган жамики адолатсиз замонларга ишорани унинг бебақолигидан шикоятни билдиради. Конкрет равишда шоирнинг ўзи кечирган зиддиятлар билан тўла алдамчи даврон, армонли ўтган умр зухур этилади. «Давр аҳли»ни ҳам у неча-неча бора тилга олади. Сиёсий, моддий диний, табақавий ва бошқа жиҳатлардан катта имкониятларга, юқори мавқега эга бўлиб, уларни суистеъмол қилувчи шафқатсиз, нопок, мунофиқ, бидъатчи (зоҳид), инсофсиз, хиёнаткор, адовагчи шахслар тоифасини Навоий зўр алам, киноя билан аксари ҳолларда «давр аҳли», «аҳли замон» деб атайти, улардан тамоман умидини узади. Сўнги «давр офати» иборасида ҳам чуқур даражада яширинган: кўз ўнгидаги доимий бедодлик, турли-туман талонлар, бошбошдоқлик, фитналар, қатллар, урушлар, хонавайронликлар оташин инсонпарвар шоир қалбига «офат» ёғдиради, уни сўнгсиз изтиробларга солади. Байтнинг биринчи мисрасидаги ўзаро таносиб усулида келган мана шу умумлашма маъно ташувчи сўзлар силсиласи уч золимга нисбат берилиб, иккинчи мисрадаги «асир» ташбиҳи билан боғланади. Бунда шоирнинг нияти аниқ кўзга ташланади, инсоннинг мазлум ҳолатига тушуви учун бир кишининг зулм ўтказиши кифоя; «неча золим» қаршисидаги мазлум эса, жамики инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган асир ҳолатидаги мазлумдир. Бадиийлик эътибори билан қараганда, катта ижтимоий фикр гоят сиқик, мухтасар ифодаланган золим-мазлум контраст нисбати орқали шоир анъанавий тазод санъатининг ажойиб намуна-

сини яратади. Давр воқелиги тасвирида бу қадар очиқ-ошкора бўлиш, фикрнинг шеърӣ бўёқлар пардаси ичидан бунчалар аён кўриниши Навоӣ жасоратидан далолат беради. Мана шу руҳдаги байтлардан яна бири:

*Дамодам етмайдур эрса ишқ зулми кўнглума,
Ҳар дам ул мазлуми меҳнаткашга не фарёд эрур.*
(Ш т., 87-саҳифа)

Бу гал ҳам мазлумлик ошиқ кўнглига ҳамжинс келиб, аввалги «асир» ташбиҳи «меҳнаткаш» билан алмашади. Бунинг ўз боиси бор, албатта. Маъшуканинг бераҳмлигига таққослаб олинганидан қатъи назар, «мазлум меҳнаткаш»нинг бошидаги тўзимсиз ҳақсизликларга шоирнинг ҳамдардлик муносабати сезилиб туради. Бинобарин, Навоӣ васл давлатидан бенасиб, «бахти доимий уйқудаги» ошиқнинг кўнгил афғонини ифодалашда меҳнаткашлар аҳволидан кўра кучлироқ асос, ортиқроқ қиёс топмайди. Бу шоир ижодининг умумий руҳи билан ҳамоҳангдир. Халқнинг куйи, заҳматкаш табақасига қилинадиган бедодлик ҳақида Навоӣ «Ҳайрат ул-аброр»да, «Маҳбуб ул-қулуб»да, бошқа эпик, лирик ва насрий асарларида куюниб ёзгани, уни кескин қоралагани маълум.

Шоир ошиқ кўнгил тасвирида мардум маъносидаги ташбиҳдан фойдаланар экан, девона, шайдо, телба, Мажнун нисбатларига айрича аҳамият беради. Бундай таомил асли муҳаббатнинг адабиётда, лирикада ифодаланиш тарихи билан боғланади. Анъана бўйича, ишқ таълими олдида барча илмлар, маърифату ҳикмат, дину такво ўз кучини йўқотади. Ишқ жунуни ҳар қандай нуфузли қоида ва шизомларни рад этади. Ошиқ-маъшукларнинг идеал, умумбашарий қиёфада суратланиши ҳам муҳаббатнинг ўзига хос сурури, ундаги ҳис-туйғуларнинг табиийлиги ва чексизлиги далолатидир. Ошиқнинг кўпинча Мажнунга қиёс қилиниши, Мажнуннинг одамлар муҳаббатидан, жамият тартиби, расм-русумларидан ҳоли, даштларда макон қуриши, табиатнинг озод, беғубор, маъсум махлуқларини унфат тутиши севгининг табиий эркинлиги, дахлсизлиги рамзидир.

*Кўзларинг девона кўнглум жонибин тутти, нетонг,
Ишқ даштида кийиклар хайли Мажнун соридур.*
(IV т., 102-саҳифа)

Шоир кўз, кўнгил тасвирида кийиклар ва Мажнун ташбиҳидан тўносиб усулида фойдаланиб, айни бир вақтда идеал қаҳрамонларга

нисбат бериш – талмиҳ санъатини қўллайди. Тасвир предмети ба-
дий восита билан пайваста келиб, яхлит образ туғилади. Муҳаб-
батнинг умуман реал ҳаётга номувофик, ошиқнинг мажнунвор ҳо-
латда, маъшуқанинг висолдан йирок, париваш қиёфадаги талқинига
келганда, бунинг туб, объектив сабабиятини жамиятнинг адолатсиз
тартиби, унда шахс эркининг хоксор этилишидан қидирмоқ керак.
Дарвоқе, бу хусусда Навоийнинг ўзи ҳам қайғуриб ёзади. Мана
равшан бир далил:

*Ишқ ўти мазлумқушдур, билмас они аҳли зулм,
Англагил бу нуқтани Фарҳод ила Парвездин.*

(IV т., 471-саҳифа)

Навоий ғазалиётида кўпинча кўнгил ва жон, кўнгил ва бағир,
кўнгил ва кўз мутаносиблигидан лирик манзаралар яралади.

*Айирма бир-биридан жон бирла кўнглумни раҳм айлаб,
Берурмен жонни ҳам, олгил, чу сендурсен кўнгул олган.*

(II т., 450-саҳифа)

Ҳижрон нолишлари билан боғлиқ бўлган, кенг анъанага айлан-
ган ҳазинлик бу ерда ўқувчига ажиб завқ бағишловчи нозик ифода
ўйини тусига киради. Ошиқ кўнгли маъшуқа домида, бу ғайриих-
тиёрий ҳолдан чексиз бахтиёр, шу билан баробар у жон қийноғида.
Навоий этиқодича, ошиқ учун битта йўл бор: у ўз кўнглини олган
жононга жонини ҳам бериши керак. Чунки кишининг кўнгли билан
жонини бошқа-бошқа тасаввур қилиш маҳол. Лирик қаҳрамон –
ошиқнинг фидойи табиати чиройли мантиқ билан, шеърӣ нисбат-
ларнинг ички мутаносиблигида ифодаланади. Шоирнинг маҳорати
шундаки, «кўнгил олиш», «жон олиш» иборалари ўзаро муқобил,
яъни тазод усулида келиб, айна бир вақтда, тажнис санъати ҳам
(«олмоқ» сўзининг икки вазифада қўлланиши) ҳосил бўлади.

Навоий кўнгил ва жон каби рамзларга мурожаат этганида бу
традицион-такрорӣ элементларга ижодӣ ёндашиб, янги конкрет
тус киритишга, уларни ўзга оҳангга солишга интилади:

*Ошнодур чу санга жон бирла кўнлум азали,
Не тафовут манга бўлсанг абадий бегона.*

(IV т., 536-саҳифа)

Ажиб чиройли ифода, ўйлантирувчи бир мантиқ! Маъшуқа ўзи-
ни қанчалик узоқ, тутмасин, ошиқ бутун борлиғи – кўнгли, жони

билан унга боғланган. Бир қарашда «ошно-бегона» антонимлари тазод санъати учун хизмат этишини, яъни, икки хил маъно жилваси ўзаро тўқнашиб, тафаккур доирасида миниатюр бир сурат чизилганини сезамиз. Лекин Навоий сўз ифодадаридан ҳеч қачон ёлғиз чиройли нақш яратиш учунгина фойдаланмаган.

Ҳар бир тасвир замирида фикр, муддао, шоир эътиқодининг шик, бир зарраси ётади. Қизиғи шундаки, у ошиқнинг ошнолигию маъшуқанинг «абдий бегона»лигида тафовут кўрмайди. Бунинг боиси бор, албатта. Навоий эътимодича, юксак даражадаги муҳаббат (идеал маънода) аслида ошиқнинг ўз маъшуқаси ҳажрида бир умр ёнишини, жонон васли фақат ҳаёл бўлиб қолишни тақозо қилади. Бу гоё шоирнинг бир қанча эпик асарлари, кўпгина лирик сатрлари руҳига сингдирилган. Васлнинг мумкин эмаслиги эса «абдий бегона»ликнинг иккинчи хил ифодасидир. Муҳаббат мана шу зиддияти билан қудратли, жозибали, Навоий яна бир байтда бу гоёни бўлак йўсинда илгари суради:

*Ишқ кўнглумга тушуб нобуд бўлди ругу нафс,
Ўт чу бир кишварга тушди – поку нопок ўртанур.*
(IV т., 166-саҳифа)

Ишқ-муҳаббат ошиқни охири ҳалок этажagini у яхши билади ва бундан сира чўчимамайди ҳам. Аксинча, шоирнинг фидойи табиат лирик қаҳрамони ҳақиқий севги йўлида ёниб битишга рози. Жон («руҳ») билан вужуд («нафс») ҳамон ёнма-ён, пайваста экан, кўнглига тушган оташдан улар бирга ўртаниб, тенг куя қолсин. Зотан, ўт тушган жойда ҳўлу қуруқ, поку нопок – ҳаммаси ёнади. Бу ўринда ўт ташбиҳи орқали халқ маталига мурожаат этишда кузатишган поэтик нуқта бор: файласуф шоир тушунган кўтаринки-романтик муҳаббатда жисмоний қовушмоқлик («нафс») мустасно, бу унинг назарида шахвонийлик, нопоклик; ошиқ кўнглининг ҳаёти, нажоти бўлмиш, бир умр ҳажр қийноғидаги жон («руҳ») эса, поклик нишонидир. Бундай фалсафа «Лайли ва Мажнун»да янада равшан ифодаланган:

*Ошиқки муроди ком бўлғай,
Ошиқлик анга ҳаром бўлғай.*
(«Хамса», 431-саҳифа)

Бу эътиқод бўйича, мабодо ошиқ-маъшуқлар муродга етиб ўзаро қовушганларида, энди уларни аввалгидай ном билан аташ эҳтиё-

жи қолмайди. Севги қудратини, ҳароратини бирдай саклаши учун ошиқ-маъшуклар умр бўйи висол иштиёкида ёнишлари зарур. Ҳажр оташларида тобланган, васлга етмоқ эса имкондан ташқари ҳисобланган, шу билан абадий сўнмас, жозибали туюлган муҳаббат ҳақидаги ақида аслида антик дунёдан (масалан, Афлотундан) мерос бўлиб ўтган, Навоий уни деталлаштирган ҳамда ривожлантиргандир¹.

Шоир лирикасида кўнгил билан кўз рамзи ёнма-ён келган байтлар кўп учрайди:

*Чун хаёлингда кўнгул беҳол эди ўз рашиқдин,
То не ҳол ўлгай висол ичра анга кўз рашиқдин.*
(Ш т., 503-саҳифа)

Кўнгил шундай бир ошиққа айланади: у ёрини хаёлда ҳам қизғанади. Яна кимдан? Ғойибона жонланган маҳбуба шу қадар жозибадорки, кўнгил уни ўз-ўзидан рашк қилиш ҳолатига тушади. Бугина эмас, хаёлан беҳол бўлган кўнгил висол дақиқаларида ўз кўзлари рашкига қандай бардош беради? Маҳбубанинг тасаввурдаги суврати қайда-ю, ошиқ кўзлари қаршисида бутун нафосати, таровати билан, мушқин бўйлар тарқатувчи насими, жонбахш нафаси, шўхлигу ғамзалари билан ташриф буюриши қайда? Кўнгил билан кўз тимсоли мутаносиблигида ҳижрон, висол тушунчалари тазод усулида боғланиб, севги ва рашк ҳақида чиройли фантазия тугилади. Бу рангин шеърый кўринишда лирик қаҳрамоннинг қайноқ, мусаффо ҳислари мавжланиб туради.

Навоий баъзан кўнгил билан кўзни бир-бирига муқобил – контраст қўйиб, ошиқ кайфиятини қабартиб беради:

*Кўзда сув, кўнгул аро ўт, не кўрарсен охир?
Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?*
(Ш т., 92-саҳифа)

Бутунги оддий китобхон учун ҳам ойдин, услуби раво бу сатрларда қандай теран маъно, жозибали туйғу бор! Ошиқ кайфияти табиатдаги ўт билан сувнинг ҳолатига қиёс этилиши жўясиз эмас.

Навоийнинг муҳаббат ҳақидаги қарашлари оқибат натижада унинг ўзига хос прогрессив пантеизми билан боғланади. Бунинг замирида бутун объектив борлиқ, жумладан, инсон Тангрининг тажаллисидир, деган таълимот ётади. Шунинг учун шоирнинг ишқий фалсафаси тўғрисида мумкин қадар муфассал маълумот билан Е.Э.Бертельснинг «Суфизм и суфийская литература» (М.: Наука,

1965), В.Зоҳидовнинг «Мир идей и образов Алишера Навои (Т.: Гослитиздат, 1961) китоблари орқали танишиш мумкин.

Қанчалик ғайри бўлмасин, улардаги зиддият бирлигида ҳаётнинг кудратли манбаи бор. Қалб ишқ оташидан туғёнга келмаса, кўзга ёш чиқмагандек, кўз ёшларисиз юрак тафти ҳам кўтарилмайди, Демак, «кўздаги сув», «кўнгилдаги ўт» – оғир оқибатидан қатъи назар ишқ шайдоси учун табиий ҳолдир. Маъшуқа саволига ошиқнинг саволли жавобида, ундаги хазинликда нафосат ярқ этиб кўринади. Шоир кўз ва кўнгил тимсоли мутаносиблигини таъминлаш учун сув билан ўт ташбиҳидан фойдаланади, яъни бунда ҳам анъанавий тазод усулини кўллайди. Табиат бўёқлари лирик қаҳрамоннинг қалб дунёсини, ҳислари мавжини ёрқин тасвирлаб беради.

Навоий севгининг манфий, мусбат томонини, севинч ва аламларини ҳамиша бир бутунликда олади:

Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била,

Нечукки, кўзда ёруғлик эрур қароғи била.

(I т., 574-саҳифа)

Муҳаббат кўнгилга дард янглиғ кирмаса, доғу фиरोғ пайдо қилмаса, унинг фароғатини, зиёсини англаб, қадрлаб бўлармиди? Эеро, кўзнинг равшанлиги, унинг кўриш, туслаш, нозик туйиш, атроф-муҳитни суратлаш қобилияти ҳам қорачиғида. Одатда салбий тушунчалар рамзи бўлиб келадиган “қора” сўзи ижобий маънода кўз гавҳарига нисбатланади. Лекин мантиқ тақозосига кўра кўздаги қоралик кўнгилдаги доғ билан уйғун олинади. Ошиқлик табиатига, унинг зиддиятли ҳолатига қанчалик монанд ташбиҳ танланган! Бунда фикр ўзининг ихчам ва образли ифодасини топади. Муҳими, шоир ишорасида реал турмуш ҳақиқати бор: ҳаётни жўнгина, силлик ҳолда тасаввур этиб бўлмагани каби муҳаббат фиरोғидан лаззатланмаган киши ошиқлик даъво қилмагани яхшироқ... Навоий кўнгил, кўз рамзлари доирасида ўзаро зид маънолар бирлигини тузиб (сафо – доғ, ёруғлик – қароғ), лирик тасвир яратади – бир вақтнинг ўзида таносиб ва тазод усулидан маҳорат билан фойдаланади.

Шоир кўнгил тасвирида дам-бадам куш ташбиҳини ишлатади, Юкорида жой-манзил нисбати баҳсида шоир (мутафаккир) кўнгли бойкушга, эл кўнгли вайронага киёс этилганини кўрган эдик. Қуйидаги мисолда яна бойкуш ва унинг ватани тилга олинади, лекин бундан кўнгли нақшида айнан ўхшаш ҳол содир бўлмайди:

*Чугз бўлмиш ганжи васлинг шавқидан кўнглум қуши,
Заҳми кўп кўнглум уйи ул чугзнинг вайронидур.*

(IV т., 77-саҳифа)

Кўнгил бир вақтнинг ўзида ҳам қушга, ҳам вайронага нисбат бериладики, бундан бадийлик зиён кўрмайди. Ошиқ қалбининг васл шавқида талпинган пайти қушга, айнаи замонда ҳажр жароҳатларидай шикаста, мажруҳ ҳолати вайрона жойга ўхшатилиши асосли ва мақбулдир. Кўнгил сўз, ифода гавҳарларига шунчалик бой уммондирки, ундан фойдалана билган санъаткор ҳар гал ва айнаи вақтнинг ўзида бир қанча маъноларни тасарруф этиши, буларни шеър дурдоналарига айлантириши мумкин. Бу, шубҳасиз, тасвирий воситаларнинг ўзаро ҳамжинслигини, улардаги ички мантиқийликни тақозо қилади. Юқоридаги байтда шоирнинг бошқа ғазалларида кўп қўлланган бойқуш, вайрона нисбатлари ганж ташбиҳи билан конкретлашади, бусиз «васл шавқи» ҳақида гапириш маъносиз бўлур эди. Вайроналар ўз бағрида қимматли тошларни, дуру олтинни яшириб ётиши ҳақида халқ ривоятлар тўқигани ҳам бежиз эмас. Хонандаларимиз қуйлайдиган «айлагач» радифли ғазалда нақл этилишича, султон ўз маҳрамига ганжни яшириб кўмишни буюриб, сўнг бу сирни сирлигича қолдириш учун маҳрамни дарҳол, ўлимга маҳқум қилади... Бу ўринда «эл қонидан», «улус жонидан» бунёдга келган, талаб, босиб олинган бойликларнинг кўп қисми айш-ишрат, дабдаба, ҳашаматлар учун соврилса, маълум бир қисми ерга кўмилиши XV аср шароити учун ҳос ҳодиса эканига шоирнинг аниқ ишораси бор. Демак, хаёлан чизилган бойқуш – вайрона – ганж силсиласида Навоий даври ҳақиқати маълум даражада зухур этган. Бу лирик суратда, шубҳасизки, шоирнинг севги эътиқоди ҳам назардан қочирилмаган: хойнаҳой вайронада ганжнинг бўлиши ҳам, унинг зоҳиран топилиши ҳам муаммо. Эҳтимол тутилган, ғойиб бир нарса машуқа васлига ўхшатилади. Бунда бошқа қатор сатрларда илгари сурилган, васлга етмоқ амри маҳол, деган ғоя билан ҳамоханглик бор.

Навоий кўнгил аксини чизипда баъзан биргина қуш нисбати билан кифояланмай, мусалсал (силсилали), ташбиҳлаш воситасини қўллайди:

*Шуълаи рухсориға кўнглум қуши айлонадур,
Тонг эмас гул шамъиға булбул агар парвонадур.*

(IV т., 94-саҳифа)

Ошиқ кўнглининг беқарор ҳолатини қуш тимсоли (булбул) ўзича аниқ, ифодалай олмаганидан, шоир уни яна парвонага қиёс этади. Бунда, албатта, кўнгил сурати рухсор тасвири билан мантиқий бирликда, уйғунликда келиши, яъни булбул парвона ҳолатига қирар экан, гулнинг шам янглиғ ёниши даркор. Акс ҳолда, ошиқнинг рухий кайфияти мавҳум, бўлиб қолар эди. Навоий бир байт доирасида икки силсилани кетма-кет, ҳалқали ташбихлашни ёнма-ён келтиради. Бизга маълум оддий рамзларда лирик қаҳрамоннинг шайдо, фидойи табиатини гоят сиқик, аниқ шаклда суратлаб беради. Бу ерда шоирнинг маҳорати анъанавий нисбатлардан ижодий фойдаланишда, сўзга оз, фикрга кенг йўл беришда кўринади.

Навоий, кўпинча, тўғридан-тўғри ҳаётга, масалан, овчилар ёки қушпараст кишилар турмушидаги, болалар табиатидаги характерли тафсилотларга мурожаат қилади. Булар шоир қалами амрида унинг муддаосига, лирик қаҳрамон рухий дунёсини очишга, кўнгилни баддий жилолантиришга хизмат этади:

*Онинг илгидадур кўнглумки, ондин айрила олмас,
Тамом ул қуш масалликким, киши илгига ўрганмиш.*

(IV т., 267-саҳифа)

Навоий бу ерда қушларда ҳосил бўладиган кўникмани кўнгилнинг ихтиёрсиз ҳолатига нисбатлаб, «илик» сўзига турли маъно (биринчиси киши қўли, иккинчиси маъшуқа ихтиёри) юклайди.

Шоир аксарият маъшуқанинг шўҳ, бепарво, илтифотсиз табиатини, етказган озорларини болалик дунёсига қиёслайди. Кўнгил тасвири қуш ташбихи орқали чизилганда ҳам болалар табиатига ҳос кичик тафсилотлар ёрдамга келади, бундан ажойиб шеърый нақшлар тўғилади:

*Риштаи зулфиға боғлигдур кўнгул ул шўҳнинг
Тиғл қуш судрар киби ҳар сори рафтори недур?*

(III т., 102-саҳифа)

маъносида зулфи толасига боғлаб олиб, шўҳ, бепарво ҳолда ўйнайди, истаганча қийнайди. Кўнгилнинг бу хил жисм – юрак сифати ҳар ҳолда ўз мангикига эга (унинг тузилиши қушга ҳам ўхшайди). Бундай талқинга шоирнинг талай сатрлари асос беради, чунончи, ошиқ гоҳ ўз кўнглини узиб, маъшуқа итларига ташлашга ҳозирлигини билдиради, гоҳ унинг шакли ёр йўлига тўқилган гул микроғига ўхшатилади ва ҳоказо. Шундай қилиб, юқоридаги байтда

«боғлиқ кўнгил» ибораси икки кўриниш касб этади, бундан илгари қайд этилган тажнис усулининг камёб бир намунаси ҳосил бўлади.

Кўнгилнинг шайдо ҳолатини домга тушган сайд (Ўлжа, ов) рамзида кўрсатиш кўп учрайди. Шоир бунда бир хил анъанавий воситалардан фойдаланса-да, ҳар гал янги лирик манзара яратади:

*Тушти зулфи домига кўнглум қуши майл айлагач,
Ул тараф рухсори кўзгусин сув, холин дона деб.*

(III т., 40-саҳифа)

*Ғам еган кўнглум қушин тутмоққа гўё сафҳада
Нуқтау хат бирла сочиб дона ёймиш домини.*

(IV т., 612-саҳифа)

Иккала байтда ҳам кўнгилнинг ишқ дардига мубтало бўлиши қушнинг домга илинишига киёс қилинади. Лекин ҳар биридан ўзгача ранг товланиб, янги лирик оҳанг таралади. Биринчи байтдаги дом – сувга ташланган дон маҳбуба ҳолига, унинг юзи эса аввал кўзгуга, кўзгу сувга киёс этилади, мана шу тўла ташбиҳлаш билан яхлит, манتيкий бутун тасвир келиб чиқади. Иккинчи байт ўзича яна бир миниатюр дунёдир. Қуш овида баъзан сайд алданганини, домга илиниши муқаррарлигини сезиб қолади-да, кўркувдан ўзини йўқотади. Бу ошиқ кўнглининг маъшуқадан мактуб олгандаги беҳол пайтига монанд келтирилади. Саҳифадаги сатрлар ов жойига ёйилган дом – тўр бўлса, араб ёзувида кўп қўлланадиган нуқталар унда сепилган донлар... Кўрқитилган қуш – паришон кўнгилнинг ҳолатини бундан зиёдрок, нафисроқ ифодалаб бўладими!

Домга тушган қуш рамзи оркали куйидаги байтда яна бошқача манзарани кўраимиз:

*Эйки, дерсен: кўзларим кўнглунгни не навъ этти сайд,
Бир кабутар нетсун охир икки сайёдинг била?*

(I т., 559-саҳифа)

Саволга саволли жавоб тарзида ғоят ихчам қурилган бу мисраларда дафъатан маъшуқа кўзлари билан ошиқ кўнгли ўзаро уйғун келади. Лекин бу бирликда ички зиддият бор, шоир унга аниқлик бериш йўлини ахтариб, кўзларни икки сайёдга, кўргилни битта кабутарга ўхшата-ди. Демак, аввалги мисолларда кўрганимиз – маъшуқанинг юзи, холи, зулфи ўрнида бу сафар унинг кўзлари ошиқ кўнгли билан муқобил туради, бу сайёд – кабутар контраст нисбатида очилади. Шу тарзда ҳар галгидек тазод санъатининг янги намунаси яратилади.

Кўнгил тасвирида, кўпинча, кушнинг энг характерли хусусияти – парвози шоир диккатини тортади:

*Висол авжи бийик, эй кўнгул қуши, сен паст,
Етишмак анда не мумкин, агар ҳаво қилсанг.*
(III т., 361-саҳифа)

Маълумки, халқ бургут ё лочиннинг парвозини юксак интилиш, қатта жасорат тимсоли сифатида кўп нақл қилади. Навоий тазод усулида келган «буюк – паст» муқобил нисбатлари орқали, аввало, анъана бўйича, маъшукани, унинг васлини улуғлайди. Ошиқни эса, аксинча, ҳаста, хокисор ҳолатда беради. Бу номувофиқлик замирида умуман шоирнинг аксарият ғазалларига хос ҳазин руҳ билан ҳамоҳанглик бор. Қолаверса, бу асли Навоийнинг биз юқорида зикр қилиб ўтган муҳаббат эътиқодига, ўз замонасида рўёбга чиқиши мумкин бўлмаган идеалларига боғлиқдир. Яъни, ҳамон маъшуқа насли ҳаёлида доимий изтироб чекиш, «кўнгил қушининг ҳавоси паст»лиги ошиқлик қисматидир, деган ғоя илгари сурилади. Бундаги ҳазинлик, ҳаттоки умидсизликнинг туб сабабини буюк шоир шахси билан ижтимоий кайфиятларнинг номуносиват эканидан қидирмоқ лозим.

Кўнгилни бадиий суратлашда турли-туман ташбиҳларни, шеърний деталларни Навоий ғазалиётидан керагича топиш мумкин. Биз баъзи характерли парчалар билан кифояландик. Юқорида намуна учун келтирганларимиздан ташқари ёлғиз кўнгил сурати, тасвири учун лирик детал сифатида ўнлаб ташбиҳ турларини учратамиз. Чунинчи, кўнгилнинг холислиги, рўйростлиги – кўзгуга, мусаффонлиги, нозиклиги – шишага, яралангани – шафаққа ё бўлак-бўлак бўлиб турган чўққа, ундаги жароҳат излари – мармар тошга ўйилган нақшга, ёйинки карвон кўниб ўтган жойдаги гулхан нишонларига, ранжиган ҳолати – синган кўзага, кучли изтироблари – ўт тушган хирмонга ёки ўз ёғида ёнувчи шамга, висол севинчидан ҳаяжони – тўлқин урганда безовталанган балиққа, беоромлиги – чўғ устида тинмаган шуълага ёхуд ўтти кўзгаганда пайдо бўлган ёлқинга нисбат берилади. (Бу ташбиҳларнинг деярли ҳар бири замирида оғми-кўпми ижтимоий кайфиятларни, ҳаёт, давр руҳини кўрсатиш маъноси ётади). Моҳир санъаткор кўнгилни гоҳ маъшуканинг турли ҳолатдаги бир неча тасвири, тушган «хаёл суратхонаси»га – сеҳрли манеряга, гоҳ сафарга соппа-соғ отланиб, иқлим таъсирида бетоб

кайтган сайёҳга, гоҳ ишқ қурбони – ошиқ қабри устида очилган лолага (унинг доғларини кўнгил захмларига), гоҳ чок-чокидан ажралган энгилга ўхшатади ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси шоирнинг ягона муддаосига – инсонни улутлаш, унинг беназир маънавий бойлиги, калб оташи – муҳаббатини ўчмас шеърӣ сатрларга кўчириш нияти учун хизмат қилади. Уларда Навоийнинг дунёвий эътиқоди, нафосат идеали турли усулларда зуҳур этиб туради.

Чинакам бадий асар, том маънодаги санъат, жумладан, нафис лирик образлар миқдор билан ўлчанмайди, албатта. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий лирикасида биргина кўнгилнинг миниатюр тасвири ўнларча, ҳатто юзларча байтларда учрар экан, бу ҳайратомуз катта миқдорни сифат эътибори билан битмас-туганмас бир хазина, деб билсак муболаға бўлмас.

ҲАЗРАТИ БАҲОУДДИН ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

Ҳазрати Баҳоуддин даҳосила мураттаб этилган «Камар дар миён, сано ба забон» ақидасига Навоийнинг камоли эътимод-эътиқоди комилу солим, терану пурдard байтларда ўзининг тимсоли мужассу мини топгандирки, унинг ўзгача оҳанглари жилвалари қатор тамсил-байтлардан аён бўлғуси. Зотан, улуг шоирнинг муборак ҳаёт ва ижод манзиллари эл-улус, ватан, башарият нафъи учун, Тангри илоҳийни таниш, англаш, дини ислом қуввати йўлида камарбасталик – белни маҳкам боғлаш (“камар дар миён”), шу билан баробар дилда муножоту истиғфор айтиш, тилда ҳамду сано (“сано ба забон”) ўқишнинг ажойиб намунасидир.

«Хилват дар анжуман, сафар дар ватан». «Хилват» – ботиний-руҳий дунёни билдирса, «анжуман» зоҳирӣ – суратдаги моддий ва ижтимоӣ дунё. Ҳар икки истилоҳ мазмунан бир-бирини тўлдирadi: хилват Аллоҳ ёди-ла банд кўнгилнинг хос ҳолатидан огоҳ этса, кўнгил чироғисиз анжуман бенуру бесамардир. Сафарни ватан ҳудудида деб бил, ақидасида ҳам зоҳир ва ботин – фаною бақога доҳил маънолар мужассамланган. Яъни «сафар» – фоний умр манзиллари, «ватан» – абадий қолғувчи маъво, кенг маънода, қудратли илоҳийнинг инсоний лисон – сўзга кўчган тажаллиси, унда мажоз ва ҳақиқат унсурлари ўзарo алмашиниб туради...

Ҳазрат Навоий «Насоимул-муҳаббат»да ёзади: «Дедиларки (Хожа Баҳоуддин сўзлари), анжуманда хилват: зоҳир юзидин халк била ва ботин тарафидин Ҳақ субҳаноҳу ва таоло била». Яна қуйроқда ўқиймиз: «Ва дер эрмишларки, бизнинг тариқимиз суҳбатдур ва хилматда шуҳратдур ва шуҳратда офат; хайрият жамиятдадур ва жамият суҳбатда, бу шарт билаки, бир-бирига нафи бўлунгай ва улча ул бузурн буюрубтурки ... агар жамъи бу йўл соликлари бир-бири била суҳбат тутсалар, анда қўл хайру баракот». Демак, жамоа суҳбати – мулоқотидан мурод ўзгалар билан яқин, бақамти алоқада ўзлигини англаш ва бир-бировига нафъ етказиш («...солиқ вақтики, Тенгри дўстларидан бири била суҳбат тутса, ўз ҳолидин воқиф бўлсун ва суҳбат замонини ўзга замон била мувозана қилсун»). Билъакс, бу хайрия жамоасининг ҳар бир мусоҳиби дилида ҳамду сано айтгани, тилида калимаи шаҳодатни тақрорлагани ҳолда, зикру самъодан узокдир («Яна алардин сўрдиларки, сизнинг тариқингизда зикр жаҳр ва хилват ва самоъ бўлур? Дедиларки, бўлмас»).

Ҳазрат Навоий ўз замондошларидан турли ҳунар, мумтоз ва амалий санъат аҳли, орифу алломалар, фузалою умаролар сафида нақибандия тариқатига кучли рағбат қўйишининг сабаби ва мақсади аниқ: инсоний фазлу камолга, илмий ва бадий тафаккурда зоҳирий ва ботиний уйғунликка эришмоқ. Мана шу нуқтада Навоий англаб етган, ўз ижодида юксак санъат билан таҳқиқ этган, давлат ва жамоат фаолиятида амал қилган, шубҳасизки, янги маъно ва қиммат билан бойитган мажоз ва ҳақиқат бирлиги бор салоҳияти билан намоён бўлади.

Шу муносабат билан Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин» рисоласидан мўъжаз ва мўътабар бир кўчирма олиш эҳтиёжи бор: «Мунча ишнинг зимнида ишки зоҳир тариқиким, «Ал мажозу қантараг ул-ҳақиқат» иборат андин бўлгай». Вожаб! Мажоз ва ҳақиқат бирлиги ҳатто Ҳадиси шарифда зикр этилган экан (бунинг замини Каломуллоҳда бўлса-чи?). Илло, муқаддас иборанинг маъноси шундай: мажоз ҳақиқат кўпригидир... Ана шундай дунёвий ва илоҳий фалсафа нуқтадон, солим мантиқ туфайли бўлса керакки, мажоз билан ҳақиқат ақидаси қанча тафаккур ва сўз даҳолари ақлини банд этган, қалбидан жой олган! Бу қутлуғ сўзлар Навоийнинг девону дostonларида, рисола ва тазкираларида турли шакл-шамойилда неча бор истифода этилиши, шубҳасиз, ўз қонуниятига эга. Не ажабки, Фаридиддин Атторга камоли меҳру ихлос ифодаси, та-

саввуф шеърятининг ёркин намунаси сифатида галкин этилаётган «Лисон ут-тайр» достони ҳақида муаллифнинг ўзи «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида шундай таъриф беради: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳони била тараннум тузупмен, куш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен». Зеро, Навоий достонининг «Мантиқ ут-тайр»дан фаркли жиҳатлари ҳам ўша «мажоз суратида» эмасми? Ҳолбуки, «Маҳбуб ул-қулуб»да Аттор мансуб бўлган мутасаввиф шоирлар табақаси таърифида «мажоз» сўзини учратмаймиз.

Ана энди зоҳирий ва ботиний оламлар бирлиги – мажоз ва ҳақиқат уйғунлиги шеър санъати-ла мунаққаш этилган шоҳбайтлар таҳлилига ўтсак бўлади:

*Юзунгда зарварақ ҳар ёнки, лутфи бениҳоятдур,
Жамолинг мусҳафида ҳар бири гўё бир оятдир.*

Навоий буюк мутасаввиф шоирлар тариқатига мансуб, деган бир ёқлама тамойилдаги айрим тадқиқотчилар қандай даъвою далиллар билан чиқмасинлар, шоирнинг лирик қаҳрамони – ошиқ, ориф ё сойир (дунё кезувчи) каби маҳбуби ҳам, аввало, инсондир; унинг ботиний дунёси – руҳиятидан кўра кўпроқ зоҳирий аломатлари (юзи, кўзи, қоши, хатти-ҳоли, лаби, сочи, қомаи бетакрор тимсоллар орқали чизилган) сурати ҳаётий, жонли жиҳатлари билан жозибадор, қадрли. У қанчалар ҳаёлий юксак, баркамол бўлмасин, шубҳасиз, тирик инсонга хос латофати, ёшлиқ, ҳаттоки, болалиқ шўхликлари, эркаликлари билан ажралиб туради. Улар шарқона, турқона, боринги, ажам муслималарига хос покдомонлик, иффату ибo, нозикфаҳмлик, андиша, шоирона киноя, мутойиба, ғамза – бундай ингичка саъжия қирралари фақат «Тангри эҳсони», унинг «барчадин шариф ва латиф» кашфиёти – инсонга хос хусусиятлардир. Зоҳирий суратга даҳлдор (мажозий) аломатларни ботиний жиҳатлардан, сийратдан ажратиб бўлмайди. Чунончи, юқоридаги шоҳбайтда маҳбуб «жамоли» муқаддас китоб («мусҳаф»)га, «юзи» унинг зарварақларига ўхшатиладики, ҳар варағи «гўё бир оятдур». Бу ўз сабабиятига эга: яратувчи Холиқ маҳбуба жамолига нафакат ҳуснмалоҳат белгиларини, балки фасиҳ маънолар оятлар китоби варақларидан нуқтадонлик жозибасини ато этган («Чу Ҳак нури юзунгда зоҳир ўлди» дейди шоир бошқа бир шеърида). Ҳақиқат билан мижознинг ўзгача нисбати ҳақида янада равшанроқ тасаввурга эга бўлмоқ учун бошқа бир шоҳбайтни кузатайлик:

*Бу навъ ўлдум жамолинг муҳаффинг сирридин огах,
Ки фикҳристида келди ики қошинг ики бисмиллаҳ.*

Жамол китобининг бу қадар зарофатли маъносини унинг муқаддимаси («Фикҳристи»)га нигоҳ ташлабоқ билиб олса бўлади: китоб дебочасидаги муқаддас калималар (арабча хуснихат усталари мунаққаш этган сўзлар) муслима гулрўларнинг пайваста қошларига нисбат бўлиб келиши... ҳам юксак шеърий санъатни, ҳам маҳбубанинг маънавий камолини ўзида мужассамлантирса, не ажаб!

Ниҳоят, Хожа Баҳоуддин ақидасининг иккинчи қисми – «**сафарлар ватан**» ҳақида. Инсон таваллуд топишидан то сўнгги бор ердан бўғи узилгунича ўтган умр ораси – бамисоли мусофирнинг сафарда кечирган муваққат, учқур шамолу оқин дарёдай шошқин фурсатлари. Одамзот пойи қадами билан мунаввар, обод она маскан, на чораки, ўткинчи, омонат бўлса, илоҳий кудрат ҳукмида азалдан то абад собиту устувор қолғучи бу хилқат парчаси, унинг авлодлар ризқ-рўзи манбаи, қисмат улуши унсурларидир... «Ваҳдати вужуд» ёки «вужуди мутлақ» бирлиги ягоналигининг бу олий, ғоят сабоқли ҳақиқатини бир қадар англаб етган, «эл коми», «улус нафи» учун айрату ҳиммат камарини боғлаган, босавоб ишлар қилишга шошилган одам комрондир, дейди Навоий: «Эрур чун олам узра жоҳ фўний, яхши от боқий, Бас, эл комин раво айла, ўзунгни комрон кўргач». Бу байтда инсон ва илоҳ, мажоз ва ҳақиқат, фано ва бақо бирлиги буюк шоирларга, набиуллоҳ мақомидаги валий зотларга хос комил иймон-эътиқод, эзгу хаёл, мўъжиз шеърий санъат билан йўғрилиб берилгандир. Мавзуга бевосита алоқадор икки байт:

*Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл...*

*Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.*

Биринчи байт мазмунига оид фикрлар юқорида озми-кўпми айтиб ўтилди. Фақат «мусофир» билан «хилват», «ватан» билан «анжуман», ҳар қалай, бир байтда ёнма-ён келишига эътибор беринг-а: дивалги икки ташбих маъноси қанчалик шахсий – ўзликка хос бўлгани ҳолда, ботиний-руҳий оламдан огоҳ этиб туради ва аксинча, кейингилари («ватан, «анжуман»), бир қарашда зоҳирий мавжудлик бўлиб туюлса-да, азал ва абад – бақога дохил дейиш мумкин. Демак, мажоз ва ҳақиқат нисбати ҳам ўзгармас ходиса эмас, улар бири-бирига ўтиши мумкин. Оламнинг жозоба сири шунда.

Иккинчи байтда, бир қарашда, мажозийлик шундоққина бўртиб туради. Инсон икки муқаддас тушунча: аҳли аёл (ёр, оила) ва ватан учун, жонни фидо қилади... Бу эр йигитга хос бирламчи сифатлар: мардлик, жасорат, номус ва диёнатнинг ҳаётий, дунёвий тимсоли мужассами. Лекин, барибир, бундай ёрқин мажозийлик – оилапарварлик ва ватанпарварлик заминида Яратувчи Холик сунган иймон жавҳари («Ватан ҳубби иймон нишони дурур...»), ояту ҳадисларда зуҳур этган инсон, аҳли аёл, ватан аталмиш бошариф калималар – бирламчи маънавий қадриятлар жойлангандир.

Навоийнинг шеърӣй куллиётида ватан мавзуидаги сатрлар талайгина. Не ажабки, ҳаёлни бузруқвор шоирнинг она шахри – Ҳиротга бағишлаб битилган байтлари ўзига тортади. Инчунин, «Ҳирӣй» зикр қилинган сўзонли мисраларда мажоз ва ҳақиқат ақида-сининг ажойиб уйғунлиги ўзгача ларзали оҳангда тараннум этилган:

*Навоий, биҳишт ичра фароғат йўлини сурдунг,
Намудоридур онинг Ҳирӣйнинг хиёбони.*

Навоий учун она Ҳирот хиёбонлари – жаннат йўлларига монанд. Уларнинг кўриниш – манзараси («намудори») ўзиёқ шоирга илоҳий «фароғат йўлини-суриш»дек ажаб сафобахш кайфият, майли, армонлари йўғрилган илҳомий руҳ ато этгандай бўлади. О, жаннатий меваларию дилтортар манзарали набототи – шамшоду санавбарлар, сунбулу суманлар, анвойи гуллар шукуҳи, викори, атру бўйи билан, товусу қумрилари, шифобахш ҳавоси, тоза сувлари билан ороланган боғлар, сайргоҳлар, хусусан, «Ҳирӣйнинг хиёбони»!.. Муаззам шаҳарнинг шимолий ҳудудида – ўша қадрдон Инжил ва Жўйи Нав соҳиллари узра ё қадимий Намозгоҳ – Мусаллонинг муборак йўлларида, алалхусус, Навоий ўзи бино килдирган тижорат, маърифат, хайрия бинолари атрофидаги жаннатмонанд оромгоҳу манзилгоҳларда устоз ва анис мусоҳиблар билан бирга ўтган дамлар файзу сафосининг нисбати борми дунёда? Улар Навоийнинг бир умр чанқоқ руҳини, калбини не чоғлик қондиролган экан? Ҳаёт ва нафосат оламининг сўз билан таърифлаб бўлмас буюк шайдоси, ошуфтаси, набиуллоҳ мақомига етган бу нодири даврон нега, масалан, дунё саёҳатидан, ҳатто мусулмони комил учун энг муқаддас сафар – Байтуллоҳ зиёратидан «Ҳирӣй янглиғ... ер»ни афзал деб билганини, ҳар қалай, тушунса бўлади: «Навоий, айш учун дайру риёзат чеккали Каъба, Гар истарсен, бу

нки ишга йўқтур ер Хирий янглиг». Бундай кутлуғ орзу, буюк армон, сўнгсиз ҳасрат йўғрилган, айни чоғда иймон-этиқодга айланган муҳаббат ва ифтихор ҳислари мавжланиб турган сатрларда мажоз ва ҳақиқат ғоялари Навоий қаламининг мўъжизакор кудрати-ла ўзгача маъно, ўзгача қиммат касб этади...

«Хуш дар дам, назар дар қадам». Навоий шеърятида хушдамлик, пок назар, кутли қадам самари бўлмиш «тоза гул»лар («Боғчаи даҳрки, юз тоза гул Топги қаёнким назар этти кўнгул»), гўё «жаҳон гул ичинда ниҳон» бўлгандай, бири биридан пурмаъно, нафис тимсоллар, рангин лавҳалар бисёрдирки, улар мунгли-ҳазин мисраларга ҳам босафо руҳ, умидбахш нур ато этгандай таассурот қолдиради. Мана ёркин бир мисол:

*Гулбуни ширатдин узгил барги пайванд, эй кўнгул,
Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул.*

Шубҳа йўқки, пири бузруквор Хожа Баҳоуддиннинг: «Хуш дар дам, назар дар қадам» ақидаси Навоийда ўзгача руҳга, бошқача алоҳозга кириб, ғамноклик хушвақтлик унсури билан йўғрилади. Шу жиҳатдан аввалроқ таҳлил қилинган байтдан қиёс учун тамсил-мисра келтириш жоиздир: «Халқдин навмидлик еткурди роҳат кўнгулма». Бу, шубҳасиз, Навоийнинг илоҳий ҳақиқатни идрок этиш йўлидаги «мажоз кўпруги» учун ҳаётий негиз – мустаҳкам таъзамин ҳозирлаганидан ёркин далолатдир. Аслини олганда, Ҳақ таолонинг чин ошиқ бандалари – турли тоифа сулуқлар, валийлар, орифлар ичида комилу фозили – захматкаш уста ва устазода, пурҳиммат, савобталаб оддий одамлару хос шуаро, уламою киром, амирул умаро зотлар жамоаси – мана нақшбандия тариқатининг таъсир доираси, маърифат-суҳбат ва хайрия меҳвари! Унинг илоҳий фалсафаси, улуспарвар, адолатпеша ахлоқи ва ҳурфикрлилик ғоялари (бу фазлу камол жамиятининг бошқа тасаввуф оқимларидан фарқи – ижодий-бунёдкорлик ишларига маданий ҳаётга яқинлиги – «мажоз»га кучли тамойили ҳам шунда-да! (Навоийнинг илмий ва бадий тафаккурига қанчалик кучли таъсир кўрсатмасин, у «мустикал даҳо» (Лессинг) сифатида ўзгача-бетакрор шеъринг усуллардан фойдаланган, умрбокий тимсоллар яратган.

Ҳали серқирра қиёфаси – улўғвор сиймоси, мужассам инсонлик ва соҳибқиронлик тимсоли чизилмаган Амир Темур шавқ-рағбати келган лаҳзаларда меҳру ихлос билан тилга оладиган: «Дил ба ёру

даст бакор» акидаси, не ажабки, Навоий асарларида учрамайди. Лекин бу муборак калима Хожа Баҳоуддин нафасларидан нозил бўлгани учун ҳам Навоий шеъриятида унинг сурати – ҳарфига эмас, сийрати – руҳига яқин байтлар кўп. Мана ўшалардан бири:

*Тенгри эҳсонига шод ўлгон қилур
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам.*

Шубҳа йўқки, улуғ пири муршид Нақшбанднинг исломият нури билан йўғрилган таълимотидан рағбатланган Навоий бу зариф маънолар байтида биз айрича эътибор ва қиммат бераётган «айни ҳақиқатдур мажоз» ғоясини фавқуллодда ёрқин мухтасар шаклда умумлаштирган. Бас, уни Баҳоуддин калимасининг Алишерий тажаллиси деб билишга тўла асос бор. Илло, шоҳбайт замирида бир эмас, бир неча ақоид тадқиқига таъминот берадиган фалсафий-руҳий теранлик, маънавий-ахлоқий баркамоллик, чинакам бадиият қирралари жойланган. Чунончи, унда ҳаёт ва умрдек азизу мукаррам неъмат шукронаси учун, кенг маънода, бани одам – инсон авлоди қайғусида (ирки, элати, эътиқоди, ҳаттоки ғарибу ҳақирлигидан қатъи назар – бундай тафовутлар Навоий учун аҳамиятсиз) қилган «меҳнатидин» хайру баракот топган мусулмони комилнинг кўпқиррали тимсоли чизилган. Хусусан, «Тенгри эҳсони» – ёруғ дунёга келмоқлик баҳоси – ўзгача; бу иноятга «шод ўлган» ҳар бандаи мўъминнинг шукрона туйғуси, шахсий бахтиёрлиги – ўзгача; «ўзини шод» этиш билан «элни ҳам» хушнуд қилиш савоби ва шарафига доҳил бўлиш – ўзгача; ниҳоят Навоий талқинида бир неча маъно ташиган «меҳнат» ташбеҳи яна ўзгача ғоя-мақсадга хизмат қиладики, бу сўзлар жамулжамидан истанг «камар дар миён, сано ба забон», истанг «хуш дар дам, назар бар қадам»; истанг «дил ба ёру даст ба кор» хотирга келиши мумкин. Мана муқаддас калима («мажоз ҳақиқат кўпруги»)дан бошланган фалсафий-руҳий-маънавий силсила ҳалқалари. Илоҳий илдизлару уларнинг дунёвий шажаралари самари...

АСРЛАР ҚАЪРИДАН САДО

Дардима дармон иноят айлагил...

Алишер Навоий

Ўзбек ғазалиётининг мумтоз намуналари, биринчи навбатда, "фасоҳат мулкининг соҳибқирони" ҳазрати Навоийга, сўнгра, "Ўз қамонининг маликулкаломи" Мавлоно Лутфийга, шунингдек, камида уч туркийзабон шеърятнинг муштарак суҳанвари Фузулийга мансуб деб билсак, Ўзбек рубоийётида, шак-шубҳасиз, Бобур ўзгача, сарбаланд мақомни эгаллайди. Бунинг далолати учун бир неча мўътабар омилини келтириш мумкин: авваламбор, буюк жаҳонгапта шоир рубоийлари не-не мушкилотлар, пурталотум ҳодисалар билан чирмалган ҳаёт йўлининг баъзан файзу сафоли, аксар жабру жафоли манзиллари билан бевосита боғланади – айни ҳақиқатни тажассум этади; сўнгра, мумтоз шеърятимизда муайян қонуният ва сабабият тақозоси-ла кенг анъанага айланмаган ватан мавзуи, ҳаёт, умр сабоқалари каби ижтимоий масалалар Бобур рубоийларининг жон риштаси, юрак томири сифатида ажралиб туради. Ва ниҳоят, арузнинг махсус "тарона" баҳрига мансуб қуйма тўртликлар шахсан Бобур инкишоф этган бадиият буржлари – маънавий ва лафзий санъат намуналари: хоҳ нозик рамзу мажозлар, истиоралар, бетакрор тимсоллар, хоҳ халқона содда-равон нуктадонликлар усулида юксак санъат билан "тарошланган" (Чўлпон).

*Толеъ йўқи жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишники айладим – хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиг бўлди...*

Бу машхур рубоийнинг нафақат дарднок мисралари, балки истисносиз, ҳар бир сўзида улуғ улуспарвар шоир, ҳиммату адолатда, меҳр-шафқату дину диёнатда тенгсиз султон ва инсон қисматининг бутун зиддиятлари – зоҳирий (жисмоний), ботиний (руҳий), илоҳий, дунёвий, шахсий ва ижтимоий алам-армонлари, фожеалари тажассумини кузатиш жараёнида уларнинг моҳият ва сабабиятини чуқурроқ идрок этиш мумкин... Тўғри, шоир бу мухтасар шеърда лаҳзали кечинмалар, сирли-пинҳоний руҳий ҳолатлар сувратини чизмайди, қутилмаган истиора ё мажоз воситаси-ла ғаройиб-мўъ-

жиз манзара, ҳарир лирик лавҳа яратмайди. Аксинча, нотинч, ғав-ғоли замона, суронли, хатарнок воқеалар синовини бошидан ўтказиш жараёнида туғилган аччиқ-аламли таассуротлар – шафқатсиз ҳақиқат сабоклари, не ажабки, шунчалар аёвсиз "балолоғ", "хатолиғ", "юз каролиғ" (жафокаш элимиз энг мушкул кунларда тилга оладиган, бир-бирдан фузун маломат сўзлари!..) ташбеҳлари орқали ифода этилади, уларда Бобур Мирзо ҳаёти, қисмати, шахсиятига бевосита ва билвосита алоқадор қанча ғам-андух, изтироб, ҳасрат-надомат, ўкинч, армон, соғинч, пушаймонлик, осийлик, тавбатазарру, тангрига муножот туйғулари умумлашма тарзида зуҳур этади!..

Мазкур тарихий, том маънода ҳаққоният умумлашмаси бўлган шеър мазмунини мумкин қадар чуқурроқ, талқин ва таҳқиқ этиш истаги уни сатрма-сатр, ҳатто бирикмага ажратиб шарҳлашни тақозо этади.

Толеъ йўқи жонимга балолоғ бўлди...

"Толеъ йўқи..." Аввало, бу – шоир зоти учун факат шахсий ғам ифодаси эмас. Ҳолбуки, санъаткор шоир ва шоҳ Бобурнинг шахсияти – ўзлиги бошқа аҳли шуаро ва салтанат соҳиблари (ё даввогарлари)дан жиддий тафовут килувчи аломатлари билан ажралиб туради. Сўнгра, "толеъ йўқи..." бу – нафакат "дашт эли" – кўчманчи ўзбек уруғлари босқинини дафъ этолмаслик, ёғий кучларига бас келолмаслик алам-изтироблари далолати ("Бобурнома"да, балким, мағлубият азобининг зўридан сахройи турк кавмлари – кипчок ўзбеклари ҳақида водий маданияти, ободонлиги ёвлари сифатида омонсиз ҳукм юритилади), ёки бу – ҳамюрт амиру беклар, бузғунчи-фитнагар теурийзодалар – худпараст хиёнаткорлардан етган ранжу озорларнинг мухтасар ифодаси. Энг огири, бу – икки ўт ўртасида, аросат исқанжасида қолган, жаннатмонанд воҳаю водийлари харобазорга айланган, умид, нажот йўлларидадан мосуво, айниқса, муқаддас илоҳий, руҳий-маънавий қадриятлари, бебаҳо маданий обидаларининг тақдири хавф-хатар остида қолган улус, ватан қайғусининг мунгли тимсоли мужассами... Шу тарзда, икки сўз бирикмаси ўзининг анъанавий маъно-мантиқ доирасидан чиқиб, тарихий шахс фожеасининг шеърий ифодаси сифатида кутилмаганда фалсафий теранлик касб этади. Бошқа жиҳатдан олиб қараганда, шунчалар серташвиш, балокаш (айниқса, қисқа) умр давомида кўриб кечириб, яратиб-эришиб улгурганлари – беназир ва

бенисбат ижодий, илмий мероси, тарихий жасорати эътибори-ла, Бобур Мирзони "толеъ йўқи" дейиш, ҳаёт ва бадийят мантиқиға тўғри келармикин?.. Илло, Бобурдек улуғ зотларнинг тортган барча жабру жафолари, аччиқ армонлари алал-оқибат унинг ўзи мансуб бўлган халқ, муборак Ваган шаъни эътибори-ла, ватандош авлодлар – ворислар тасавурида бебаҳо маънавий баҳра, руҳий таянч, миллий гурур тимсолларига айланса не ажаб!..

Мисра таркибидаги "жонимга балолиғ бўлди" иборати англаган маъно – шахсий ва ижтимоий кулфатларнинг ҳадди-поёнини, маъно-моҳиятини баҳоли имкон шарҳлашдан аввал махсус иловага зарурат сезилади. Мумтоз рубобий (лирик) шеърятимизда ошиқ, ориф, қаландар (Бобурда яна бир тоифа – жаҳонгашта-сайёҳ) тимсолларида зухур этувчи қаҳрамон дунёсини "жисм", "жон", "кўнгул", "кўз", "бағир", "бош", "оёқ" ("Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик аёғига, олиб бу бошни, эй Бобур, аёқ етканча кеткаймен...") каби ташбеҳлар орқали ифодалаш аънамага айланган. Улардан, айниқса, "жон" – илоҳий "ал-аксир" (Навоийда "иликсир") жавҳари; тириклик, умр ғаниматлиги, муҳаббатнинг боқийлиги ғояларини гоҳ ҳазин-ўйчан, гоҳ умидбахш, жозиб-хаёлий лавҳа-образларда ифодалайди ("Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз...", "Лаълиға жонимдин ўзга жонни қурбон айлама...", "Ҳар кимки бирав ишқига бўлса дилбанд, Жон риштасидин қилса керактур пайванд" – Навоий)... Бас, мазкур рубоийда жон азоблари охиروқибатда "балолиғ" сўзига нисбат берилиши беихтиёр "Бобурнома"даги бағоят драматик бир вазият тасвирини эсга солади. Чунончи, 1527 йил воқеаларига бағишланган бобда Бобуршоҳнинг заҳарланиши ҳақидаги мана шу сатрларни ўқиймиз: "Жон мундоғ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим. Ул мисра борким: "Ким, ўлар хонатқа етса, ул билар жон қадрини..." Ҳар қанча бу воқеа ҳойла хотиримга келса, беҳост ҳолим мутаҳаййир бўлур. Тангри таолонинг инояти бор экандур, менга яна бошдин жон бағишлади – мунунг шукрини не тил билан қилғаймен... Агарчи тилга, оғизга сиққусиз, қўрққудек воқеа эди, шукр Тенгрига, яна кун кўрарим бор экандур!.. Алалхусус, ватан ғурбатида ёруғ жаҳон зимистон бўлиб туюлган бениҳоят тору танг, мушқил кунларда заҳарланиш воқеаси Бобур учун "жонга балолиғ" даражасида таърифланишида унинг ўзидан бошқа бировнинг тасавурига сиғмайдиган теран маъно – тубсиз дард-алам бор... Иккинчи мисра шарҳига ўтамиз.

Ҳар ишники айладим – хатолиғ бўлди.

Ажабо, Бобурдек буюк шоир, мутафаккир ва султон англаб етган "хатолиғ"лар... Биз уларни тушунмакка, озми-кўпми идрок этиб кўрмакка ўзимизни ҳозир ва кодир деб ҳисоблай оламизми?.. Не тонгки, Бобур Мирзонинг гўё катта узрхоҳликдай эшитиладиган, моҳиятда ўта аламноқ иқрорнома сўзлари ҳақида одатий таомилда мулоҳаза-муҳокама юритиш жуда мушкил юмуш бўлиб туюлади: наинки, маъсум болалиқ чоғларидан фикри-хаёлини банд этган бобомерос мулк манфаатлари, муборак Ватан тақдири, шеърият, илму ирфон рағбати – яратиш, яхши от қолдиришдек эзгу мурод-мақсад йўлида бир умр собитқадамлик билан, мислсиз сабот, жасорат билан қилган саъйи-ҳаракатлари – "ҳар иш" фақат "хатолиғ" бўлиб чиқса!.. Беадад алам билан, куюниб айтилган надомат сўзлари на тарихий ҳақиқат, на ҳаёт ва бадиият мантики талабларига тўғри келади! Шунга қарамай, ўз зиддияти билан кишини ўйга толдирадиган бундай "хатолиғ" замирида аллақандай таскинли, айна пайтда ибрат-сабоқ бўларли маъно бор: бу фоний дунё "иш"ларига ҳақирона шикасталиқ билан ёндошиш – барча яхши-ёмон, Ҳақ таолога итоаткор ҳолатни кечиришдек исломий эътиқод, эҳтимол, Бобурга энг мушкил соатларда руҳан мадад бергандир. Шу маънода, одамзотнинг асли ҳақиру ожизлиги, бундай ғофиллиги аломати (беайб – парвардигор), аксари унинг инонихтиёрига боғлиқ бўлмаган, шу вайдан марғубу номарғуб амаллари хатодан холий эмас, деб билиш фақат валиуллоҳ зотларга хос хусусиятдир. Албатта, "ҳар иш", "хатолиғ" каби ортиқ ҳасратнишин тафсил-ташбеҳлар замирида аввал – биринчи мисра шарҳида қайд этилган, Ватаннинг дарди-фироки билан боғлиқ, ҳар гал шоир эсга олганида вужудини қақшатгувчи битмас оғриклари ҳам англашилиб туради. Лекин, барибир, муқаддас "тавбаи комил" (Навоий) оятидай тийрак ҳақиқат сўзларини тақдири илоҳий ҳукми деб билган Бобур ҳар қандай қаллоблиқ ва ёвузликка юзма-юз – тик қараганидек, турфа "хатолиғ"ларни ҳам, маломатлардан чўчимасдан очиқ ифшо этадики, бундай жавонмард ошкоралиқ улғу шоирнинг номи шарифига заррача ғубор юқтирмайди, билъакс, унинг сиймосини, биринчи навбатда, мусулмон оламида сарбанд этиди... Учинчи мисра шарҳига ўтамин.

Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим...

Водариг! Ватаннинг ҳар бир зарра – аносири, ҳар буржини муқаддас билган, комил заковат, ўтли эҳтирос билан назмий, насрий, илмий таъриф-таснифини битган улуг шоир, мутафаккир ва шоҳ Бобур учун "Ўз ерни кўйиб" каби мислсиз ҳасрат-надомат сўзларини хаёлан кечириш ва қоғозга туширишдан ортик азоб, юрак-бағрини хуни бийрон қилғувчи бошқа бир мушкилот бўлганмикин? Муъжиз шеърий ижод лаҳзаларининг гўё уч лаҳча чўғдай ёлқинли сўз-тимсолларга ўтган руҳий ҳолатини, шубҳасизки, ўша аснода шоир кўзларида беихтиёр равишда халқаланган ёшни, қалам-хома тутган қўлларию Ҳаққа сано айтгандай пичирлаган лаблари титроғини, ич-ичидан тўлиб келган, соғинчу ғам-андух мавжларини ўз исмига монанд мислсиз ирода кучи билан баъзур қайтарган самовий бир ҳолатни бугун биз нечоғлик тасаввур этишимиз мумкин?.. Бу нолавор сўзлар замирида нафақат Бобуршоҳ шахсияти – ақл-зақоси, қалби, хилқати, саяъияси билан боғлиқ тўзимсиз ҳасрат-надомат оҳанглари, балки ватан, эл-улус тақдирига шунчалар лоқайд қараган бузғунчи-тарафқаш амиру амирзодалар, айниқса, қавм, жамоа, шаҳар-қишлоқ дарғалари, иймонсиз дин арқонлари учун, қолаверса, турли табақа, турли тоифага мансуб, майдонга отилиб чиқишга номуносиб ҳамюртларнинг асло кечириб бўлмас журъатсизлиги, ўта худпарастлиги учун ҳам алам-изтироб туйғулари зуҳур этса не ажаб?.. Балким, ўша ўкинч-пушаймон сўзлари қоғозга тушаётган кезде "Шайбоқхон" (Бобур ибораси) бош кўчманчи-истилочилар қолдирган мудҳиш асорат-оқибатларни ўйлаб (яна "Бобурнома" саҳифалари эса тушади!), эски дард-оғриқлари янгилангандир!..

"Ҳинд сори юзландим". Бу сўзлар ҳам нафақат учинчи мисра титг-мазмунни, унинг бутунлиги учун хизмат қилади (ихтиёрсиз тарки ватан ҳасратини ифодалаш билан кифояланади), балки кенг маънода, шоир Бобур хоҳ шеърий, хоҳ насрий йўлда, турли оҳангларда арз этган "ҳасби ҳоли"га ҳам дахлдорлиги, шубҳасиз. Бу дивъони кўйидаги байтлар билан далиллаш мумкин: *"Ёраб, яна маҳруму хонимон қилдинг, Ёраб, яна овориш жаҳон қилдинг"; "Кўнгли тилаган муродига етса киши, Ё... бошин олиб бир сориға кетса киши"*. Бу мунгли сатрларнинг ҳаққонийлиги – ҳаётий жомба сори шундаки, Бобур ўзининг хос табиати, хос саяъияси шикозоси-ла ҳар бир айтган сўзига бамисоли номаи аъмол ёзуғидай қиймат берганми?! Шу маънода, учунчи мисра моҳиятидан буюк

тарихий шахс фожеасигина эмас, балки қисмати илоҳий хоҳиш-иродаси олдида ("Ҳеч нима тенгрининг хостидан ўзга бўлмас" – "Бобурнома") "ихтиёри йўқлиги" – чорасиз ҳолати ҳам англашилади... Ва ниҳоят, сўнгги мисра шарҳи.

Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди”...

Мумтоз шеърятимиз дуржи – луғат сандиғида "юзи қаро" янглиғ оғир аламнок сўз кам топилса керак ("Юз қаролиғ онча бўлмиш жаҳл ароким, кўзумга килди оламни қаро" – Навоий). Бобур Мирзодек ғуруру орийат бобида яқтолардан, табиатан ўта нозик кўнгил, зурафою фузало аҳлининг хуштабъ, солим хилқат мусохиби – буюк шоир ва шавкатли шоҳки, "юз қаролиғ" иборатининг не чоғлиқ шармисор, оғир-зил зарбига дош бериб, майли, тўзимсиз изтироблар сўзонида ёниб-ўртаниб, бундаин захролуд насиби қисмат учун Ҳақ олдида тазарру туйғуларини кечирар экан, бунда мўъжиз ҳикмат бор. Юқорида зикр этилган, бири-биридан ёмон икки золим – ички ва ташқи ёвлар ўртасида таланган, поймол этилган ситамдийда Ватаннинг нажотсиз аҳволи – ваҳшатангез, ваҳмзор манзараларини лоақал тасаввур қилиш ўзи қийин эмасми?! Бобомерос заминнинг бундай қаттиқ, қисматидан сўнгсиз армонли темурийзода – соҳибқироннинг ғурури қанчалар таҳқирланган экан?!.. Унинг ҳар пора-қатрасини, ҳар бир тирик жонзоту сирли муъжизотини тахайюлу хотиротида эҳтиётлаб ва ардоқлаб олиб юрган Бобур қалбида, тафаккурида не туғёну не талотумлар кечган экан?!.. Бобурнинг, айниқса, "Ёраб!" дея илоҳийга қилган илтижолари нидосидан бу покдоман инсон, даҳо шоирнинг аҳволи руҳиясини озми-кўпми англагандай бўламан (моҳияти-ла таҳқиқ этиш фақат тангрига-ю Бобур Мирзонинг боқий руҳига ҳавола...) таҳқиқ этиш фақат тангрига-ю Бобур Мирзонинг боқий руҳий ҳавола...

МУЪЖИЗОТ МУССАВИРИ, ЗАРОФАТ ШОИРИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг хайратдан “ақл боши айланар” (Навоий) ажаб бир дунёси бор. Бунга амин бўлмоқ учун мутафаккир шоир ва адибнинг икки китобини назардан ўтказмоқ кифоя: биринчиси – комил инсоннинг орифона, ошиқона, риндона дардлари дақику зариф санъат билан йўғрилган рубобий шеърлар

девони; иккинчиси – шон-шуҳрати жаҳон бўйлаб таралган “Бобурнома” дирким, мумтоз адабиётимиз, табаррук маънавий меросимиз хазинасида баҳоси йўқ бу “Вақоеъ”нинг қомусий мушоҳада лавҳалари хоҳ табиий хилқатнинг ғаройиботларга бой манзаралари тасвири, хоҳ бевосита ҳаётий-дунёвий ҳақиқатлар зухур этган хоҳ руҳий-ботиний олам тажаллиси бўлмиш саҳифаларни варақлаганда ҳар гал ўзгача ҳайрат, шавқ, ғурур ҳисларини кечирамиз, зиддиятли, изтиробли ҳаёлларга толамиз...

Менинг тасаввуримча, коинотдаги сингари сўз даҳолари дунёсининг, шу жумладан, Бобур ижодиётининг ҳам мўъжизий буржлари бор. Масалан, унинг шеърият меҳварини бир неча мавзу доирасида тасниф этиш мумкин ҳаёт васфи, ишқ дарди, вафо шеvasи, ватан соғинчи, кўнгил мулки, толеъ армонлари, умр сабоқлари, илоҳийга муножот нидолари... Уларнинг ҳар бири алоҳида рисолага ё камида унинг бобига татигулик махсус тадқиқоту таҳлилга таъминот беради. Зеро, бу буюк шеърий ҳасратноманинг ҳар бир қўниги ўз даромадига, хос савту навосига, мисралари, ҳатто таъбиҳ-тимсоллари замирида, яъни уларнинг ҳар гал ўзгача садо ва акс садо тўлқинларида, мусикий-оханг тебранишларида рамзий-мажозий ранглар жилвасида, фасоҳатли истиораю кинояларга хос нуктадон кирраларда, не ажабки, илоҳий, руҳоний-ботиний, фалсафий, маънавий, мантикий бадиий маънолар яшириндирки, бунинг таҳқиқи ва шарҳини, албатта, маълум даражада маърифатли, хуштабъ, иқоватли мухлисларгина идрок этиши мумкин.

Хусусан, “Бобурнома”нинг бенисбат ранги тафсил-тамсиллари замирида мутафаккир шоир дунёсининг бири биридан жозиб аломатлари билан ошно бўлиш, уларнинг маъносини идрок қилиб, баҳоли имкон таҳлил этиш ғоят мароқли машғулотдир.

Не тонгдирким, Шарқ ва Ғарб маданияти тарихида бекиёсу ноёб бир ҳол: жаҳонга машҳур шоҳ ва саркарданинг нодир адабий истеъдоди, ҳайратомуз теран заковати, азалий ва ногихоний зиддиятларга тўла, серқирра фаолияти баробарида гўзал шахсияти, нолик саяъияси, турли тоифа одамлар (аксарият тарихий шахслар), суронли воқеалар ҳақидаги мушоҳадаларида, ҳукм ва баҳо мезонида инсоф, номус-диёнат тақозоси-ла баъзан юз-хотирсиз рўйроштлиги-ҳақиқат юзига тик қараши, ўзига ҳам, ўзгага ҳам бирдай ташабчан муносабати... Бунинг каби жиҳатлари билан назари йўқ отлардан бўлмиш Бобур Мирзо ҳақида фикр юритиш қанчалик

хузурбахш бўлса, шунчалик масъулиятли ҳамдир. Бунинг боиси, эҳтимол, Бобур сиймосида бир неча “мустақил даҳога хос” (Лессинг таъбири) аломатлар уйғунликда тажассум қилишида. Мана уша “Тенгри эҳсони” (Навоий) бўлмиш иқтидор ва заковат киррали (маънавий ахлоқий фазлу камол жилолари бундан мустасно): шоир, носир, шеършунос, мунаққид, тилшунос, муғанний, руҳшунос, ахлоқшунос, ориф-ҳаким (ислом ва тасаввуфда, “улуми зоҳирий ва улуми ботиний”да зукко), муаррих, мутаржим, воқеанавис-солномачи, хотиранавис-мемуарист, табиатшунос, сайёҳ, географ, геолог, маъданшунос, этнограф, фольклорчи, генетик, социолог, сиёсатшунос, давлат арбоби, саркарда, соҳибқирон... Эҳ-хе, “Бобурнома”да шунчалар аниқ, тугал тафсилоти, тафсири шарҳлари билан қайд этилган турли тоифа-табақотга, уруғ-насабга, касб-қору мартаба-мансабга мансуб маълум ва машҳур шахслар (уларнинг зоти, саъжияси, ҳаёти, маишати, саргузаштлари, фазилату қусурлари – номаи аъмолигача), жуғрофий-топонимик номлар, ижтимоий, иқтисодий, наботот, ҳайвонот ва илми ғайб – мўъжизот дунёси, халқ ижодиёти, мусиқаси, амалий санъати, урф-одату анъаналарига оид атамалар, тафсил-тамсил ва ривоятлар... Агар уларни изчил тартиб-тизим асосида тасниф қилиш, турли маъноларини, хос қонуният у меъёрларини тадқиқ этиш учун нафақат тарихий-миллий меросимизга оид, эндигина ёруғликка чиққан фанимиз ютуқлари билан, шунингдек, бизгача турли офатлардан омон қолиб етиб келган бошқа босма ва кўлёзма манбалар билан қиёсан ўрганиш тақозо этилади.

Биз ҳозирча маънавий меросимизнинг бу қомусий мажмуидан баъзи жиҳатларни, чунончи: айрим шеърларнинг бевосита туғилиш тарихи – ҳаётини заминига дахлдор, Бобур Мирзо шахсан кузатган, унга маълум маънода туртки ёки сабоқ, имтиҳон сифатида хизмат қилган қатор мўъжизавий ходисалар, фараҳбахш ё аччиқ хотиралар шарҳи, таҳлили билан кифояланамиз.

Айни мушуқул кунларда Бобурга хиёнат қилиб Шайбонийхон томонга ўтган лашкарбошилардан Аҳмад Танбалга қарши Ўратена ва Хўжанд оралиғида бўлиб ўтган катта талофатли жангдан сўнг... тугалланган бир шеър ҳақида “Бобурнома”да шундай сатрларни ўқиймиз: “...Келиб Турон чорбоғига тушулди. Ул ғазалким, ушбу кун, ушбу юртга тугаттим. Ул туганган ғазал будур:

*Жонимдин узга ёри вафодор топмадим,
Кунгумдин ўзга маҳрами асрор топмадим”.*

Вазн-бахр, қофия-радиф, оҳанг-услуб каби поэтика конунлари эътибори-ла, айниқса, мусиқа боғланиб, ашула тарзида таралиб, манзуру машҳур бўлган бу шеърнинг ўзгача маърифий қиммати шундаки, лоақал унинг ҳазин оҳанги ёки айрим ташбихлари (чунончи, анъанавий, “жон”, “кўнгул” тимсоллари) шоир хаёлхонасида аввалроқ туғилганмиди ё йўқми, бундан қатъи назар, ғазални Ўратепа-Хўжанд худудида, даштдаги хатарнок бир вазиятда (“ушбу кун, ушбу юртга”) бошдан кечирилган нажотсиз ҳолат, аламнок кайфият самари деб ҳисоблашга асос бор. Лекин, не ажабки, бу шеърнинг (ҳамда кўшиқнинг) жонсўз, ларзакор мисралари, тимсолларидан қанчалик мутаассир бўлмайлик, қайсидир жангу жадалга, унинг оқибатига бирон-бир ишорани сезмаймиз. Аксинча, шахсий-махрам кечинмалар дунёсига чўмамиз. Эҳтимол, ошиқ кўнгил нолалари, ҳасратлари акс садосини тинглагандай бўламиз. Ҳатто ғазалга бошқача тераклик, сирлилик беришимиз мумкин (масалан, шоир қаҳрамони шоҳлик мартабасида бўла туриб, ошиқ сифатида умидсиз ва нажотсиз, ғарибу ҳақир қисматга рози бўлиши ушшоқ аҳли учун ажабланарли ҳол эмас, дея талқин этсак-чи?)... Айни чоғда, “Бобурнома” шаҳодатидан аён бўладики, рубобий шеър, айниқса, ғазалдек шоирнинг кўнгил сирлари, руҳий кечинмалари ифодаси-субъектив жараён ҳам ташқи муҳит-объектсиз воқеъ бўлмас экан...

Шуниси қизикки, “Бобурнома”да Хуросон адабий муҳити вакилларидан бўлмиш, кейинчалик Шайбонийхон девонида нуфузли шоир мақомини олган Муҳаммад Солиҳ шеърляти ҳақида зикр этилар экан, хунхор ёғийлардан Аҳмад Танбал ҳақида мазкур шоирдан бир ҳажвий байт келтирилади:

*Бўлди Танбалга ватан Фаргона,
Қилди Фаргонани танбалхона.*

Ҳазил-мутойиба йўғрилган, киноя усулида тарихий шахснинг номарғуб-салбий тимсоли чизилган. Эсда қоларли бу шеърин лавҳа бир йўла ҳар икки шоир таъби назмининг хос қирраси ҳақида аниқ тасаввур туғдира олади.

Бобур Мирзо жаннатмонанд бобомерос мулки-муқаддас ватан худудидан ҳижрат қилиб, бош олиб кетишга сабабкор, бузғунчи амиру беклардан етган жабру жафолар ҳақида дил-дилдан куйиб-ўрганиб, жисму жони тўлганиб ёзадики, ҳар гал эслаганда эски дардлари янгилангани шундоқ сезилиб туради. Чунончи, Бобур

Ҳисор ҳукмдоридан кўрган зулму ситамлар тўғрисида: “Бизга етганда саховат била машхур бўлган эл хасис бўлур, мурувват била мазкур бўлган элнинг муруввати унутилур... Хисравшоҳким, саховат ва карам била маъруф ва машхур эди, бизнинг абнойи жинсимиз (кимларни фарзанди эканлигимиз) демакки, балки навқаримизча бизни кўзга илмади”, деб ёзади-да, айна кезде битган ғазалининг матлаъи-аввалги байтини келтиради:

*Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли замондин яхшилик,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилик.*

“Бобурнома”нинг бошқа бобида ўқиймиз: “Хисравшоҳ бадбахт қофири неъмат салтанат дабдабаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар, не ҳасаб, не тадбир, не шижоат, не инсоф, не адолат! Бойсунғур Мирзони беклари била тутуб... муҳаррам ойининг уни эдиким, мундоғ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ораста подшоҳзодани шаҳид қилди”.

Демак, комил ишонч билан айтиш мумкинки, “яхшилик” радибли ғазалнинг, биринчи қарашда, мазмунан бир бирига зид — марғуб ва номарғуб маъно қутбларини акс эттирувчи байтлари нафақат хиёнат, юртбузуқилик, талон-тажовуз йўлига ўтган ҳукмдорлар, саркардалар туфайли Бобур кечирган сарсонликлар аламини, балки анису аҳбоб деб, элатдошлардан етган турфа озору бедодликларни, эҳтимолки, шахсий ўкинч ва армонларни, айна чоғда, мутафаккир шоирнинг улуг зотларга хос лутфу карам, меҳр шафқат, саховат туйғуларини ҳам мужассам ифодалайди. Шуниси эътиборлики, “Бобурнома”да матлаъи келтирилган мазкур ғазалнинг Бобур Мирзо таржимаи ҳоли билан бевосита боғланганини воқеаларнинг насрий тавсифидан ташқари, махсус шеърӣй тимсоли рубойи ҳам берилади. Мана ундан бир байт:

*Ҳар ким бу “Вақоеъ” ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.*

“Бобурнома”да Самарқанд, Марғилон, Тошқанд, Хўжанд, Ахсикат, Андижон музофотларида (аксарият улар оралиғида) юз берган танглик, сарсонликлар ҳақида шундай азоб-изтироб йўтрилган сатрлар бор: “Бормоққа не маскан муяссар, турмоққа не давлат муқаррар... неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борартураримизни билмай саргардон... Уч кеча ва кундуз тинмай, тавақ-

қуф килмай (тўхтамай) йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч йўлни келдук, не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердан не навъ ёнилгай (кетилгай), ёниб ҳам қай сорига чикилгай... Ҳеч нима Тенгрининг хостидан ўзга бўлмас"... Бобур Мирзо бошдан кечирган, мислсиз сабру сабот билан олишиб, алал-оқибат ғолиб келган бундайин мушкilotу аросат азобларини шарҳлашга қалам ожизлик қилади... Ҳам буюк, ҳам пурдард воқеаноманинг истаган бобидан келтириш мумкин бўлган бундай ҳасратсаро жумлалар Бобур шеърларида “Тенгрининг хости” (хоҳиши)га рози-ризалик аломати – Ҳақ таолога муножот тимсолларига айланади:

Ёраб, яна маҳруму хонумон қилдинг,

Ёраб, яна авораи жаҳон қилдинг...

“Бобурнома”да турли воқеа-ҳодисалар, саргузаштлар тафсилюти ғоятда жонли, жозибали услуб, лутфона – чин фасоҳатли тил билан бериладиги, улар ҳам маърифий, ҳам ахлоқий-таълимий, ҳам бадий қиммати билан ажралиб туради. Санъаткор шоир оддий бир ҳодисага сирли-сехрли тароват бағишлаганидай, айрим ғаройиб-мўъжизий тушунчаларни ҳаётий, одатий бир ҳолдек аниқ, ишонарли тарзда ифодалайди.

“Бобурнома”дан бошқа бир ҳазин-фожеъ оҳангдаги лавҳа – Бобуршоҳнинг захарланиши хусусида: “Жон мундоғ азиз нима ёмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким: Ким ўлар ҳолатка етса, ул билар жон қадрини... Ҳар қанча бу воқеани хойла хотиримга келса, беҳост ҳолим мутағайир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини не тил била қилгаймен... Агарчи тилга, оғизга сиққусиз, кўркудек воқеа эди, шукр тенгрига, яна кун кўрорим бор экандур...”

Шубҳа йўқки, Тангрига саною тазарру руҳидаги қуйидаги рубойи ўша мудҳиш кунлар хотиротидан (боз устига, ватан ғурбагида кечган азоб – изтиробли ўйлардан) туғилгандир:

Ё қаҳру газаб бирла мени тупроқ қил,

Ё баҳри иноятингда мустағроқ қил,

Ёраб, сенгадур, юзум қаро, хоҳ оқ қил,

Ҳар навъи сенинг ризонг эрур – андоқ қил.

“Бобурнома”дан қуйида кўчириладиган насрий ва шеърий парча Бобурнинг сўз мулки, унинг маънавий қиммати, бадий фасоҳатига нисбатан хос нуқтаи назари ҳақида ёрқин тасаввур туғ-

диради: “Мундин бурун яхши ва ёмон, жид (жиддий) ва ҳазл ҳар не хотирга этса эди, мутойиба тариқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабих ва зишт (хунук) назм ҳам бўлса маркум (рақам) бўлур эди ва ҳазин кўнгилга мундоқ эттиким, хайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж (кайд) килғай, яна фикрини қабих сўзларга ҳарж қилғай ва фариг бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зухур этгай, яна зишт хаёллар анда хутур этгай (хотирга келгай)...

*Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур,
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър,
Бириси – фахшу бири – ёлгондур.*

Гар десанг қўймайин бу журм (гуноҳ) била Жилвангни бу асардин ёндур (аросатдан қайтар). На чораки, вафосиз замону аҳли замондан, бебаҳо дунёдан ҳасрат-надоматлари арзу самони гутган пурармон шоир қанчалар ачиқ кинояли сатрлар битганига карамай, ҳажвияни том маънодаги шеърий санъат – зариф сўз мақомида кўриш ва ижобий баҳолашдан узоқдир. Ҳар қалай, юз-хотирсиз шеър жанрини “бириси фахшу бири ёлгондур” дея “қабих сўзлар” сирасига қўшишнинг бирон-бир сабаби бўлиши керак... Эҳтимол, бунӣ Бобурдек улуғ санъаткорнинг ўта нозик таълиғи далолати сифатида истисно бир ҳол дея талқин қилиш мумкин дир. Эҳтимол, “мундин бурун...мутояба тариқи била гоҳи манзум айтган шоир бирор фавкулудда ҳодиса туфайли” тамом, энди бизга ҳазил ҳаром!” дея тавба-газарру қилгандир. Ҳазрати Навоӣ ҳам Биноӣнинг беҳаё мутоибаларидан қаттиқ изтиробга тушиб, минбаъд алҳазар, деб ўтганлар-ку! Ҳар қалай, шоир зотининг тоза хилқати, нозик саяжиясини тушунмоқ керак. Юқоридаги каби камёб тамсиллар эса шеър ва шоир дунёсини, унинг ўзгача, хос сир-синоатини ўрганиш ва таҳқиқ қилишга хизмат қилиши эътибори-ла аҳамиятлидир.

“Бобурнома”да улуғ санъаткор ижодхонасига дохил тансик лавҳалар мавжуд. Мана улардан бир тамсил – намуна: “Якшанба кунӣ ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, хушёр бўлиб, маъжун ихтиёр қилғонда Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарга машғуллуқ қилмайдур эдим. Манга ҳам дағдаға бўлди – бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим, нечунким, маҳаллида мазкур бўлғусидир”.

Мазкур лавҳа-хотирот маърифий эстетик қимматга молик мушоҳада ва мулоҳазалар учун таъминот бериши мумкин: Биринчидан, Бобур Мирзога замондош, унинг юришларида ҳамроҳ ва ҳамдам, нашъу намою ижод лаҳзаларида ҳамроз ва ҳамсоз маслакдонларидан Мулла Ёрак отлиғ мутриб ҳамда созанда ҳақида ноёб, эҳтимол, ягона маълумот оламиз. Мирзо Бобурдек хуштабълик ва тарифликда якто шоиру ориф зотгаки манзур бўлган экан, демак, мулла Ёракнинг бастакор ва муғаннийлик истеъдоди шубҳа тугдирмайди. Иккинчидан, Бобуршоҳнинг гоҳида куй басталашга рағбат қилгани ҳақидаги аввалдан маълум тасаввуримиз аниқ далил билан асосланади. Ниҳоят, учинчидан, бадий ижод (жумладан, мусиқа яратиш) жараёнидек муъжиз ҳолат ҳақида, аниқроғи, янги нарсанинг туғилиши олдидаги ўзгача, санъаткорнинг ўзигагина аён шавку рағбат дақиқалари (“Манга ҳам дағдаға бўлди – бир нима боғлағаймен”) ҳақида Бобуро на тароватли кечинма ва унинг мухтасар ифодаси – дастхат намунасини кузатамиз...

“Бобурномадаги” яна бир лавҳа ҳам маърифий, ҳам бадий қиммати-ла жазб этади. 1504 йилнинг Наврӯзи ийди муборак – Қурбон ҳайити билан деярлик баробар келгани айтилади: “Ийд на-мозини Тўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврӯз ул ийдка евук (яқин) келиб эди, тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғашини айтиб эрдим:

*Юзи наврӯзи фасли ийдини, Бобур ганимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз Наврӯз байрамлар.*

Даставвал, “юз”, “наврӯз”, “ийд” ташбеҳлари воситаси-ла мушайян этилган тажниси том санъати (уч сўзнинг маъно кирраларидан бу гал олти лавҳа – образ яратиш усули) ҳақида. Бу – юз (рухсор) билан юз йил мобайнида бир неча авлодга тақрор-тақрор (ҳар баҳорда) қувонч, умид-орзу, нажот, таскин, дармон, рағбат инъом этиши мумкин бўлган уйғониш, янгилаш расми – бир сўзнинг турли маъно жилваси; бу – маҳбуба чеҳрасининг жозибаси тибиятнинг энг латиф, сафобаҳш мавсумига муқояса (“юзи наврӯзи тарзида”) этилиши; ниҳоят, бу – муҳаббат қисматининг энг толейбонли, эҳтимолки, илохий маънода камёб тухфаси – висол айёми (“насли ийди”)нинг муқаддас байрамга нисбати. Вожаб! Маҳбуба юзининг баҳорий таровати, гул-гул очилиб, яшнаб туриши бу қадим дунёнинг наврӯз айёмига, не интизорлик, ширин орзу-хаёллар

билан қутилган васл қувончининг қутлуғ исломий байрам – ийди Қурбонга нисбат берилишида қанчалик бадий-мантикий уйғунлик – табиат келинчак фасл, янги йилбоши – Наврўз ва илохий эътиқод-руҳият муштараклиги бор... ҳолбуки, жаҳонгашта Бобур Мирзонинг қисматиға битилган муҳожирот юришлари чоғида наврўз билан ийди Қурбон бир-бирига “Ёвук” (яқин) келмаганида, шубҳасиз, мазкур ғазал яратилмас эди...

1507 йил баҳоридаги Қобул музофоти табиатидан илҳомланиш жараёни “Бобурнома”да шундай тасвирланади: “Баҳорлар Борон ёниси ва Чоштўба дашти ва Гулбаҳор юманаси (этаклари) бисёр хўб бўлур, Сабзаси Қобул вилоятининг ўзга ерларига бока хили яхши булур, турлуқ-турлуқ лолалар очилур. Бир қатла анвоини буюрдимким, санадилар: ўттиз тўрт навъ лола чиқти, нечукким,бу ерларни таърифиди бир байте айтилиб эди:

*Сабзау гуллар била жаннат бўлур Қобул баҳор,
Хосса бу мавсумида Борон ёзисию гулбаҳор.*

Бошқа бир саҳифада ўқиймиз: “Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон сувининг оралиғида икки парча ҳамвор (текис) дашт воқеъ бўлубтур ...Бирини Курраи Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шайх ...Бу доманада рангоранг ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим: ўттиз икки-ўттиз уч навъ ғайримуқаррар (бетакрор) лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андек қизил гул ҳиди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхда бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас, яна ушбу доманада, Дарвондин қуйирик садбарг лола бўлур...” Беназир хуштабъ шоир ўзи кузатган ажаб муаттар бўйдан ҳайратланиб илк бор “лолаи гулбўй” деб ном қўйилган олис Дашти Шайх чечагига ҳам ўша тарихи қайдномадек “бахтли тақдир” битилган бўлса-я! Аслида бу мўъжазгина, лекин ғаройиб бир мисол ҳам Бобурнинг фасоҳатга бой ҳилкати учун қутилмаган ҳоллардан эмас...

Кўчирилган лавҳаларда мутафаккир шоирнинг хуштабълиги икки жиҳатдан эътиборни тортади: авваламбор, ададсиз ранжу аламлар, муборак армонлар мулки – жаннатмакон Фарғонадан қувғин бўлганига қарамай; табиатнинг наврўзий эҳсонини – нафосат шайдосини бўлган кўнгилнинг ҳамдами – анвойи гул-лолалар сайри аввалгидай ҳаёлни банд этади. Бу ҳам кифоя қилмайди, шоирга ўзгача шавқ бахш этган фусункор манзара “ўттиз икки – ўттиз уч”, ҳатто

“Ўтгиз тўрт навъ лола”ни инкишоф этиш имконини берадики, гўё бу билан ватан ғурбати ҳам маълум фурсатга чекингандай бўлади...

Баҳорий “тоза гул”лар сайридан ўзгача фараҳбахш рух олган Бобурнинг таъби назми илоҳий бир ҳолатни – янги шеър яратиш кайфиятни кечиради. Шоир: “Ушбу сайр келганда бу ғазални тугатдим” дейди ва унинг аввалдаги байт матлаъни келтиради:

*Менинг кўнглумки гул гунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Гар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.*

Мумтоз шеърини санъатлар – ташбеҳи том (тўла ўхшатиш) ва ифрот (фавкуллодда муболага) воситаси-ла бечора ошиқнинг бирор маҳрами асрор топмаган озурда кўнгли гул гунчасига муқояса этилиши, гунчадек кўнгил “юз минг баҳор ўлса очилмоғи” душворлиги – муҳаббат мавзuida анъанавий тасвир усули. Демак, зоҳиран кўчирилган байтда бадий кашфиёт – янги, тугилмаган шеърини тимсол ажралиб турмайди. Лекин биз учун муҳими – ғазалнинг шоир ҳаёти, таржимаи ҳоли билан бевосита ва билвосита алоқадорлиги. Биринчидан, мазкур шеър – буюк жаҳонгашта шахсан шоҳиди бўлган Туркистон Хуросон, Афғону Ҳинд мулкларининг, мўъжизаларга бой табиати – неча баҳор гуллари илҳоми самари. Айни пайтда унда мутафаккир шоир ва комил инсоннинг алам, ўқинч, армонлари – моҳияту сабабияти, драматик, ҳатто фожеъ зиддиятлари, бошқа оғрикли жиҳатлари, сир-асрори ёлғиз Бобурнинг ўзига ва Аллоҳга аён бўлган беназир тарихий шахс тимсолига дохил ёрқин чизгиларни кузатамиз. Улар ғазалнинг анъанавий ташбеҳларига ўзгача жозиба бахш этади. Бундай табиий, ҳаётини, айни пайтда сирли-жозиб, зариф ва нуктадон маъно қирралари Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг рубобий шеърлар китобига ҳам, “Бобурнома”га ҳам хос аломатлардир.

“МУҲАББАТ ОСМОНИ”НИНГ ЁРУҒ ЮЛДУЗИ

*Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдимку,
Асрлик тоши янглиг бу хатарлик йўлда қотдим-ку.*

Ибтидо, бу шоҳбайт-матлаънинг хос ташбеҳлар – бадий қурilmаси ўзига тортади: “муҳаббатнинг саройи кенг”, “йўлни йўқот-

дим", "асрлик тоши", "бу хатарли йўлда қотдим" каби жозиб ифода бирикмалари, ҳаттоки "экан", "-ку" каби воситачи унсурлари (улар ажиб бир сирли оҳанг яратиш хизматини ўтайди) беихтиёр равишда эътиборимизни жазб этади... Чунончи, "муҳаббатнинг саройи". Аниқроғи, "сарой" сўзининг муҳаббат тимсолига нисбатини олайлик (ҳар ҳолда, бу – шеърятда кам учрайдиган ҳодиса). Эҳтимол, қачондир, қай бир шоир бундай нисбатлаш усулидан ўзича фойдалангандир ё кимдир: "муҳаббат йўли – хатарли йўл" дегандир. Бироқ бу саройнинг шунчалар "кенг"лиги-ю, ошиқ аҳлидан бири "йўлини йўқотмоғи", айниқса, "асрлик тоши янглиғ... йўлда қотмоғи" бу фақат Чўлпоннинг қаҳрамони – ошиқ-қаландар (вола шайдо – йўлчи) кечирган, йўлда лолу ҳайронлик асирлигидан тик қотган – ортиқ умидсиз аҳволи руҳияси шунчалар аниқлиги ва бетакрорлиги билан жозибали, том маънода лирик-драматик лавҳа... Менимча, шоҳбайтнинг иккинчи сатрини кенгроқ шарҳлаш эҳтиёжи бор. Асли, халқимизнинг бадий тафаккури тарошлаган "йўлни йўқотдим" ибораси билан шоир инкишоф этган "йўлда (тошдек) қотдим" бирикмаси уйғунлигидан фақат Чўлпон қаламига хос "ярқ" этиб турувчи драматик манзара яратиладики, биз дардли-ҳазин, айни чоғда, ўйга толдирувчи бу бетакрор лавҳадаги ошиқ-йўлчининг ҳам суврати, ҳам сийрати ҳақида анчайин аниқ ва тиниқ бир тасаввурга эга бўламиз (матлаъ-байтданок ғазал фожиъ-трагик йўналиш – асл маъносини англаб оламиз). Беихтиёр равишда Чўлпоннинг ғаразғўй мунаққидлар маломатига жавобан: *"Ҳа, мен Ҳофизни ўқийман. Агар Ҳофизни ўқиш айб бўлса, бу айбимни бўйнимга оламан..."* деган ортиқ аламноқ сўзлари ёдга тушади (Моҳиятан, бу – шоирнинг дилдидан жой олган сўнгсиз ғам-ғусса, нола, қаҳр, исён туйғуларила йўғрилган пинҳоний раддиянинг ўзига хос киноявий ифодаси, яъни аниқроғи, чорасиз шоирнинг ўзгача муҳофаза-химоя усули эди...). Зотан, ҳазрат Навоий талкинчи, Ҳофиз Шерозий "ҳақиқат асрорига мажоз тарикин махлут (омухта- восита) қилган – бир йўла "икки жаҳон" ишқини ўзида тажалли буюклардан буюк шоирлар табақотига мансубдир (шубҳасиз, Чўлпон ана шу тоифадаги мумтоз сўз санъаткорларининг сўнгги, ёркин издош – ҳалафларидан бири эди). Бу табақага мансуб (ҳам дунёвий, ҳам илоҳий муҳаббат куйчилари) бўлмиш ҳассос хурфиқр шоирларда ҳар бир сўз-тимсол нуктадон, теран, кўпқиррали маънога эга. Чунончи, "асрлик тоши" зоҳиран қадимий қарвон йўллари ё тириклик сўқмоқларининг бири-

да мангуликка ўрнашиб қолгани (балки, унинг ости – бизга кўринмас қисми замин қаъри билан туташган) боис, қанчадан-қанча азалий ва ноғихоний ҳодисалару не-не сойир дунё кезувчи муҳожирларнинг тилсиз гувоҳидир. Эҳтимолки, кимгадир бир неча лаҳзали кўналга – "нафас ростлаш" воситаси бўлган бир маъдан парчаси, аслида, шоҳбайт контекстида: поёнсиз қисмат йўлининг қайсидир манзилига, қай томондан, не сабабдан келиб қолгану қаерга борарини билолмай боши "қотган" мусофир-йўлчи тимсоли орқали, ниҳоят шоирнинг қаҳрамони – нажотсиз ошиқ-қаландар аҳволига муқояса-пайрав сифатида келишида (бунда силсилали ўхшатиш – ташбиҳи мусалсал санъати мавжуд) қанчалик ҳаётий ва бадий мантиқ, дунёвий ва илоҳий маънолар уйғунлашиб кетган...

Иккинчи байтда Чўлпоннинг дунё ошиқлари, барча "дард аҳли" ичида яктоси, беназири – волаи шайдо қаландар энди замин – қуруқлик йўлларида... қиёслаб бўлмайдиган даражада "хатарлик"-роқ, яъни: на орқа-олди, на сўли-соғи, на адоғу қирғоғи маълум бўлмаган, бирор таянч нуктасиз, аниқ қароргоҳ – манзилгоҳсиз муаллақ макону замон мужассами "денгиз" тимсоли билан алма-надики, бу муҳаббат олами учун ажабланарли ҳол эмас:

*Карашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордур,
Ҳалокат бўлгусин билмай, қулочни катта отдим-қу.*

Даставвал, биринчи мисра замиридаги ғаройиб зиддият – ҳам бевосита муҳаббат туйғуларига, ҳам билвосита Чўлпоннинг бадий тафаккурига хос ажиб тафовутли ҳолат эътибори-ла, "карашма", "нозлик" ташбеҳлари ўзаро мувофиқ-ҳамжинс маъно англатгани ҳолда, айни ўша, аён сезилиб турган ҳамоҳанглик руҳида, кутилмаган тарзда тазод санъати яширинганини илғаб олиш қийин эмас (юкорида қайд этганимиздек, бу мумтоз шеърятимизга хос аломатлар сирасидан бўлиб, сўз-тимсолнинг рангин қирраларда жилоланиши мисолидир)... Муҳаббатнинг "карашма денгизи" шунчалар сирли, алдамчи-афсунлидирки, унинг тўлқинларида на ўзига ром тувчи жозиба – нозу истиғно, на эҳтимол тутилган бирор хавф-хатар, кўркув-вахм бор: у хушёрлик, эҳтиёткорлик туйғусидан мосуво бўлиб, ўзини авайлаш, маҳфуз этиш ҳақида асло қайғурмайди. Бундай ҳол ҳақиру шикаста табиат ошиқни иложсиз ғофиллик домига солади, гўёки денгизни унинг баногоҳи шиддат билан бостириб келувчи асов тўлқинларини унутади... Шу тариқа, иккинчи мисра мазмунига бадий-мантиқий замин ҳозирланади: "Ҳалокат бўлғу-

син билмай, қулочни катта отдим-ку..." Бу – фақат денгиз табиати-нинг хос қонуни, фақат денгиз ҳудуди такозо этадиган ички парадокс зиддиятли маънолар ҳақиқати... Ҳолбуки, Чўлпоннинг лирик қаҳрамони – сойир-ошиқ дунёни кезиб (шубҳасизки, нафақат муҳаббат дунёсини!...), ўз маҳбубини, эҳтимол, ўша маъсум болалик чоғларидан ўз тасаввурида гавдалантирган, бора-бора бор вужуди, дили, жони қуйиб-ўртаниб орзу-хаёл қилган Ишқ маъбудини, бахт юлдузи, ҳақиқат қуёшини ахтарган мажнунвор каландарнинг қурқлик ҳудудидаги тошли-тиконли, пасту баланд йўлларда, унинг иссиқ-совуқ, сувли-сувсиз манзилларида тинка-мадори қуриган нотавону бесомон аҳволига... қутилмаганда, энди чексиз ва шафқатсиз денгиз стихияси – бухрони билан юзма-юз қолган танҳо йўлчи ҳолини қиёслаб бўлмайди (фақат денгиз қонунларини яхши билган, унинг синовларида тобланган балиқчилар ё гаввосларгина ўз имкониятларини эҳтиётлаб-тежаб ҳаракат қилиши, тўлқинларнинг ногаҳоний мавжи – ҳамласидан фавқулудда жасорат ва чапқтастлик билан сақланиши мумкин... Хуллас, "қулочини катта отдим-ку" халқона, миллий мушоҳада заминидаги шеърӣй бирикма фақат Чўлпон қаламига хос бадиӣй тафаккур маҳсули бўлса-да, уни, масалан, Навоӣй орзу қилган комил инсоннинг тимсоли мужассам – Фарходнинг денгиз тўфони чоғида кўрсатган мислсиз жасорати – жавонмардлик рамзи билан қиёслаб бўлмайди... Билъакс, шижоатда тенгсиз забардаст зотлар ҳам "фалокат бўлғуси" муқаррарлигини била туриб, муҳаббат "денгизи" гирдобларида ҳалок бўлишлари, жон фидо қилишлари мумкин. Шу маънода, шоир яратган, ўз зиддияти билан кучли бадиӣй кашфиёт, бетакрор, шеърӣй мантик, бизни боз ҳайратга солади...

Учинчи байт улуғ армонли шоиримиз ҳали ҳаётли йилларида ҳам, ҳатто "ёмондан ёмон" (Навоӣй) катағонлар замонида турли (аксари азобли – нохуш) турли мулоқот жабҳаларида қувғин, таъқиб, маломат ғовларини базўр енгил ўтган қанотли – ҳикматли ибора (шубҳасизки пинҳони исён!) – "ажаб дунё" тимсоли билан бошланади:

*Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё деб, у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку*

Бу байтда, аввал қайд этганимиздай, ички зиддият ўта қалтис, айтиш мумкинки, исёнкорона тус олган муқобил маънолар – "икки жаҳон" фалсафаси... қутилмаганда ғоят тафовутли ҳақиқат талқи-

нига айланади. Чунончи, "дунё" ташбеҳ тўрт марта такроран келиб, ҳар гал ўзгача маъно англатиши бежиз эмас. Байтнинг биринчи сатри нисбатан аниқ-равшан: у – "ишқ дунёси"нинг ҳайрати ҳақида. Бутун аламовок руҳ, аёвсиз, аччиқ ҳаёт ҳақиқати иккинчи мисрага жойланган: "Бу дунё деб у дунёни... Аввалги фалсафий бирикма-ибора ("бу дунё деб...")дан икки маъно англашилади: бунда ҳам объектив борлиқ – бизга аён назаргоҳ, ҳам субъектив – "ишқ дунёси" умумлашма тарзида келадики, бунда мумтоз ийҳоми тазод санъати яширинган. Лекин иккинчи сатрни, чуқурроқ идрок этиб кўрганимизда бори сир аён бўлади; бунда шуур, ақл, калб, тафаккур, ҳаёл, хотирот – бутун инсоний хилқат вужудимиз ларзага келади! "Ҳайҳот, ўзинг асра!" деб юборамиз ихтиёр-беихтиёр ҳолатда. "Ўзи нима гап?" дея сиз ҳам ҳайрону таажжуб билан савол берарсиз... "Ишқ дунёси" қаршида нафақат бизнинг ўткинчи-фоний дунёмиз, ҳатто "у дунё" ҳам, боқий ҳақиқатлар, жамики муқаддас дахлсиз қадриятлар мутлақо қадрсизланса, "баҳосиз пулга сотилса" – бундай даҳшатли муждани, қай йўсинда қабул қилиш мумкин?! Лекин боқий бир таскин: албатта, табиатан хурфиқр, исёнкор шоир Чўлпоннинг бундай аёвсиз ҳукм-хулосага келиши асоссиз ва заминсиз эмас. Не ажабки, бунинг руҳий-илоҳий ва тарихий илдизлари, фалсафий, ижтимоий, бадиий-манتيқий асослари йўқ эмас; бу – моҳият ва сабабият қонунлари билан, балким бошқа жиҳатлар билан боғлиқдир... Яна "мутафаккирлар мутафаккири, валийлар валийси" ҳазрат Навоийга, унинг сўз даҳосига мурожаат қиламиз: "Сўз келиб аввал, жаҳон сўнгра, не жаҳон, кавн (замон) ила макон – сўнгра". Ўша, илоҳий ибтидо – "сўз" сирасида "Ишқ" калимаси ҳам борлиги хабар берилади абадият китоби "Лавҳул маҳфуз"да!.. Бу "нури Муҳаммад" – Холиқул-зулжалол амри-ла Арши Аълода битилган дастлабки муқаддас сўзлардан... Сўнгра, Навоий ёзади: "Ошиқ ўлғон кечти мангу номидан. Миллату иймону дини исломдан". Бас, бул "ажаб дунё"нинг, лоқал зоҳирий, суврат титибори-ла бор жозибаси, шавқи-ҳайрати олдида... тириклик деб аталган бутун моддий хилқат, ҳатто унинг мўъжиз, сирли-сеҳрли жиҳатлари ўз мазмуни, қиммати ва аҳамиятини йўқотиши ҳеч гап эмас!... Унинг сийрати – моҳияти, шубҳасиз, боқий ҳақиқат – илоҳий қудрат билан пинҳоний алоқада яшайди... Миллий Уйғониш даврининг "ориф ул-адиб" санъаткорларидан бири Абдулҳамид Чўлпон биз баҳоли имкон қайд этиб ўтган дунёвий ва илоҳий маърифатдан баҳраварлиги билан ажралиб турувчи забардаст заковат

соҳиби эди. Чўлпоннинг улуғ маслакдоши Абдулла Қодирий ҳам комил илоҳий ишқнинг фидойилик ғоясини Анвар ва Раънолар учун ягона умид, илинж, улуғ таскин сифатида талкин этмаганмиди?.. (Анварнинг Солих маҳдум боғчасидаги видолашув окшомида мажозий ва илоҳий ишқнинг чин маъносига оид сўзларини эсланг...)

Тўртинчи байтда бадий нисбатлашнинг мумтоз усули – булбул тимсоли ҳам шоирнинг фожиъ қисматли қаҳрамон – ошиқ-йўлчининг ўша маҳзун, нолавор аҳволи руҳияси "бағр қони", "кўз ёши" тимсоллари орқали, аввалигидан фузунроқ алам-андух билан ифодаланади – анъанавий тимсоллардан бўлмиш – "маломат булбули"га айланади:

*Унинг гулзорида булбул ўқиб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшни жў айлаб, аламлар ичра ботдим-ку.*

Васлсиз муҳаббат қисматининг мумтоз шеърятимиздан мерос зиддиятлар фалсафаси: гул шайдоси, гулистон воласи бўлмиш хушилхон булбулнинг, зоҳиран мушоҳада этганимизда, шавққа тўлиб, гўё ўзига сиғмай, мастона кайфиятда жўшиб-тошиб "чаҳ-чаҳлашиб" бечора ошиқ дардига бироз малҳам, соғинган, интизор кўнглига бир қадар таскин-юпанч, тушқун руҳига салгина мадор бўлиш ўрнига... аксинча, уни қон-қон йиғлатади. Нега?.. Бунда қандай сир-синоат борки, булбулнинг гўё дунёда энг ғамсиз-қайғусиз жонзот рамзи сифатида фақат хушнуд-қувноқ кайфият билан хонини қилиши... моҳиятда беҳуда-абас амаллардан эканини на гул, на чаман билолмаслиги – зинҳор-базинҳор парво қилмаслигини булбулнинг ўзи англамайди. Чор атроф – муҳитнинг бундайин лоқайд ва беписандлиги, "бемехр ва бевафо"лиги ушшоқ аҳли учун, хусусан, Чўлпоннинг жаҳонгашта қаҳрамон наздида нохуш, ҳатто таҳкирли бир ҳолдирки, на унинг шайтони лаъин фириби ва хуружидан фориғ, "зодани табъ"и (Навоий) – нозик саъжияси, эзгу умид, комрон орзулар маскани – кўнгил мулки чархнинг адолатсиз муносабати билан асло келиша олмайди... Ошиқ-қаландар бундай "шафқатсиз ҳақиқат"ни дил-дилидан англаб етгани учун ҳам "булбул ўқиган" китоб – рамзий-мажозий муҳаббатнома бунчалар кучли, "аламлар ичра" ғарқ этувчи таассурот қолдира олмас эди... Бас, бу кўҳна дунёнинг "дард аҳли" учун муҳаббат "гулзори" зоҳирдан гўзал, мафгункору жозибатор назаргоҳ, жаннат қушлари ватанидай туюлса-да, аслида бу Чўлпон англаб етган, буюк шоирлардан мерос

муҳаббат қисматида фақат мажозий ибтидо (гўё бахтиёр висол ҳаёлидаги, аслида алдамчи-фоний умр)дан иборат бўлиб, моҳиятда ҳажр отлиғ ададсиз ҳасратлар оламининг бу ёруғ дунёга сиғмас, сиғдириб бўлмас фиғонлари замирида илохий интиҳо ("ишки ҳақиқат") асрори яширинган эмасми?!..

Алқисса, мумтоз шуаро аҳлининг муқаддас армони: ҳаёл фариш-таси, орзу малаги – фақат кўнгил мулкига султонлик қилган, фазлу камолда тенгсиз маҳбуби, уни не чоғлик интиқлик билан, оворай жаҳон (моҳиятда, қалқона "икки жаҳон овораси") барибир, топил-масилиги айни ҳақиқатдир *"Бир шўҳки, ул (кўнгул) тилар, топил-мас, нетайин?.."* (Навоий). Яна ўзгачароқ талқин, тенги, нисбати йўқ армонли шоирнинг сеҳр-жозибаси сира камимас рубобий (ли-рик) қаҳрамон, балки бу алдамчи (маҳбуб)нинг ақл-хушни оладиган афсунли ўйинларидан ортиқ куйиб-ўртанганининг сабаби, кенг маънода, бу вафосиз дунёнинг адолатсиз тизим-тартиботи, шафқат-сиз, андишасиз тамойилларига мослашмаганлиги, мослаша олмас-лиги сири шунда эмасмикин?!..

Бу машхур ғазалнинг бешинчи байтида сойир-ошиқ (йўлчи), асли бу дунёда бор дунёда бор ё йўқлигини ҳар қачонгидан яхши-роқ ҳис қилиб, идрок этиб, қанча манзилларини босиб ўтган муҳаб-бат йўлнинг яна бошига – аввалги нуқтасигикайтиб келувчи дарба-дар дарвеш (бундай қисмат фақат чинакам фидойи ушшоқ аҳлига раводир) суратида намоён бўлади:

*Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна кулбамга қайгулар, аламлар бирла қайтдим-ку.*

Қанчалар мунгли-қайгули бўлмасин, шунчалар ҳаққоний бир қисмат эгасининг "ҳасби ҳоли" мухтасар ифодаланган сўзлар: ҳаёл-даги танҳою якто ёри – ғамгусорини излай-излай топмай, яна ўша ғариблик уйига – "кулбаси"га қайтиш насибаси, ҳасрати, арзи-ниё-ти!.. Бироқ беихтиёр равишда шундай савол туғилиши табиий: "Қа-ландардек... дунёни кезиш"дан чин мурод нима? Наҳотки, бу – ўша ҳаёлидаги маъсума ва бокира, нодира ва комила (идеал) маҳбуба – том маънодаги ёру ҳабибни, ҳар қандай мушкул кунда дарддошу маслақдош матлубани излаб ўтишдангина иборат бўлса?.. Ҳа, бу мутлақо самимий, "дили поку, кўзи поку ўзи пок" (Навоий), чин фидойи зот – ҳақиқий ушшоқ аҳли назарида нафақат сўнмас умид қолдузи, барча улуг шоирларнинг муқаддас армони-ку!.. Ва эҳти-молдан узоқ эмаски, бу – Чўлпон тасавури, тахаййули, боринги,

ижодкорлик тахаййури – хайрати яратган қахрамоннинг сувратда вали (Аллоҳнинг дўсти), ҳакиру фақир; сийратда покдомонлар пок-рўйи ва фидойи зотнинг мажозий (дунёвий) ишқдан топган хузур-ҳаловати, эришган, етишган давлати – нақдина неъмат... Ана шундай теран маъноли мажоз, анчайин кинояомиз талқин орқалигина иккинчи мисра ("Яна кулбамга қайғулар, аламлар бирла қайтим...") замиридаги зоҳиран (Ҳақиқат "машина"си) навмид-фожиё ҳақиқат аён бўлади. Аммо, не ажабки, унинг кучли истеҳзоли-кинояли оҳангидан ошиқ ҳасратларида тақдирдан шикоят, айни чоғда, ўзи кўнгил боғлаган, бори-будини бахшида этган муҳаббат ҳаққи, алам-андуҳлари қанчалик пурзиёд бўлмасин, бу дарднинг қийноқ ва изтиробларида ёлғиз дард аҳлигина биладиган, ажиб бир руҳий қаноат, самовий хурлик, умид-орзулар эркинлиги яширинганлигини, бундайин нурли-ёруғ дарднинг ҳақиқий маъносини, лаззати ва бахосини ҳеч қачон тушуна олмайдиган дардсиз зотларга нисбатан хайфли-таассуфли, ботиний исён оҳанги-кўнгил нидоси зухур этади...

Ва ниҳоят, ғазалнинг сўнги байти. Бу – Чўлпон шеърятини, шоир қисмати, шоир дунёсининг умумлашиши – тимсоли мужассам. Хуррият ғоялари муҳибларининг дилида ўчмас хотирага айланган, 20-30-йиллар авлоди тилидан тушмаган, ҳатто кейинроқ 60-80-йилларнинг дам журъатсиз, дам иккиланувчи-иштибоҳли очиги анчайин риёкорона муҳитида улуг хурфидар шоир номи ошкор айтилмаган кезларда ҳам, хуфийна-пинҳоний мулоқотларда аҳён-аҳёнда бўлса-да қалб шивири ила такрорланиб турган муборак шохсатрлар:

*Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Кўёшининг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.*

Бу руҳий фарёд сўзларими ёки "айби" бўлган ва бўлмаган ХХ аср авлодларидами, келгуси насларгами даҳлдор ва даъваткор, бамисли "ишқ ояти" (Навоий) янглиғ, ҳадис монанд муборак шеърини калималарни, улар неча-неча бор такроран айтилмасин, сокин-осо-йишта ҳолатда, армонли ва аламоқ кўнгил ларзаларисиз ўқиш осон эмас, албатта: Улар, муқаддас қасам сўзларидай кўнгил рух туғени-ҳаттоки илоҳий шавқат шиддат билан янграса, жарангласа не ажаб?!.. Билмак не ҳасратки, мумтоз ғазалиётимиз ва рубоий-тимиз (айтайлик, Бобур мисолида) шохбайтлари билан бемалол беллаша оладиган бу ўтли-сўзонли сатрлар замиридаги пурдарилик маъносини – ибтидосидан интиҳосигача таҳқиқ ва таҳлил қилиб

бериш имконсиз эмасми?.. Менинг назаримда, Чўлпон талқинида муҳаббат мавзуи, борингки нисбий маънода олганда ҳам, катта, кенг миқёсли, имконияти чексиз фанга бўлсада оз имкониятга эга: бу инсон дунёсини, инсон тақдирини, унинг ўзлигини, миллатни, миллиятимизни, унинг хурлигини – том маънодаги хурфикрлигини, шахсий ва жаҳоний дардларини ифодалаш йўли, усули, тарзи, йўсури, оҳанг ва ранглари мақомидаги энг сара, энг кучли, энг ёрқин ифода воситаларидан!.. Бас, шу биргина мақтаъ (хулосавий) – байтда, анъанага биноан, шоир таҳаллуси қайд этилишининг ўзида шакл-шамойилига нисбатан, кенг миқёс бор, теран, юксак-сарбаанд, кўпқиррали маънолар мужассам... Лоақал, назирини йўқ шоирнинг ҳам шахсий, ҳам ижтимоий-фожеаси: бу – бир неча асрда; Ҳақ Таоло инояти, эҳсонини сифатида туғилиши мумкин бўлган ноёб истеъдод соҳибининг айна йигит ёшига тўлганда нобуд бўлишигина эмас, балки ҳали тирик чоғида ҳам "ҳақорат ва сафолатлар" – чидаб бўлмас тазийку маломатлардан, муттасил камситиш ва чеклашлардан келган, ёлғиз шоирнинг ўзига ва Аллоҳгагина аён бўлган қайғу-аламлар, виждон ва иймон қийноқлари; бу дилдан изҳор этолмаган осий бандалик тавбалари, (Алишернинг таврос шакли ҳатто ўз жонкуяр яқинларига ҳам ёрилиб айтолмаган кўнгил сирлари, дарду ҳасраатлари, мукаддас улуғ орзу армонлари!.. Сўнгра. Бу – Истиқлолиятимиз, хурриятимиз, ҳусусан, миллий адабиётимиз, миллий тилимиз, жумладан, назм-насмимиз, сахна санъатимиз) истиқболи йўлида, умуман миллий маданиятимиз, маърифат ва бадииятимиз учун ўрнини ҳеч қачон тўлдириб бўлмас, қадрини-баҳосини қайта тиклаб бўлмас мислсиз йўқотиш – "жафокаш ва балокаш" (Навоий) халқимиз тарихининг энг дардли, энг маломатли ҳақиқатларидан бири тўғрисида гўё шоирнинг ўзи олдиндан кўриб, англаб етгандай... Ҳа, ўтган ортиқ суронли, ортиқ шафқатсиз аср фожиаларидан!..

Алқисса: Чўлпон адабий таҳаллусининг луғавий маъносига қайтадиган бўлсак, кўҳна Машриқ уфқидан ҳали анча олисдаги қуёш (Навоийда "меҳри ҳоварий" тимсоли) тун зулмати қаърини аста-аста ёра бориб, уфқ чизиғи ортидан самовий тоқи – гумбази узра аввалига билинар-билинмас тарзда, илк ёғдуларини (аниқроғи, ёғдуларнинг акси – зарравор жилоларини) тарата бошлаган илк саҳаргоҳ асносида гоҳо ёниб-порлаб, гоҳо парিশон титраб-ўчиб, кўздан оҳиста-оҳиста яшириниб, ниҳоят, сирли суврат ила ғойиб бўладиган тонг юлдузи каби (на хушки, очик ҳаволик кунларда, ҳар суб-

хидам олдидан бундай ғаройиб-сафобахш, мўъжаз нурафшон ман-зара такрорланади) Абдулхамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг эндиликда боқий шеърият осмонига кўчган Юлдузи, иншооллох, бири-биридан улуг сиймолар, пири комил-муршидлар, номи ўчмас поку порсо аждодлар қаҳқашонида... майли, армонли, лекин кутлуг-муборак хотирот рамзи бўлиб қолғусидир...

ШЕЪРИЯТНИНГ ҲУРРИЯТ БУРЖИ

Ўзбекистон халқ шоири Рауф Парфининг таркибан уч сонетдан тартиб берилган «Абдулхамид Сулаймон Чўлпон» шеъри («Тавба» китоби, «Ёзувчи», 2000) асли ёзилган 1974 (!) йилдан то ўз номида, бутун ҳолида босилиб чиққунича мураккаб йўлни босиб ўтди. Аввал «Сабр дарахти» тўпламида (1986) ношир билан муҳаррир «таҳрири» муҳофазаси орқали «Шоир қисмати» дея номланган бўлса-да, дархол мухлису муҳиблар тилига тушди...

Ҳолбуки, ўша пайтларда Чўлпон номи ҳамон сир тутиларди. Тақдир экан, камина ҳам ўша чала-ярим ошкоралик вазиятида ғойибданми, журъат топиб (шубҳасиз, адабий ҳафталикнинг муҳаррири шижоати билан) «Шоир образи» («Бир шеър шарҳи») сарлавҳали мўъжаз мақола эълон қилиб эдим. Ҳа, таажжуб ҳол шундаки, мана бугунгача улуг фидойи шоиримиз ҳақида қанча яхши гаплар айтилди ва ёзилди... Лекин, ялангтўш, ҳақсевар боболаримиздан мерос жасорат ила биринчи бўлиб майдонга чиққан ўша хурфикр, мағрур шеър ҳақида ё унинг иймон-этиқоди собит ўз сўзли муаллифи тўғрисида ҳеч кимдан садо чикмади...

Мазкур шеър бори вужуди-ла миллий шоиримиз Чўлпон рухиятининг мухтасару мужассам тимсоли, нафис сўз – фасоҳат мулкининг сарчашмаси, миллат эрки. Ватан мустақиллигининг сарзамини – қадим туркий тилимиз шаънига бахшида шоҳ мисрадан бошланади:

Она тилим сен – руҳимнинг қаноти...

Ҳеч шубҳасиз, муқаддас қасамдай янграувчи. баайни Ҳурриятимизнинг Биринчи оташнафас куйчисининг забардаст овозини эслатиб тургандай наърадор, айна чоғда пурмаъно сўзларни рамзан Чўлпон монологи – шеърий нутқининг аввали (мусиқа тилида даромади, ўзига хос аккорди) деса бўлади. Рауф Парфи армонлари беадад, буюк эрксевар шоиримиз тилидан миллий истиқлолият фидо-

йилари хотироти – сўнмас руҳиятини дастлаб анъанавий ташбеҳлар – мажоз тилида ифодалайди:

Порлоқ осмонингда қўзғунлир учди...

Йўқ, кейин шоир тасвир тарзи тақозоси-ла ошкор исёнкор руҳ ҳақиётини сезади – моҳиятда халқнинг ўзи кашф этган ёвузлик рамзи («қўзғунлар» мажози) инсоният тарихида мисли кўрилмаган даҳрий худобехабарлар хунрезликлари даҳшатини рўйрост очиб беролмаётгандай туюлади – шаклан одам киёфасидаги, лафзан риёкор (қаллоб ва сароб «коммунизм» ғоялари билан маккорона ниқобланган), табиатан ёвуз, дажжол тоифа «рахнамо»лар ўйлаб топган қирғинбарот усулларни энди ташбеҳларсиз, бевосита – «ёғийлар яғмоси» тарзида ифодалашни афзал кўради:

*Эвоҳ, ёғийларинг солди яғмони,
Ёғийларинг жигар-қонингни ичди.*

Фақат большевизм «даҳолари» ишлаб чиққан «қизил террор» – ҳарбий-инқилобий трибунал жазо усуллари, мустабид замонлардан қолган «қатли ом»нинг тарихда мисли кўрилмаган қатагон (репрессия)лари жаҳон афкор оммасини ларзага келтирди... Рауф Парфи буни «зодаи табъи» – ўз истеъдодига монанд кутилмаган истиорашар тилида, ўзгача тафаккур тарзига мувофиқ ғаройиб нисбатлар орқали ифодалайди:

Жигар-қон жсаранги тутди жаҳонни...

Шундан кейин яна анъанавий ифода тарзига ўтилади, аниқроғи, кутилмаганда халқона сатр – пурҳикмат лавҳа яратилади:

Онасен. Кечирдинг. Қонидан кечдинг...

Бейхтиёр равишда: «Воажаб!» дея ёқа ушларсиз: наҳотки «қизил террор» жаллодлари ё ўз элига, миллатдошларига сотқинлик қилганлар... «қонидан кечиб» бўлса? Буни одамлар, халқ кечирган шикрда ҳам, башарият ва тарих кечирармикин? Аслида-ку бу – шибр-бардош бобида «тенги кам» (Миртемир), тийиқчилиқ, кечиримчилиқ ҳадисини бамисли суннат ибодати деб билган халқимизнинг «одамияти» (Навоий) – кенг феъллигининг ёрқин, умумлашма мисоли бўлиб, фақат Рауф Парфи табъи назмининг аломатларидан бири, эҳтимолки, сонет поэтикасининг ўзига хос лаконизми тақозосидир... Зотан, шеърят мантиқи, шеърят бадиияти учун кутил-

маган янгиланиш-ўзгаришлар, бир руҳий ҳолатдан – бошқа тусдаги эврилишлар жараёни ажабланарли эмас: ҳассос шоир ўқувчига аввал анчайин бадий-мантикий сакталиқдай туюлган мушкулотни «тузатмоқ» тараддуди биланми ё азалий зиддиятлар қонунига итоат қилибми... яна донишманд халқимизнинг ҳаёт тажрибасидан, ҳақиқат синовларидан ўтган бошқа бир аёвсиз фикри – одилона ҳукмини ўша содда (лекин теран, пурмаъно) мухтасар шаклдаги умумлашма ифодасини яратади:

Бироқ кечирмадинг асло ёлгонни...

Ҳа, не-не қаро кунларни, ваҳшат балоларини бошидан кечирмади жафокаш ва балокаш халқимиз! Буни лоақал, буюк ҳақпараст шоиримиз Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага», «Кўнгил», «Кишан», «Ер асиралари», «Яна ўт» каби шеърлари, ҳеч ким, ҳеч қачон рад этолмайдиган «шафқатсиз ҳақиқат» тамсилларида умумлашма ифодасини топган ташбеҳлари ҳам, мухлису муҳиблар «ўзлаштириб» олган ёрқин тимсоллари ҳам исботлаши мумкин. Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди, дейди доно аждодларимиз. Бас, юкоридаги шоҳсатр шеърнинг биринчи рақамли сонетидан чиқарилган ўзига хос мантикий хулоса бўлиб, бу – барча шуаро ахлининг муқаддас қуроли – сўзга, моҳиятда эса: «Она тилим, сен руҳимнинг қаноти» сатрида умумлашма ифодасини топган, шеърдан кузатилган асосий мақсад – бош ғояга санъаткорона ёндошишнинг мухтасар мисоли – намунаси эди.

«Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон» шеърининг баравж пардаси – юкори, кулминатсион нуқтаси 2-рақам билан берилган сонетда ўзининг тимсоли мужассамини топган. Унда жафокаш халқимиз тарихининг миллий уйғониш, том маънода ислохотлар, эркин ривожланиш ва равнақ йўлига кириш даври дея буюк умидлар билан яшаган пешқадам сўз санъаткорларидан Чўлпоннинг бадий образи бор бўй-басти, салмоғи-салобати-ю миллатпарвар салоҳияти ва заковати билан, алаҳусус, тўзимсиз армонлари, дард-ҳасратлари... бори «намудори» (Навоий)нинг ёрқин зухури, ўтли-ёлқинли аломатлари-ла ажралиб, барқ уриб туради:

*Дунё оқ эмасдир, йўқ, қора бардош,
Куйиб ёдимиздан кечганлар айтсин.
Сўзларида заҳар, кўзларида тош
Элидан, тилидан кечганлар айтсин.*

*Тунлар босиб келар дунё ҳасрати,
Кунлар гизли тугён, босиб келар шеър...*

Айни шу нуқтада – иккинчи сонет иккинчи бандининг тенг ярмида бироз тин олиб (пауза қилиб), дастлабки шарҳга навбат берамиз: айниқса, шоҳ сатрлараро мусиқа-оҳанг тебранишлари шеърга бошқача жозиба бахш этади; чунончи, мени тақроран келган «айтсин» радифига юкланган интонатсион урғу – шоир топган ташбеҳнинг қайсидир хиёнаткор кимсаларга қаратилгани, доғ-алами дилдан, хотиротдан кетмайдиган, мубҳам интиқомгами ё тўзимсиз армонларга, афсус-надоматларгами дахлдор аччиқ киноявий маъно сеҳри ўзига банд этади... Сўнгра кўчирилган уч байт мазмунан қанчалик озор-андуҳли, ҳасратнишин бўлмасин, мумтоз маънодаги шоир дунёси, унинг хос хилқати, оромсиз, безовта саяжияси ҳақида, хусусан, моҳиятига етиб бўлмас руҳият олами ҳақида, жумладан, унинг эътиқод ва эътимодига хиёнат қилган юртдош, миллатдош «дўстлари» туфайли тортган ададсиз изтироблари ҳақида шундай ботиний баҳс очиладики, бу – чегара билмас, бардавом ички мунозара – гоҳ мусоҳаба, гоҳ аёвсиз ҳукм-хулосалар сираси сифатида шаклланган кучли, ёрқин сурат (чуқурроқ идрок қилиб, тафаккур этиб кўрсак – сийрат) лавҳаларидир. Кўчирилган нарчадан: *«Тунлар босиб келар дунё ҳасрати, Кунлар гизли (?) тугён, босиб келар шеър»* байтининг матнини, тўғрироғи, матн остидан англашилган маънони бир қадар аниқроқ, шарҳлаб бериш осон эмас. Сўнгра: *«Куйиб ёдимиздан кечганлар...»*, *«Элидан, тилидан кечганлар...»* – кимлар? Наҳотки, улар донишманд, тоғбардош халқимиз сўнгсиз аламу надоматлар ила таъбирлаган: «ўзимиздан-ичимиздан чиққан бало» – иймону эътиқоддек муборак туйғудан маҳруму Мосуво, нафратга, мазаллатга маҳкум қўрқоқлар, сотқинлар бўлса?!... «Империя мустабидлари» (Чўлпон) маҳаллий хиёнаткорлар гуруҳини қидириб топиб, махсус синовдан ўтказиб, ишга солмаганмиди?.. Уларда заррача инсонийлик, мусулмонлик унсури сақланиб қолганида эди, мудҳиш ёлғонлар, мутлақ маломат бўхтонлари қулига айланмаган, ҳеч йўқ, энг бухронли-танг вазиятда сукут сақлай олганларида, эҳтимолки, улуғ сиймолардан кимдир ўша «катли ом» балосидан омон қолиб, сурғунлар азобини торта-торта, охир бир кун она юртга қайтиш кимгадир насиб этармиди (масалан, машҳур рус шоир-адиблари орасида «илиқ насимлар» шароитида ёруғликка чиққанлар ҳам бор-ку). «Банданинг боши – Аллоҳнинг гоши» дейди халқимиз, яна ким билади, дейсиз...

Мазкур (иккинчи) сонетнинг кейинги байт ва бандларида «шоир қисмати» каби тамомила бошқа ҳаёт, инсон умрининг аччиқдан аччиқ, сабоқлари, шоир зотининг мислсиз, балким ўжар катъияти, унинг хос саботидай илоҳиёна қудрат («*Тилар кўнглум қуши Анқодин ўтса нари – юз водий, муңунгдек сайр этарга Қофдин ортиқ саботим бор*», дейди ҳазрат Навоий), бугина эмас, ўша сабот «жавҳари» шоир мансуб бўлган халқ, миллат тақдири билан нафақат тил, сўз воситаси-ла, балки жон риштаси, қалб ва руҳиятнинг сирли-ботиний олами билан боғлиқ ҳам ҳаётий-дунёвий, ҳам ғаройиб-илоҳий жиҳатлари ҳайратомуз мухтасар шаклда, яна аниқроғи, рауфона вазндору кенг миқёсли ва сервиқор тимсоллар тилида ифода этилади:

*...Нечук қисмат эрур шоир қисмати?
Тушларимни бузар ҳазрат Алишер.
Йиллар баҳоримни учирди чалқиб,
Музларга кўчирди ўтлиқ ёзимни.
Ахтардим муҳитда хас каби қалқиб,
Мен ўз Юлдузимни, ўз Қуёшимни.
Юлдуз – сен, Қуёш – сен, сен – она халқим,
Сен учун синдирдим синмас созимни.*

Қаранги, аслан халқона содда, таъби равон бир услубда. Шунчалар пурдард, сеҳрли сўз-тимсоллар, қанчалик ҳасратсаро руҳий нидо лавҳалари кимнинг номидан айтиляпти? Бу улуг армонли шоиримиз Чўлпоннинг, Мирзо Бобур тавсифича, ҳазрат Навоийнинг муборак назари тушган (Самарқанд мадрасаларида таҳсил олиб, сўнг устоз мақомига етган андижонлик шоиру воизу мутриб – фазлу камол аҳли билан яқин мусоҳиблик таъсирида) «*тили қалам била ростдур*» дея ҳаққоний баҳосини топган Фарғона Андижон лаҳжасини эслатиб турмайдами?

Шак-шубҳасиз, ҳар бир сўз-ташбех, истиоравий бирикма, мажозу тимсол («баҳорим», «ўтлиқ ёзим», «ўз юлдузим», «ўз қуёшим», «синмас созим»...), ҳар бир мисра, байт асли кимнинг – қайси туғёну сўзонли, исёнкор шоирнинг нафасини эслатувчи, ўзига беихтиёр жазб этувчи оҳанрабо, ўзбекона мағрур ва ўктам суханварлик самари эканлигини англаб олиш қийин эмас... Рауф Парфининг санъаткорона маҳорати... ана шу сирли калитни тополгани, Чўлпоннинг сўз дуржи – кулфи дилини зарифона дид билан очиб беролгани, шоир тилидан унинг ўз монологини ярата олга-

нида... Бугина эмас. Мен ҳайратимни яширолмаيمان: «Ҳазрат Алишер»га меҳр-ихлосим жуда баланд бўлганиданми, юқорида келтирилган саккиз сатрнинг биринчи байтидан англашилган маъно миқёсини шунчаки шарҳлаб ё кенгрок таҳлил қилиб, борингки, таҳқиқ, этиб, интиҳосига етолмасам керак, деб ўйлайман:

Нечук қисмат эрур шоир қисмати?

Тушларимни бузар ҳазрат Алишер!..

Халқимизнинг: «Уйкум бузилди, уйкум қочиб кетди» каби узоқ ҳаёл, аксари изгиробли хотиротни образли-истиоравий тилда ифодалаган ибора-нақллари борлигини билардим. «Тушларимни бузар» – янада ғаройиб анчайин мураккаб руҳий жараёнлар ифодаси эмасми? Шунинг учун ҳам мен байт охирида ундов аломати билан кўп-нукта қўйишга журъат этдим. Рауф Парфи эса ҳатто элюарча услубда, яъни тиниш белгиларисиз ҳам ўқувчини зиёдроқ жазб эта олади!.. Аввалги сўзимга қайтаман: «Ҳазрат Алишер»нинг барча нуаро аҳли орасидан тенги топилмас номини бугун биз эмас, балки Чўлпон каби, энди ўзи ҳам сирли бир дунё бўлиб қолган буюк шоиримиз чексиз ифтихор ила тилга оляпти (дарвоқе, Рауф Парфи ўз ижодий йўлининг деярлик бўсағасида – 1965 йилда «Она тилим» нисъридаёқ, фавқулодда масъулият ва қатъият ила баралла айтган эди: «*Шоир, Сўз айтмакка сен шошма фақат улуг Алишернинг қутлуг тилида*». Юқорида кўчирилган парча мисраларини шарҳлашда давом этамиз: «*Ахтардим муҳитда хас каби қалқиб, мен ўз юлдузимни, ўз қуёшимни*». Бизни беихтиёр равишда азобли саволлар қўлгаб олади: тўзимсиз маломатлар – «ҳақорат ва сафолатлар» муҳитида Чўлпон «ахтарган... ўз Юлдузи, ўз Қуёши» унинг таҳаййур ва таҳаййул оламига сафобахш ёғдулари-ла нечоғлиқ кучли таъсир кўрсата олиши, шоир рағбатига рағбат бағишлаши мумкин эди!.. Шоирнинг «ўз юлдузи» унинг ҳам волаи шайдо, ҳам ортиқ озурда кўнглига мадору малҳам, буқилмас иродасига қувват, тушқин руҳига нажот берган бўлмасмиди, эмин-эркин орзу қилинган бошқача шароитда... Чўлпон ва чўлпонлар ҳаёли яратган – шоирнинг «ўз қуёши»дан ёғилган, ҳиммату саховат бобида бебадал ва бенисбат неъматлар-чи? Айниқса, шоир зоти тасарруфидаги «насаб ва ҳасаб» (аслий-туғма ва шахсан ўзи интилиб-изланиб эришган) имкониятларини теран англаб етган соҳибкамол, забардаст шоирнинг ўша мустамлака қарамлиги шароитида (эрксизлик сиқуви муҳитида туғёну исён шиддати-ла ғазабнок тусга кирган, чинакам

футувватли-журъаткор кайфиятда... «Ўз қуёшини ахтариши»ни қай тил билан айтиб тугатиб бўлади?.. Айниқса, сўнгги байт замирига жойланган, унинг ташбеҳу тимсоллари руҳига сингдирилган, ҳам умидвор-таскинли, айни чоғда, ҳам ҳазин-мунгли оҳанглар пардасида – Ўз зиддияти-ла кучли лирик-драматик лавҳани («Юлдуз – сен, Қуёш – сен, Сен – она халқим, Сен учун сингдирдим синмас созимни...») фақат зоҳиран – умумий тарзда, асосан, муштарак маъно англатувчи, анъанавий тақрир санъати намунаси сифатида шарҳлаб қтиш мумкин. Ва ниҳоят, сўнгги – учинчи сонет андозасида яна ўша сирли-ғаройиб дунё – шоир қисмати тавсифи даражасида (гарчи аввалги қисм байтлари каби баравж пардаларда бўлма-са-да, ҳатто улуғ ижодкорларнинг барча байтлари бирдай салмоқдор жозиб-пурвиқор бўлиши имконсиз), ҳар қалай, Чўлпон услубига монанд салмоқдор ҳикматлар – халқона равон, ҳаётнинг ўзидай рўй-рост, муқобил фалсафий нисбатлар тилида ифодаланади:

*...Завқларга тўлар у, Бир Сўзни излар,
Дунёда ҳеч бир зот билмас, не учун,
Айрича кулар у, айрича бўзлар...
Юраги яриму бутун иймони,
Талотум оламни шивирлаб чорлар.
Тани омонатдир, нақд эрур жони.*

Шоир характери – саъжиясининг зоҳиран гуё муқобил кўринган шеърый нисбатлар («Завқларга тўлар у – Бир Сўзни излар»; «айрича кулар у – айрича бўзлар»; «юраги яриму – бутун иймони»; «тани омонатдир – нақд эрур жони»), умуман, шоир дунёси, хусусан, Чўлпоннинг шафқатсиз ва золим замона зайли билан рўй-рост лавҳаларда битилган қисмат китоби ҳақидаги муайян тасаввуримизни тиниклаштиради бу гал энди ортик ҳаяжон-ҳайратга солмаса-да, беихтиёр ўйга толдиради. Мазкур бўлим бандларида ҳам ўз халқининг «тили ва дили», номуси ва виждони саналган ҳақиқий шоирга ножинс ҳасадгўйлар, ғаразли ғаламисларнинг ёвузларча муносабати миллатимиз шуурида, қалбида битмас захм-жароҳат яратган ғояти совук, нафратли маломат тамғаси («халқ душмани») ...бу сафар ўша нияти қора нокасларнинг ўзлари устидан чиқарилган тарих ҳукмидай ғазабнок оҳангда янграйди:

*Йўлсизлик йўлдоши, толеъи нигун,
Ҳеч қачон тўярми ахир ёвузлар?!*

*Бу – халқ душмани, деб тутсалар бир кун,
Барибир, у халқнинг номидан сўзлар.*

Ғаройиб бир зиддият (асли юнонча «парадокс» сўзининг рауфона топқирлик маҳсули (мудҳиш уйдирма-маломатли сўз бирикмасининг кутилмаган ҳолда марғуб талқини: «халқ душмани... халқининг номидан сўзлар»), бу – мумтоз поэтикамизда «тазоди ийхом» деб юритилади. Аллоҳга минг-минг шукрлар бўлсинки, ҳақ жойига қарор топди: халқнинг асл, довюрак, ҳалол-пок, фидойи фарзандлари худобезори даҳрий каззоблар бедодлиги, жабру жафосидан ҳам, уларнинг турфа хил, ёвуз-бадном асорати «тамға»лари ҳақорат-маломатидан ҳам бир йўла халос бўлди! Агар бу ҳақроств, журъаткор мисралар хали 1974 йилда яратилганини, борингки, 1986 йилда «Сабр дарахти» китобининг, юқорида қайд этиб ўтилган айрим эҳтиёткорона-маҳфуз «ислоҳотлари»ла эълон қилинганини эътиборга олсак, Ўзбекистон халқ шоири Рауф Парфининг ҳам ижодий, ҳам инсоний ва фуқаролик эътиқоди аввал-бошдан устувор (мустаҳкам, пойдор) бўлганидан далолат бермайдими?!

Илло, қадим-қадимдан то хануз жафокаш юртимиз, балокаш халқимизнинг том маънодаги сўз санъаткорлари каби Чўлпоннинг ҳам:

*Бошида қора қиш, оптоқ баҳорлар,
Талотум оламни шивирлаб чорлар...*

*Кўкрак қафасида ловуллаб порлар
Буюк муҳаббатнинг қонли нишони...*

Ҳассос ҳақгўй шоир, руҳият мусаввири – Рауф Парфининг бу янглиғ хосу рост сўзлари – ташбеҳу тимсоллари, рамзу мажозлари, кутилмаган истиораю киноялари, дақиқ тажнислари – фақат шеърят мантики кўтара оладиган нуктадон маъно жилолари, хаёл нозикликлари сирига биз ўзимизни бақадра имкон тайёрлаб бораётганимизни аста-аста идрок эта бошласак, масалан: «талотум оламни шивирлаб чорлагувчи» руҳий хилқат ҳам, «кўкрак қафасида ловуллаб порлагувчи» сирли кудрат ҳам (зоҳиран мажозий, моҳиятда ҳақиқий-илоҳий), бу – «буюк муҳаббатнинг қонли нишони» – шоир юраги эканига, «фақат унинг ўзига, ўзлигига мансуб қалб мулки, ягона бойлиги ва ғурури» (Гёте) эканига мутлақ амин бўламиз...

Алқисса, «Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон» – нафақат Рауф Парфининг ижодий тақомилида эзгу ва муқаддас ҳақиқатнинг му-

жассам тимсоли – «Бир Сўз»ни баралла айтишга (майли, ўша чаламаҳдуд «ошкоралик» арафасидаёк) астойдил чоғлангани, ахийри, ғойибданми, журъат топгани эътибори-ла, бу – ўтган XX аср ўзбек шеърияти қаҳқашонида, ҳеч муболағасиз, бурилиш нуқтаси – янги инкишоф этилган «митти юлдуз» (А.Орипов)лардан бири сифатида, ўзининг муносиб ўрни ва баҳосини олажагига ҳеч кимда шубҳа-иштибоҳ қолдирмас керак...

"СЎЗ ГУҲАРИ"НИНГ ҚАСИДАВОР ВА ПУРВИҚОР ҚИРРАЛАРИ

Шеъриятни "Тенгри эҳсони" (Навоий) – ҳос муъжизот дунёси деб билган, ижобий қисмат мақомида англаган истеъдодли шоирларни икки тоифага ажратадилар: биринчилари, халқнинг ҳурмат-эътибори ва ардоғидаги ҳассос санъаткорлар; улар анъанавий шеърий тафаккур, ижодий мушоҳада меваси – шавқу ҳайрат ва нозик ҳаёллар тухфасини, ҳаётнинг ҳаққоний таассуротларини синалган бадий-манتيқий мезонлар-силлогизмлар тилида ифодаласалар, иккинчилари, кўпроқ рамзлар, истиора ва мажозлар, баъзан сирли-ғаройиб олам – руҳий мулоқотларнинг ноанъанавий тили – услубида ёзишга мойил бўлиб, ўзгача – ҳос нисбатлар, ранг ва оҳанглар тизimini яратадилар...

Не ажабки, Мирза Кенжабек, қутилмаган истиоралар, рамзу мажозлар тилида ҳамда мумтоз поэтикамиз маърифати заминида – ҳар икки усулда муваффақиятли ёзаётган иқтидорли шоирлардан биридир.

Биз шарҳимиз учун туркийзабон шеъриятнинг муштарак суҳанвари Махтумқулининг фарзона қўшиқларидан бирига ижобий пайров тарзида ёзилган "Ўзбекнинг" қасидасини танладик. Мана унинг кўҳна тарихимиз обидаларига бағишланган аввалги банди:

*Тарихларга кўмдим мен ҳам ўзимни,
Халқим, сенга берган экан тўзимни.
Дедим тунлар тинглаб "Қаро кўзим"ни:
Битармикин ҳеч достони ўзбекнинг?!*

Биринчи байт, ноанъанавий ҳикматнома оҳангида, халқ донишмандлиги, таъби равонлиги маҳсули сифатида беихтиёр диққатни тортади. Айниқса: "Халқим, сенга берган экан тўзимни" назмий

жумласи – ирсоли масал санъати-ла музайян мисра қасиданинг умумий руҳига киришга ёрдам беради. Иккинчи байт матни – ташбеҳлардан бир қирраси мумтоз ғазал баҳрида, айни ўша қирранинг муסיқий жилваси "Сегоҳ" мақоми тармоқларидан бири бўлиб, шу шеърнинг шохбайтлари мазмуни-ю мумтоз навонинг бағоят кучли таъсири доирасида қанча дунёвий, яна қанча илоҳий ҳақиқатлар ҳуқур этишини ким аниқроқ айтиб, чуқурроқ талқин этиб бера олади? Ҳолбуки, "Қаро кўзим"ни тинглаш... фақат биринчи сабаб, майли, ортиқ завқланиш, узоқ ўйга толиш воситаси. Уни англаш, чуқур идрок этиш жараёнида халқимизнинг ҳеч қачон... битмас, айтиб тасомлаб бўлмас "достон"ини, қай тил билан сўзлаб, лоақал, мухтасар баён этиб бўлади? Эҳ-ҳа!.. "Ўзбекнинг достони", ҳатто умумий тарзда тавсифлаб ададига етиб бўладиган буюк тарих, тақдирнома дейиш ўзи кифоя қиладими? Қолаверса, бу – дину иймон, эътиқод барқарорлиги, устиворлиги (мустаҳкамлиги), демак, хилқат поклиги, лўқма ҳалоллиги тенгсиз заҳматқашу тенгсиз собирлиги, "одамийлар одамийси" (Навоий) – ҳиммат, саховат бобида дунёда "тенги кам" (Миртемир), ҳақиру фақир сифотини ҳатто ғайри дин кишилари холисанлиллоҳ эътироф этган шу халқ руҳияти, маънавияти дегани эмасми?!.. Бу ҳам кифоя эмас. Мен беихтиёр равишда Навоий ҳазратлари ғазалини эсладим: "Ўз ишимдан булжажаброқ достоне топмадим". Беназир шахсияти ўзи халқ тимсоли бўлган бу набисифат зот буюк ифтихор ҳамда чексиз армон билан шундай фахрия сўзларни айтар экан, бас, шу халқ алалхусус, байналмилал-жаҳоний ҳамдўстлик, ҳамкорлик доирасида тарихан сарбаланд мартаба ва мақомга мушарраф бир миллатнинг "достони" – номаи аъмолини фақат Аллоҳнинг ўзигина билади... Шунинг учун шахсан мен қасиданинг биринчи бандидан ушбу иккинчи шохбайтни, эҳтимолки, тожбайтни камида "Мирза Кенжабек шеърляти" деб аталган (бу бўстон аро "гул кўп, чаман кўп" – яна ҳазрат Навоийдан) бир богнинг айрича виқорли – "тоза гули" дан деб таърифлагим келади. Ҳа, мен бу дурбор мисрани такрор-такрор айтса, куйга солса, жўровоз бўлиб куйласа, балким Ватан ҳақидаги янги бир кўшиқ учун нақорат қилиб олса арзигулик, пурмъано-нуктадон, нафису пурвиқор матн намунаси деб баҳолаган бўлардим. Фақат шу қадар доною камтарин, боз устига шу қадар маърифатлигу шикаста кўнгил шоиримиздан узр тилаб, ўша жазб этувчи-соҳир шохбайтнинг биринчи ва охириги сўзларига кичик пардоз (косметик) ислоҳ киритиб, қайта кўчиришга журъат этаман:

*Дегум тунлар тинглаб "Қаро кўзим..."ни:
Битармикан ҳеч армони Ўзбекнинг?!*

(Яна) менга қолса, худди шу “тожбайт”нинг ўзини имкон қадар – бақадри меъёр муфассалроқ шарҳи билан сўзимни ҳам тутатган бўлардим (матн мазмунан бунга етарли асос беради). Аммо, начора мақсадимиз-бошқа; бутун бир шеър шарҳидан иборат. Фақат мазкур биринчи бандга оид яна бир жумла-шарҳ жоиз деб биламан: ўзаро қофиядошлик нисбати бўлган уч сўз-ташбеҳ (“ўзимни”, “тўзимни”, “Қаро кўзим...”ни) радиф-накорат ўрнидаги умумлашма тимсол (“Ўзбекнинг”) ила шунчалар уйғунлашиб, вобаста бутунлик яратиши бандга ўзгача фалсафий теранлик, ажаб бадий сехроҳанграбо жозиба бағишлайди.

Иккинчи банд шарҳига ўтайлик.

*"Олтин ёруқ" ¹ сочган туркий садолар,
"Хўби" ² битик тошидаги нидолар.
Бугун буюк тимсол бўлган имлолар –
Кечмишлардан бир нишони ўзбекнинг.*

Олис мозий – “кечмишлар” шоҳиди бўлмиш қадимона-этнографик обидалар “тажаллиси”, балки ўша Абултурк шажараси илк бор бунёд этган кўҳна дунёнинг турмуш тарзи – моддий ва маънавий маданият асарлари, поёнсизу сарҳадларсиз Турон заминиди кечган, мисли сел тошқинидай бостириб келган кўчманчи қавмлар ва қисмат, аста-аста ўртоқлашган элатлар ҳаёти, касб-кори, амалий санъати, “айтиб-совумас” (Навоий) кўшиқ дostonлари, илк ўғитномаю жангномалари – буларнинг ҳаммасини шоир ижодий умумлаштириб, мухтасар шакл-шамойилда “туркий садолар”, “битик... нидолар”, “тилсим... имлолар” каби рамзлар тилида ифодалайди. Бошқа бир бандда “тарихларга кўмилган” халқимиз тақдирида буюк бурилиш – Амир Темури салтанати даври зиддиятлари қаламга олинадди.

*Мағрибга ҳам етган дунё талашиб,
О, Йилдирим! Ҳолинг недур адашиб?!..
Тарих ичра келди доим алмашиб,
Гоҳ тантана, гоҳ армони ўзбекнинг.*

Амир Темур номини зикр қилишда "тил... тугун" (А.Орипов) бўлган йилларда ёзилган қасиданинг айрим бандларида шоир қанчалик қийналаётгани аён сезилиб турибди... Шунга қарамай, юқорида кўчирилган тўрт сатр шарҳига мумкин қадар холисона ёндашмоқ учун, лоақал, икки нуктага эътибор эҳтиёжи бор: бу – "дунё талашиб" бирикмаси ва охириги мисра мазмуни тақозо этган, ўзаро зид маъноли нисбатларнинг биринчиси: "гоҳ тантана" (иккинчиси – "гоҳ армони"). Шеър ёзилган замонни юқорида эслатиб ўтдик, шунинг учун баҳс-мунозарага асосимиз йўқ, фақат шахсий мулоҳаза: айниса, тарихий ҳақиқат тимсоллари қанчалик аниқ бўлса, шунчалик яхши...

Куйидаги бандга ҳам ўша даврнинг маҳдуддик муҳри босилгандай:

*Хоҳ Коҳира, хоҳи Лондон кезгайдир,
Ҳиндистонда ўз-ўзини излайдир,
Мозий кезиб, келажакни кўзлайдир,
Неча Ҳамид Сулаймони ўзбекнинг.*

Тўғри, бундаги хорижий атамалар буюк жафокаш ва жаҳонгашта аллома, устоз Ҳамид Сулаймоннинг мислсиз ва унутилмас хизматлари (асли бу миллатпарвар зотнинг номи қатағон қурбонлари қаторида айрича эъзоз ва тақдирга муносибдир) эътибори-ла жуда шартли деса бўлади. Аслида юқоридаги банд тағматнинг маъноси кенг, моҳияти чуқур, ундан шоир кузатган мақсад, айниса, бугунги кун нуктаи назаридан бошқа характерда. Асосан, Россия империясининг марказий шаҳарларига аввал Октябр тўнтаришигача, кейин шўролар зўравонлиги (хусусан, йўқсиллар диктатурасининг биринчи ўн йилликларида) гоҳ сурбетларча очиқ-ошкор, гоҳ пинҳоний-риёкорона йўллар билан олиб кетилган ноёб қўлёзма, тошбосма китоблар, моддий ва маънавий (шу жумладан, муқаддас, руҳий-илоҳий) маданиятимиз ёдгорликлари, улуг аждодлардан қолган мўътабар мерос манбалари, фан учун, унинг истиқболи учун, бебаҳо тарихий-этнографик, фундаментал-назарий ҳужжатлар... то камёб шахсий буюмларгача – улар халқимизнинг дунё хазиналарига бергусиз миллий бойлиги, миллий ифтихори ҳисобланади – мана бутун баралла айтилмоқда. Хуллас, мазкур банднинг иккинчи байти охириги сатри ("Неча Ҳамид Сулаймони ўзбекнинг") матнида барча захматкаш матншунос, қадимшунос, ўл-

кашунос, муаррих, мусикашунос, музейшунос, кутубхонашунос, таъмирловчи хаттот, рассом, лаввоҳ, саҳдоф, наққош, заргар (заршунос) – халқ амалий санъати, ҳунармандчилиги усталари, бениҳоя камтарин, камсуқум, ўз касбининг фидойи зотлари дунёси, сажияси, қисмати бадий умумлаштирилган.

Энди касиданинг айрим шоҳбайтлари шарҳига навбат берамиз.

*Юртга қасос уругини экмишлар,
Жисми билан ҳар ўғлони ўзбекнинг.*

Бу байт касиданинг учинчи бандида қайд этилган фотиҳ Искандарга ва Чингизийлар яғмосига мардона қарши туриб, Ватан шарафи, келажаги йўлида жон фидо қилган узрушонлар ва сарбадорлар мисолида, барча замонларнинг жасур ўғлонлари хотиротига бағишланган, муқаддас қасам янглиғ ёднома шеърий лавҳалар яратилади...

Қуйидаги шоҳбайтга ғоявий-бадий замин сифатида хизмат қилган бир бандда Аллоҳ инъом этган "зодаи таъб" (Навоий) – туғма истеъдоди турли асарларда турли тоифа золимлар зулми билан "завол топган" халқ санъаткорлари – ҳофизлари, мутрибу муғаннийлари, аввал халқнинг маънавий раҳнамоси бўлган пири комулмуршид, уламо аҳли, беминнат, камтарин хизматлари учун муносиб тақдирланиш ўрнига, ёвуз маломат қурбони бўлган беғуноҳ зоти киром сафлари, ўз халқининг дили ва тили бўлган, Ватан озодлиги йўлида шаҳид кетган ҳурфикр шоирлар мисолида миллатнинг "зир қақшаган" вужуди, моҳиятда тоабат ўлмас руҳияти мавзуи қаламга олинади:

*Ер юзида шаҳид бўлса бир шоир,
Ҳануз қақшар устихони ўзбекнинг.*

Яна бир шоҳбайт мазмунан халқимизнинг энг дарднок-оғриқли жиҳатларидан баҳс очадик, шунинг учун ҳам буни "Ўзбекнинг" касидасининг умуртқа бўғим-бандларидан бири деб аташ мумкин.

*Бир Ватанни пароканда айлади,
Неча беку неча хони ўзбекнинг.*

Улуғ Навоий камоли куйиб-ёниб, тўлғаниб, бундаин бузғунчи фитнагар тоифани, нокас-ножинс зотларни қушлар жамоаси орасига нифоқ-низо солувчи тажавузкор (уришқоқ) қуш, яъни "чугз"га қиёслаган эди. Чугзсифат юртбузиқилар ёвузликларидан ўзлари завқланиб, ситамдийда мазлум-мақтуллар фожиасида базм қуриш-

лари. қора қўзғунлар каби ўз димоғларини чоғ этишлари ажабланарли ҳол эмас.

Ва ниҳоят, мудҳиш инқилобий "тажрибалар", инсоният ўз бонидан кечирган даҳшатлар даҳшати – иккинчи жаҳон муҳорабаси (унинг келиб чиқиш сабаблари – туб илдизлари, машъум оқибату асоратлари нуқтаи назаридан бири бошқасидан қолишмас икки жаҳоний офат: қонсираган нацизм ва худосиз-шаккок большевизм – иккала бало-қазо, хусусан, афкор омма учун мислсиз алданиш – саробга айланган, тарихнинг энг шафқатсиз ва тўзимсиз ҳақиқати заминида яратилган қуйидаги умумлашма байт:

*Қачон ёлғиз ўзиники бўлубдур
Бу дунёда ширин жони ўзбекнинг?!*

Ибтидо, шохбайтнинг биринчи сатри англаган залворли савол бизни бирданига сергаклантиради: (Хўш, қани айтинг:) қачон ёлғиз ўзиники бўлибдир?! Сўнгра иккинчи мисра замиридаги шунчалар нурдурд маъно, шубҳасиз, шоир узоқ изланишлар жараёни ниҳоясида топган, аниқроғи, яратган, асли безовта, ларзакор ўй-хаёлларро кашф этилган (аслида халқимизнинг миллий тафаккури маҳсули бўлган), шунчалик оддийлиги билан сирли-сеҳрли, том маънода мўъжиз сўз бирикмаси, янада чуқурроқ идрок этиб кўрадиган бўлсак, бунда улуғ мумтоз шеъриятимиз ва тасаввуф адабиётининг муқаддас истилоҳларидан "жон"га, халқ тилининг жозиб луиф рамзларидан "ширин"ни пайванд этиш самари бўлмиш "ширин жони"...

Шоир ҳайратии ва ҳаёлотининг ажиб тухфасини кўрингки, қасиданинг радиф-нақорати "ўзбекнинг" тимсоли билан бирикуқидан... шеърнинг аввалги банди мақомидаги ("Битармикин ҳеч достони ўзбекнинг") янги образ лавҳа яратилади... Эҳтимол, бу шўҳ сатр-тимсоллар, тожмисра, борингки, тожсатр, тожбайтлар мақоми-мартабасида тақдирлаш, тадқиқ ва таҳқиқини топарки, бу "Ўзбекнинг" қасидаси учун ажабланарли назмий жиҳатлардан эмас! Шак-шубҳасиз!!!

РУҲИЯТНИНГ МУСАВВИРОНА ЧИЗГИЛАРИ

Шоир Азиз Саид оламини имкон қадар аниқ-равшан идрок этиш, асосли баҳолаб, матлуб фикр айтиш учун маълум байт ё банд маъносигагина эмас, борингки, ҳар бир сўз-ташбех руҳига разм

солиш тақозо этилади... Фақат «ўз-ўзига ўхшайдиган» (М.Светлов) бу иқтидорли шоир хоҳ воқелик объектига, хоҳ шахс дунёсига бўлсин, кўнгил нигоҳи, ботиний укув ила муносабат билдирар экан, синалган анъанавий тасвир тарзидан (масалан: Э.Воҳидов, А.Ориповлар, шубҳасизки, ҳар бири-ўзича, ўз истеъдоди, таъби назми, қаламининг кудратига қараб ижодий ўзлаштирган) санъат-корона «тарошланган» (Чўлпон) пурҳикмат шеърий силлогизмлар услубидан фарқли ўлароқ, байналмилал жаҳон шеъриятдан кимгадир (балким, Рауф Парфигами) эркин пайров йўлида, кутилмаган ва тугилмаган, «кечинма-образ» – хосу ғаройиб истиоравий (метафорик) ифода тарзини маъқул ва мақбул кўради. Бу – бамисоли офтоб нилуфарзор оралаб ўтганда, сув ва гул акси – жилолари ҳосил қилган афсонавор-сирли бир манзара каби оламнинг фақат шеър-фасоҳатли сўзлар кўзгусида тажалли этадиган ҳам нурафшон, ҳам гулфом қирралари... Бундай зарифу нозикхаёл даъвонинг биргина далили:

*Юрагимдан ўтдингми –
Оёгингда ол хина...*

«Вожаб!».. дейману баногоҳ-беихтиёр равишда, камида уч туркийзабон шеъриятнинг муштарак суҳанвори Фузулийнинг бир шоҳ сатри ёдимга келади (бу оний ҳолатдан ўзим ҳайратда қолдим):

Лабинг акси кўзум ёшини лолагун этди...

Келинг, азиз ўқувчи, зурафою фузало аждодларимиз мақомидаги марҳум устозлар (улар жумласидан: чин фидойи, миллатпарвар сиймолардан Ҳамид Сулаймон) ўзаро тансиқ суҳбат-мушоиралар чоғи ардоқлаган Фузулийнинг назмий чаманида саҳаргоҳ таровати ва сабоҳатидан нодир нишонадай яратилган юқоридаги шоҳ мисрадан... ҳали йигит ёшидаги шоир-замондошимиз кашф этган тимсол-лавҳага қайтайлик. Ҳассос қаламкаш укамиз хаёлидаги ўша «бераҳм, бевафо...» гулрўлардан бирининг табиий ҳуснига табиий нардоз бериб, ўзбекона-миллий оро бахш этувчи «хина» ташбеҳини ўлмас тимсолга айлантириш қайғусида канча ошиқ шоирлар юрак кўрини, бағир конини сарф этмаганлар!.. Азиз Саид қахрамонининг шўху шаддод, маликасифат ғурури баланд ёш маҳбуби ўз волаи шайдосининг ёнгинасидан бепарвою беписанд одим отиб, бир бор киё боқмай кетиб бориши... бунинг тўзимсиз алам-азоби нақ «юрагидан ўтган» – юрак-бағрини қон қилган бўлса не ажаб? Эҳ-ҳе,

нафақат умидсиз, нажотсиз ҳакиру фақир ошиқлар, балки шайдо шоҳ-султонлар мағрур бошини бир хурлиқо оёқларига қўйиш хаёлини (қачондир висолига етиш бахтини) улуғ армон деб билган бўлсалару (сиз Бобур Мирзо байтларини эсланг!..), бизга замондош шоир хаёлидаги ошиқ йигитнинг «юрагидан ўтган» севимли «оёқ»лар изи – «хина» бетақрор истиорага айланса, бундан нега хайратга тушмас эканмиз?..

Ана энди асосий кузатган мақсадимизга – «Паганини...» шеърининг шарҳига ўтайлик.

*Ҳали ухлар эди малоиклар жим,
Ғафлат елларидан чодирлар тикиб.
Ҳали ухлар эди ёсуман ғаддор
Нафрат қўйлагининг ярмини бичиб...*

Танланган мавзу – мусиқа ва мутриб-дахонинг ўзи каби мўъжиз, ғаройиб олам – боқий маъсумлик, поклик, хурлик ва илоҳийнинг тимсоли «малоикалар» ва уларга муқобил бори ёмонлик, ёвузликлар рамзи «ёсуман ғаддор» нисбатлари-ла чизилган экспозитсия – шеърининг ибтидонинг ўзиданоқ бу фоний дунё зиддиятларидан муҳаббат ва нафрат фалсафаси ҳақида, Паганинининг фожеъ қисмати нисолида дастлабки таассуротга эга бўламиз (бунга муаллиф шарҳи ва шеър унвони: «Паганинининг сўнгги концерти» гўё воситачи хизматини ўтайди).

Мусиқа тилини сўз билан таърифлаб бериш нафақат мушқилки, балки бу – абас, беҳуда уриниш бўлур эди. Ягона имконият: нафақат шартли, билвосита, умумий ё нисбий-талқин; жуда бўлмаса, қиёсий-параллел тамсилларга, балки қадимона афсоналаргами, тарихгами, фалсафагами, руҳшуносликками мурожаат қилиш, ғайб олаמידан мадад олиш... Хайриятки, қаллоб-алдамчи, дахриёна-шаккок хаёллар, уйдирма ғоялар, сароб идеаллар домидан халос бўла бошладик. Биз гўё яхши билдим деб ўйлаган зоҳирий дунё – моддий назаргоҳга таққослаб, тенглаштириб бўлмас даражада улуғ, ноёнсиз, сирли-мўъжизакор хилқат: мутлоқ Рухият, боқий ҳақиқатлар оламини эндигина тан ола бошладик. Улуғ аждодлардан ёдгор буюк руҳий-маънавий ва маърифий меросга ворислик ғурури ва шукуҳи даставвал «тавбаи комил» (Навоий)дан бошланишини ҳам аниқлай бошладик...

Шу тариқа, ғаройиблар ғаройиби бўлмиш, илоҳий ибтидо билан бевосита боғланган мусиқа ва улуғ машшоқ-мутриб дунёсини ба-

холи имкон таҳқиқ этиш ниятида ёзилган шеър тимсолларини, юқорида қайд этилганидай, шартли-нисбий шарҳлашга уриниб кўрамиз.

Сўнги бор кулди-ю боладай созининг торини тоблади.

Кўзини юлди-ю (!) дунёдан – тўйдинг деб пойига ташлади...

Муסיқа даҳосининг «сўнги бор кулиши» маъноси нимада эканини ким айтиб, бир қадар аниқ шарҳлаб бера олади? (Эҳтимол, буни шоирнинг ўзи ҳам билмас, билолмас) Лекин инсон зоти, барибир, билишга интиқ сабабий ибтидо қандай эди? Паганини «боладай... сўнги бор кулгани»дан бурун ўз бошидан не савдоларни кечирган экан? Асли «Тенгри эҳсони» (Навоий) бўлмиш даҳо санъаткорга нима учун фожеъ қисмат рўзи насибага айланди? Тўғри, «сўнги бор кулиш» – даҳонинг ҳаётга, қисматга, оламга ўзига хос исёни эди, деб талкин қилишимиз бу – мушқил саволга энг осон ва содда жавоб ҳисобланиши мумкин. Лекин «кўзини юлиши» ва ўз кўзига сен энду бу «дунёдан тўйдинг» дейиши ва уни қон аралаш «пойига ташлаши» ва алал-оқибат «созининг торини тоблагани»... борига – жони, жаҳони бўлмиш скрипкасига, қалби, руҳи, иймон-эътиқоди бўлмиш муסיқага, моддий ва руҳий оламнинг барча рушноликлари-ю, алам-армонларига абадий видоси эдими?!. Бундай ғайришуурий жасорат, мислсиз фидойилик аزمи-қарори фақат Паганини каби зотларга хос, сабаби фақат унинг ўзига ва тангригагина аён, мутлоқ сирли ҳолатдир. Паганини каби муסיқа даҳолари ҳақида қанча ўлмас асарлар (шеърый, насрий, саҳнавий, муסיқий, гасвирий, ҳайкалтарошлик дурдоналари) яратилмаган дейсиз? Ўзимиздан-чи? Биз билган, билмаган, қанчадан-қанча кўзи очик ё амо (ожиз) мутриб-мағанний, навосозу навозандалар ўтмаган. Уларнинг халқ руҳиятига, маънавий бадий меросига айланган ҳаёти, тақдири, эзгу армонларини қачон, ким таҳқиқ этади?!..

Шеърни шарҳлашда давом этамиз:

Машиқоқ бешиқдай қўйди-ю елкага созни...

Энг нозик пардада дунёга келган

Энг нозик оҳангни ўраб сеҳрга

Узатди...

Узатди.. Қўллари муаллақ қолди.

Бу банднинг: «энг нафис пардада», «энг нозик оҳангни», «сеҳрга... ўраб узатди», «қўллари муаллақ колди» бирикмали лавҳаларини муסיқанинг шеърый тафаккур андозасига солинган (майли, шартли-нисбий) суратлари дейишимиз мумкин.

Кейинги икки бандни эса мусиқанинг соҳир тилини фақат шеърят тилига «таржима килиш» (Усмон Носир) санъати деб баҳолаш мумкин:

*Куй эмас эди бу – хаёл қушларин
Дилафшон гулларнинг косаларидан
Нам ичган чоғдаги
Сайроғи эди.
Куй эмас эди у – тонг йиртигидан
Гўдаклар кулгусин ўғирлаб чиққан
Кўшиғи эди.*

Бу – биз юқорида айтиб ўтган шартли талқин-шарҳнинг бир кўриниши – қиёсий тамсиллар воситалигида, яъни боқий мўъжиза, гўзалликнинг ёндош, ҳамжинсу ҳамоҳанг жиҳатларидан фойдаланиш орқали, ҳар қалай, нисбий ҳақиқатни топса бўлар экан: бу – «гуллар косасидан» сув ичиб, шавққа тўлган «хаёл қушлари... сайроғи»; «тонг йиртигидан гўдаклар кулгусин ўғирлаб чиққан булоқлар кўшиғи» (қанчалар табиий, нафис, тароватли нисбатлар!)

Айни шу оҳанг усулидаги яна бир банд руҳига сингдирилган боқий фалсафа: «ел, замин, осмон» унсурлари яратган лавҳа, шубҳасиз, бизни ўйга толдиради:

*Куй эмас эди бу – муждакаш елнинг
Яралмоқ сирини билмоқлик учун
Заминдан осмонга сўроғи эди.*

Эҳтимол, оддий ўқувчига куйнинг кутилмаганда фалсафий «сўроқ» тарзида кўйилиши анчайин мушкуллик туғдириши мумкин. Лекин мантиқан мусиқа даҳоси назарида (айни шундай шеърят, тасаввуф ё тасвирий санъат даҳолари тасаввурида) бундай мушоҳада микёси: «заминнинг осмонга сўроғи» ҳар субҳ ё оқшомда таралгувчи ҳасрат садолари эмасми?...

Шеърнинг кейинги бандлари (унутманг: бу – Паганини инкишоф этган, унинг ўзи «яшаган», кечирган руҳий дунё) хайратимизни зиёда этади, лекин ортиқ ажаблантирмайди:

*Миллион йил излагай – тона олмаган
Юраклар эшитиб ўз овозини
Кўзлардан париллаб учиб чиқдилар.*

Даҳолар (алалхусус: фалсафа, сўз, мусиқа, бошқа соҳа санъатдаҳолари) учун «миллион йил излаб – тона олмаслик» ҳам, «юрак-

лар... ўз овозини эншитиши» ҳам, бу сирли-гаройиб овознинг кутилмаганда «кўзлардан ... учиб чиқиши» ҳам ортик ҳайрон коларли ҳолат эмас. Зотан, ишонамизки, Азиз Саид мумтоз поэтикамиздан етарли даражада маърифат олгани учун, бир йўла уч турдаги санъат: ифрот (ўта муболаға), истиора (омонатга олинган нисбат), ташбеҳи мусалсал (салсилали ўхшатиш) усулларида санъаткорона фойдаланган.

Мухтасарлик тақозоси зарурати-ла ҳажман каттагина бу шеърнинг қатор бандларини қўя туриб, ўзим ажратиб олган бошқа сатрларни шарҳлашга ўтамиз.

*Машшоқ чалар эди ўзини ўзи
Фулхандан сачраган чўгдай ушалиб.
Машшоқ чорлар эди ўзини ўзи
Умрининг йўлига гулдай тўшалиб*

Шоир: «Машшоқ чалар эди ўзини ўзи» деганида санъаткор учун қанчалик ғаройиб туюлмасин, айтиш чоғда шунчалик табиий бўлган ижодий-руҳий ҳолат ифодалаётганлигини англаб олиш кийин эмас, албатта. Бирок кейинги байтнинг «Машшоқ чорлар эди ўзини ўзи» сатри замиридаги нимагадир даъваткор садо, яна аниқроғи, «ўзига» қаратилган ботиний-руҳий нидода нима сир-синаот бор экан? Чиндан ҳам жаҳон мусиқа санъати дурдоналари – шоҳасарларида (жумладан миллий «шашмақом»имизнинг бири биридан теран, афсунли наволарида бирламчи уч омил: «зодаи табъ» (Навоий) – туғма истеъдод, махсус мусиқий маърифат ва муайян маҳорат-тажрибага эга бўлган етук мутахассис ё закий, хуштабъ тоифа мухлислар бемалол идрок этадиган нимагадир, балким, нималаргадир даъваткор теран маънолар, нуктадонликлар бўлиши мумкинки, буни фақат ўша мутахассис ё муҳибнинг ўзи билади. Бас, «машшоқ ўз-ўзини чорлар эди» сатри ҳам ҳар ким ўзи биладиган сирли жиҳати, бошқалар учун пинҳон қолиши билан жозибалидир...

Шеърни шарҳлашда давом этамиз:

*Машшоқ қўлларини кўтариб кўкка
Ғазабнок, пардага урди зарб билан...
Сўнги кучлари-ла зарб урар машшоқ,
Ўзиб ташламоқчун сознинг қилларин*

*Нимадир суринди,
Нимадир кўринди,
Нимадир тўлди,
Нимадир бўлди...*

Шу тарика, сирли-сехрли мусика тили (хусусан, Паганини скрипкаси пардалари) ифода этган оламнинг азалий зиддиятларини даҳо машшоқ мутриб-ўзича, уни том маънода фидойилик билан кечирган, ҳассос шоиримиз ўзича, шеърятнинг хос тилига ижодий табдил қилган ғаройиб ҳолатлар манзарасини, биз – ўз билганимизча, чунончи, «икки жаҳон» аро сирли кўприкнинг шеърый тафаккурдан танқидий мушоҳадага кўчган нисбий ҳақиқат сувратлари деб талқин этишимиз мумкин.

Ниҳоят, шеър интиҳосига тобора яқинлик аломати кўрина бошлайди: эсланг-а, аввалги «бешиқдай» ташбеҳи ўрнига:

*Машшоқ тобутдай қўйди-ю елкага созни
Гулханлар сувлаган оловларига,
Дарёлар қуриган ўзанларига,
Дарахтлар тўкилган хазонларига
Айта олмаган марсиясини
Бошлади...*

Паганинининг вужудидан-юрагига туташган ва жонидан-руҳиятига ўтган ғаройиб куй, унинг «тобутдай... сози» пардаларида охиروقибат даҳшатли ва ваҳшатангез садоларга айланиб, бамисли уммоннинг пурталотўм тўлқинларидай асло-тўсиб, қайтариб бўлмас мавжвор шиддат-ла гулханлар... дарёлар... дарахтлар... марсиясини бошлагани», бу – шоир илоҳий бир «дағдага» (Бобур) билан яратган шеърнинг баравж нуқтаси – кульминатсияси бўлса ажаб эмас.

*Бошлади... Оҳанглар созининг бўғзида қолди
Ва дарднинг энг узун риштасин тоблаб –
Эшилган ягона торда югурган
Бармоқда мусиқа йиғлади.
Ва қалбнинг энг чуқур қаърига йиллар
Яширган муножот ўрлаб фалакка
Сўз бўлиб, сўз бўлиб қулади...*

Вожаб! Энди гўё «сўз бўлиб» сахна ўзра мангулик томон йиқилган, йўқ, бу – боқий мусикий садою акс садо тўлқинлари, беиним товуш-оҳанг тебранишлари... гўё яна бир мўъжиза содир

бўлганидай, мусиқа шеърий сўзлар, бандлар лавҳасига битилгани, бу – «Паганинининг сўнги концерти» шеърининг бардавом авж пардаларидан бирими ё ўша боқий мусиқанинг сўзга кўчган шеърий интиҳоси – хотимасими эканини билолмай лол бўлиб, ўйланиб қолдим:

*– Эй, менга олқишу санолар айтиб,
Пойимга бош урган ожиз бандалар!
Эй, менга санъатда худосан, деган
Беҳишт қувгиндиси – гуноҳкор пуштлар!
Айтингиз – қаердан қуёш ва зулмат,
Қаердан муҳаббат, қаердан нафрат?
Кўзингиз яширманг, айтинг – бошланар
Қаердан дўзаху қаердан жаннат?...*

“НУРИ ИЛҲОМ” ҲАЙРАТИ

– Иним, айбга буюрмасангиз, сизга бир саволим бор, айтсам.
Камина хаёлчан нигоҳингиздан Илҳом нуруни ўқидим!..

(Педуниверситет бекатида нафас ростлаб ўтирган
улуғсифат, зиёли сийрат бобонинг дил сўзидан)

1. О, Сиз – мутабаррак зот, аввали, иймон ҳаққи,
Шу ғойиб дийдорлашув – "Тенгридин эҳсон" ҳаққи,
Муборак рўзи насиб-чун, дил-дилдан ташаккурим,
Бахшида бўлсин Сизга – бу назмий шавк-сурурим!
Сиз янглиғ фариштали "аҳли маъни"га эҳтиром,
(То иймони комиллар ибрати бўлғай бардавом!)
Ўзингиз лутф айлаган Илҳом нуридан нажот,
Шояд, келтирса нафъ ҳар солим, ҳалол – пок зот!..
2. Шоирона сўз айтдингиз дилхоҳ тавозеъ била,
Мисли кўнглим овладингиз Сомирий икки жоду била...
Таъзим-ла жавоб қилдим: "Бош устига!" – беихтиёр,
Яхши сўзнинг гадоси – мен, эдим худ бахтиёр...
Не ҳасратки, дилдан суҳбат... бизни тарк этиб борар
(Эҳ, ғайри тамойиллар бир-биридан ўтиб борар!..)
Сизки, пок ният ила мудом кўрсатиб сабот,
Не чоғлиқ жон кўйдирманг, ўз йўлидан қолмас ҳаёт!..
3. Дарвоқе, саволингиз... Чуқур ўй-андеша билан
(Замона талаби бу... Кенгфёъл пеша билан)
Ёндошмоқ одобини пурдон "савод этасиз".
Вожаб! Сиз, "Алишерий" савол иршод этасиз:
"Бундайин сирри ниҳонни... менга ҳам ифшо қилманг –
То дўст-душман кўзида боз билмай, хато қилманг!"
Бул огоҳосо нақлдан гўё бўлиб хирадманд,
Шукруллоҳи лутф айтдим: "Доим бўлинг аржуманд!"
4. "Алишерий" жавобимдан ҳайрат, ризо муштарак:
"Балли!.. Мен – янглишмабман!" (Ортиқ баҳо на керак?)
Эҳ, мураккаб мавзуда ҳам... сакланса шу таомил,

Зотан, доно аждод суҳбати: "мажлиси комил"
Қанийди – покрав мусоҳиб, соҳиби зурафо қавм,
Аржумани пурмаъно, пурандиша – фузало қавм,
Кошки, хоҳ – кенг, хоҳ – тор; давра ё жуфти анис суҳбат
Худком иддаолардан фориғ бўлсайди факат!..

5. Сиз, эй "нури Илҳом", "Ишқ ояти" янглиғ мўъжиз,
Сиз-чи, «кавкаби иқбол» олисдан жазб этасиз.
6. Кимки, сиздан баҳравар, ҳеч шубҳасиз, беармон!
Не ҳасрат, ким бебаҳра – бунинг азоби ёмон...
(Энг ёмони: риё, тухмат – кечириб булмас гуноҳ,
Мисли хунрезликни авф этмаганидай Аллоҳ!...
Ҳей, илҳомни эъзозлаган холис хайрихоҳ бобо,
Сиз – мен учун даҳонамо зотлардан фузун-аъло!
7. Шу нур боис, балким комрон аҳлида ҳайрат
(Шундан: голёе ёр жуфтлик, зот жавҳари: муҳаббат)
Шу нурдан қувват олган олим фикрида... равнақ,
Санъаткор изланар тун-кун, шоир "исёни" – чин, ҳақ!
Шу нур борки, кексалик... қадди расо, сарфароз,
Мурғак хаёлотда ҳам баланддан – баланд парвоз!..
Бас, дарду ўту рағбатсиз битгайму "тоза гул"лар,
Бергайму чаманга оро хушилхон булбуллар?!
8. Ҳамоно, "нури илҳом", бу – илоҳий нур демак
(Ҳар мўъжиз ҳол таҳқиқ-чун қалб идроки керак!)
Ҳа, бу – кўнгил идроки... Моҳиятан – қудсий туйғу
Зотан, толеъ юлдузини ким ҳам қилмайди орзу?..
Илҳом нури-ла мунаввар ҳар мусаллам истъдод –
О, асрай олсайди уни йиллар... балким, умрбод!
Илҳом ва қалб ҳамсозлиги, бу – бобомерос мурод,
Токи, улар "якқалам" – олам мушкили кушод!
9. Бу руҳоний қудратдан "ақли кулл" ҳам ҳайрон – лол:
"Қалб идроки" – ҳавос бир ҳол, илҳом нури – ғойиб фол...
Бири – "кўнгил мулки", иймон ихтиёрида,
Бири – "Аторуд"дан, "қилки Сунъ" қарорида!
Ҳар икки қутбда синоат: ўз меҳвари, буржи бор;
Сўзу Овоз, Рангу Оҳанг – ўз дунёси, дуржи бор!..
Бу руҳий уммонлар... "икки жаҳон" тасарруфида,
("Жонлар сенга бўлсин фидо!") – боқий нидо руҳида!)

ТАВБАИ КОМИЛ

Одам бўлдимми менам?..

Миртемир

1. Саҳарлар қилган тазарру ёши – гирёним,
Бевош-бебок йиллар ёди... ўртар виждоним,
Надоматлар домидаги икки жаҳоним,
Сўнги нафас бирла борар дину иймоним,
Бору будум – Руҳи шарифингиз фидоси,
Во ҳасраго! Ўқинчларим йўқ интиҳоси,
Қайда умр баракоти, файзу сафоси –
Бўлмаса Ҳақ маҳфирати, Она ризоси?!...

2. Аллоҳ ижобат айламиш қутлуғ ройингиз –
Даргоҳида қабул этиб илтижойингиз:
Она, умид юлдузингиз, куёш, ойингиз,
Орзу боғи, хаёл қасри – “оқ сарой” ингиз...
Еру кўкка ишонмаган ёлғиз болангиз,
Овораи жаҳонингиз, шайдо – волангиз,
“Қамолингни кўрсам!..” деган нидо – нолангиз,
“Ёдгорим сен!..” Унсиз видо – дил ҳаволангиз...

3. Кўнглим лавҳида битилмиш худ оғриқ сўз: “армон”,
Йўқ, армонмас, бир умрлик тўзимсиз фиғон:
Насиб этмади, водариғ, на жонингизга оро,
На кўнглизга ором, дардларингизга шифо!..
На шафқатли келин, на қудалар сурури,
“Ёлғиз ўғил” шукронаси, жужуклар ғурури!..
Меҳмоннавоз мулоқоту манзират фароғати,
Рўшнолик дуолари, кексалик ибодати...

4. Шукр, ўша тилаб олган аҳадингизман,
Ибтидодан то интихо... ададингизма,
Фоний дунё сафарида сарҳадингизман,
Навмид ўтмасликка имдод-мададингизман...
Она, балким, дилшикасталар қисмати шудир:
Сиз тилаган орзу ўғли... “ҳақир ул-фақир”.
(Не ажаб, дил йиғлар хун-хун, жилмаяр зоҳир).
Сизсиз ноком бу маконда мен ҳам мусофир!..

9. Она, хануз қулоғимда мунгли нидо – ун...
Фақат, айтинг: тушларимга кирмайсиз нечун?!..

Таскин берарлар акрабо: “Оромда руҳлар...
Руҳи поклар то Маҳшаргоҳ тинчгина ухлар”
Заҳматкаш аждоддан мерос – лукмаи халол,
Гарчанд замон бошқа, Ҳақдан – номаи аҳмол...
Сўнгги имкон қадар олғум бар то уйғок иймон,
Руҳлар тинчи – ризолиги муборақ армон!..

ТАМАННО

(Таманно-ю ўтинчларим)

*Басе иссиқ, совуқ кўрдим замонда
Басе аччиқ, чучук тоттим жаҳонда...*
Алишер Навоий

Менга умр иморати омонат – Сизсиз,
Боғи бихишт, қасри олий на ҳожат – Сизсиз?
Сизсиз – қайдан меҳмоннавоз даргоҳда файз,
Зариф, закий суҳанпарвар лутфида тамиз?..
Сизсиз – кўзларимни тарк этгуси хайрат,
Сўзларимда завқ-шавқдан, дарддан жозиб ҳолат!..
Банд этолмас, «боғи жаҳоноро»лар – Сизсиз,
Тонг кушлари «соз айлаган наво»лар – Сизсиз...

Сиз хур фикр волидайн умид юлдузи,
(Мудом қулоғимда таҳсин «онанинг ўзи!»)
Аллоҳ тақдир этмиш қатор аза, қатор тўй,
Қанча яхши-ёмон кунлар, бори ташвиш-уй...
Сен, эй Ҳаёт! Мунча ширин рўшноликларинг?!
Водариғо! Мунча аччиқ жудоликларинг?!
Айта берсам – узоқ дoston, сўнгсиз ҳикоят,
Равомиди Сизсиз менга бу синов-қисмат?!

Эсимда: лайлатулқадрдай ўтиб узун тун,
Ногоҳ келиб эди сахар ғойибдан бир ун –
Руҳафзо бир мужда – жону дилимга дармон,
Юрак таниш одимларни сасидан сезар.
(Не тонг, болани шоштирар доим хушхабар)
Ва Сиз кириб келардингиз!.. Мўъжиз бир ҳолат:
Гуё фариштага тўлар эди олти жиҳат!

Мунир эсталиклар. Меҳру вафо – адосиз,
Шу эмасми «умри азиз?» Дамлар – баҳосиз...
Хай, тақдирдош, бир ўтинчим: беринг ихтиёр –
Риёзатга интиқ фикрат топмасин озор!
Майли, сафҳаларда тинсин кўзим чарчоқдан,
«Ақл боши айлансин» гоҳ, илож топмоқдан.
Иймон – илҳом ҳамсозлиги бўлсин бардавом!
Тирик экан, жафокашга тиламанг ором!

Боз ўтинчим: зинҳор рўйхуш берманг гумонга,
(Шубҳа – гумон насли шайтон, ғорат иймонга!)
Тилим бормас дил ниёзим – арзларим бор,
Сиз англаган, англамаган... ожизликларим.
Ҳақ мағрифат айлагувси ноқисликларим!
Бас, ғанимат умр, эмди шукрона фақат,
Магар нажот шу: «тавбаи комил» ибодат!

ТЎЗИМСИЗ ИЗТИРОБ

*Ўз вужудинга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсан – ўзингдин истагил.
Алишер Навоий*

Раббим, иноятинг чексиз, меҳринг – беминнат,
Яхшиларга эҳсон этгил тамаъсиз ҳимнат.
Мен ёмонга кўз туттирма кимсадан шафқат,
Кўп қадим панд: «Таъналик ош – оғу оқибат».
Ошнолар бор: тилларида шакарқанд таҳсин,
Дилларида нима ўйу ният яширин –
Бандаларинг сири ёлғиз ўзинга аён,
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!
Азалий ҳол ва сирли фол: эврулар дунё,
Ногоҳ хаёл – воқеъ, ногоҳ ҳақиқат – рўё...
Дош беролмас салтанатлар тўлса паймона,
Аҳбоб ғанимга айланар, ўзлар – бегона.
Ҳа, аёвсиз зиддиятда раҳмон ва шайтон,
Таҳдид сола олмас ғафлат то уйғоқ иймон.

Магар кўнгилда иштибоҳ, азобли армон:
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!
Аҳли салоҳда йўқ риё, аъмол – ўзгача,
Кимнинг дилу хилкати пок, афёол – ўзгача...
Бу жафокаш мулк паноҳдир яхши, ёмонга
(Она бирдай ғамхора-ку оқил, нодонга),
Истеъдодлари «тенги кам», эй туркий замин,
Даҳонамо тоифадан Худо асрасин!
Қуръон бурҳон: фориф эмас хатодан инсон,
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!

Одамлар бор: яхшиликка ёмонлик тилар
(Ер кўтариб юрган турфа худобеҳабар).
Не ҳасратки, залолатни кўриб, алҳазар,
Ҳатто беҳбуд зотлар... тағофилга борарлар.
О, хуш сурат лоқайд қавмдан ўзинг халос эт,
Рўзу манзил узра мудом раҳмонни хос эт,
Мени аросат кунжида қолдирма ҳайран,
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!

Яхши – ёмон нисбатида энг мубҳам жиҳат:
Баҳо мезони-ку... қайда ўша ҳақиқат?
«Одабийлар одабийси» – аҳли саховат,
Билъакс, ёмонлар ёмони – зоти разолат!
То Саховат буржи собит – ҳаёт мунаввар,
Тўртта арзолнинг касридан жаҳоний хатар...
Бас, қутбларки юзма-юз довлашган замон,
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!

О, азалий зиддиятлар, боқий қароргоҳ!
Сирингиздан фақат руҳи уйғоқлар огоҳ...
Орифлардан ўтиб ҳеч ким айтолмас, рости:
Тақдирда не битилмасин – «Худонинг хости»
Инсон қадри гоҳ сарбаланд, гоҳ ҳақиру хас
(Кўнгил хушининг қисмати ё эрк, ё қафас...)
Майдон ичра кимдир мағлуб, ким урар жавлон,
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!

“Аҳли тамиз” – расо, порсо зотлар эмас оз,
Хўблар даврасида, шаксиз, улар сарафроз...

Гарчанд бугун кадр бошқа, ўзга – эътибор,
Дунё – янги, ҳатто бошқа эрку ихтиёр...
Нахот кадрийтда – ислоҳ, ўзгача мезон?!
Аҳли салоҳга эҳтиёт... бамисли қалқон?
Танграм, янги синовми ё: «баҳоли имкон»?
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!

Боқий ўлан: «Бир яхшига – бир ёмон, ёр-ёр»
Қанча замонлардан ёниб ўкилур алёр...
Не ҳикмат бу: қайғу билан йўғрилур қувонч,
Бул ажаброқ: иштибоҳдан яралур ишонч!
О, ким айтар: қайси яхши, қайси – ёмони,
Қайда умид, нажот; қайда – озор, армони?
Бас, ғанимат умри инсон – олий имтиҳон,
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!

Яхши – ёмон китобини ўқидим бисёр –
Тахайюлда на бир таскин, на дилда карор...
Танграм, валийларнинг сўзи бўлса ҳақиқат –
Яхши одам қай сарига борар оқибат?
Хўб англадим: «Ямон зоҳиру яхши – ниҳон».
Фақат лолман: «Яхшиси – бори ёлғон!»
«Ўзни ямон – яхшидин ўткардим» альъамон –
Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!

Яхшилар бор, шукр, умр азиз, мукаррам,
Яхшилар бор – мушкул осон, ҳавфсиз ғам-алам.
«Ёмон одам» огоҳ рамзи бўлсайди фақат
(Не ҳасратки, ҳукми қисмат баъзан бешафқат),
Даргоҳинг кенг: мағфиратда бўлгил, Илоҳо –
«Яхши одам» шевасидан этма мосуво!
Мендан ўзга бир дилшикаст демасин нолон:
«Бу оламда яхшилардан алданмак ёмон!»

ТҲЙМАДИМ, ЙЎҚ, ТҲЙМАСМАН!..

1. Бу жон сенга бўлсин фидо! – дегум токи умрим адо,
Сўзим бўлса ёлғон – хато, ўтай оламдан бенаво...

Мен ҳақирнинг дилдош сўзим: сенинг Меҳрингга, эй дунё,
Бул ажабки, тўймадим ҳеч, тўймадим ҳеч, тўймадим ҳеч!..

2. Магар яхши-ёмонингга, аччиқ-чучук, армонингга,
Ҳақдан рўзи насиб – эҳсону шоён армуғонингга,
Шукронаи неъматинг, тақдир этган ранж, фиғонингга,
Бул ажаброк: тўймадим ҳеч, тўймадим ҳеч, йўқ, тўймадим!..

3. Берган сурур, шавқ-рағбатинг, мажозий муҳаббатингга,
Мурғак чоғимдан бахш этган беадад раҳматингга,
Раво кўрган синовларинг, мағфирату шафқатингга,
Боз ажаброк: тўймадим ҳеч, тўймадим ҳеч, йўқ, тўймадим!..

4. «Алишерий» Сўз сеҳрига, илоҳ маъно сеҳрига,
Ҳарчанд кеч уйғонган комрон, «улуғ муддао» сеҳрига,
Бош узра чарх урган хаёл – руҳафзо садо... сеҳрига,
Не ҳасратки, тўймадим ҳеч, тўймадим ҳеч, йўқ, тўймасман!..

5. Аҳли саховатпеша ҳиммати – ҳалоскор нажотига,
Аҳли зариф зотига, соҳиб малоҳат сифотига,
Ҳар «тоза гул»нинг атрига, Иффат, Ҳаё наботига,
Мен волаи бесомон: тўймадим, тўймадим, тўймадим!..

10. Аслий ватан – ҳўб соғинган «байтулҳазан» жалолига,
Шоҳ Бобур васф айлаган биҳиштосо мулк жамолига,
Армонга айланган тоғ, «Жаннатариқ» файз – камолига,
Ҳай дариг!.. Тўймасман ҳеч, тўймасман ҳеч, йўқ, тўймасман!..

11. Ватан! Ер – осмонинг таратган нур – сафобахш рангларга,
Тонг кушлари, сой – ариқлар, «Чор»гоҳлар жўр оҳангларга,
Илк саҳарлар ялангтўш эрлар уйғоқ кутган тонгларга,
Мен хокпойинг: тўймасман ҳеч, тўймасман ҳеч, тўёлмасман!..

12. Миллиятим! Кўнгли уммондай тин билмас, кенглигингга,
Хоҳ улуғ, хоҳ кичик, шоҳ-гадо муштарақ, тенглигингга,
Қаторларда: майдон, давра, жавлонгоҳда – «мен»лигингга,
Ифтихорим! Тўймадим ҳеч, тўймадим ҳеч, йўқ, тўймасман!..

13. Назаргоҳда кўп виқорли, мавжар ажойиботингга,
Пурҳикмат ҳар «олги жиҳат» – жозиб мўъжизотингга,
Алалхусус, руҳий хилқат – ғойиб ғаройиботингга,
Мен лол, мутахаййиринг: тўймадим, тўймадим, тўймасман!..

14. Сен, эй собиру собит, жафокашу балокаш элим!
Ғас наслидан ёдгор, Ҳиротда сайқал топган тилим,
Суврату сийратда – қоилим, ал-қисса: Жону Дилим,
Боқий меҳрингга тўймасман, тўймасман ҳеч, йўк, тўймасман!..

КЎНГИЛ КАЪБАСИ

Уч ёғий бор: нафс, ҳасад, риё – этар зоеъ умрингдан огоҳ...
Уч офат бор: кибр-ҳаво, шубҳа, ғафлат – қилур донони гумроҳ,
Уч раҳмат бор: ҳақиқат, иймон, исмат – Аллоҳдан паноҳ,
Каъбаи хосим – ўзинг, эй Кўнгил, сен яхшиларга саждагоҳ!..

Шифохона, 2003 йил, декабр.

ЁШ АВЛОДНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ

(Мунаққид М.Маҳмудов билан суҳбат)

Маҳкам МАҲМУДОВ. Фан техника тараққиёти бекиёс қўламларда ривожланаётган, моддий неъматларга қизиқиш беҳад ортган ҳозирги даврда кишиларнинг маънавий савияси қай даражада? Бу саволнинг зиддиятли томони шундаки, ахлоқий, маънавий эҳтиёжларни аниқ рақамлар билан ҳисоб-китоб қилиб бўлмайди. Соддароқ қилиб айтганда, илғор корхоналаримиз одамларга аъло сифатли нон, сут, ширинликлар, кийим-кечак, уй-рўзғор жиҳозлари етказиб бериши мумкин. Аммо одамларга ким етарли миқёсда одамийлик, виждон, гўзаллик, яхшилик, мардлик, олижаноблик, ҳалоллик, софдиллик, севги ва рухий-маънавий фароғат етказиб бера олади? Маълум маънода “дефицитлашиб” бораётган, шоир Абдулла Орипов айтганидай, “Қизил китоб”га ёзилаётган бундай мусаффо туйғуларсиз эса инсон баркамол бўлолмайди. Назаримда, биз ҳамма нарсадан ҳам кўра кишиларнинг маънавий камолоти ҳақида кўпроқ ўйлашимиз керак.

Ботирхон АКРАМОВ. Алишер Навоийнинг лирик, лиро-эпик ва насрий асарларида “фазлу камол” ёки “камолу фазл”, “зеҳни солим”, “таъби мавзун” каби пурмаъно таъбир-ибораларни учратамиз. Бунда улуғ шоир “фазл”да, асосан, инсоннинг ахлоқий маънавий дунёсини, “камол”да унинг ақлий заковатини, шунингдек, “солим”да тафаккур бутунлигини, “мавзун”да туйғулар, майллар нозиклиги ва уйғунлигини кўради, кўзда тутди. Навоий интеллектуал-маънавий дунёнинг бундай муҳим жиҳатларини, кўпинча, ёнма-ён кўяди, уларни бир бутун билди... Биз ҳам бугунги ёшлик, хусусан, талабалар дунёсига бир-бири билан узвий шу икки жиҳат – маънавият ва заковат тушунчалари орқали ўз муносабатимизни билдирсак, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Маҳкам МАҲМУДОВ. Ботирхон ака, бу саволингиз жуда чуқур бўлгани учун уни атрофлича мулоҳаза қилиш керак бўлади. Ақлий, интеллектуал ривож ҳақида гапирадиган бўлсак, бугунги ёшлар ҳар қачонгидан ақлироқ. Улар ҳар куни газета ўқийди, телевизор кўради, радио эшитди, китоб ўқийди, турли фанларнинг муаллимларидан сабоқ олади. Шунинг учун ҳам, устоз Абдулла Қаҳҳор ўзи-

нинг болалик йиллари ҳақида ёзганида, у давр одамларининг содда-лигини тасвирлар экан, булар энди “ўтмишдан эртақлар”га ўхшаб қолди, деган эдилар. Ҳа, ҳозирги ёшлар жуда кўп нарсаларни билишди. Аммо бу билимлар уларнинг фазлу камолини орттириятими, йўқми, деган саволни ўртага ташлаш пайти келмадимикин?

Ақлий билимлар, ақлий онгни оширади. Ахлоқий ва бадий билимлар маънавий онгни оширади. Бизнинг маориф тартиботимизнинг ҳозирги даражасида, асосан, болаларнинг ақлий билимларини, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий билимларини ошириш эътибор марказида турибди. Мактаб боласи ёшлигидаёқ ҳатто ота, бобоси билмаган Жеймс Уаттнинг буғ машинасини, Стефенсон парвозини, Лавуазье тажрибаларини, Ньютон биномини, Эйнштейннинг нисбийлик назариясини, квантлар ва лазерларни озми-кўпми билади. Аммо у баъзан оддий нарсани – отасини, онасини, ака, укаларини, дўстларини, муаллимларини – умуман, инсонни чин юракдан ҳурмат қилиш кераклигини, одамни оламдаги барча мавжудотлардан на техника қуролларидан юксалтириб турувчи – кўнгли борлигини, у тоза ва нафис бўлиши зарурлигини билмайди. Ана шу оддий ва шрурий билимдан хабарсизлиги туфайли ҳар қадамда ота-онасини, ўнга одамларни ранжитади, кўполлик қилади, яхши ният билан қилинган ғамхўрликка, жонқуярликка лоқайд қарайди ёки кўрнамаклик қилади. Ҳа, бу гапларни очиқ айтавериш керак, яширган билан барибир иситмаси ошкор қилиб қўяди.

Аниқ фанлар – физика, химия, алгебра, биология, математика, геометрия, электроника, кибернетика ва ҳоказолар инсоният қўлига қудратли қурол беради. Бу қурол маънавий, ахлоқий онг жиҳатидан ётарли камол топмаган одамлар қўлига тушиб қолса нима бўлади? Бу ҳақда ҳозирги авлодгина эмас, қадимият мутафаккирлари ҳам кўп ўйлашган. Қадимги инсоният бу ҳақдаги ташвишларини поэтик фантазия маҳсули бўлмиш мифлар, ривоятларда равшан акс эттирган. Зевс бошлиқ Олимп маъбудлари илоҳиётни, юксак руҳий парвозларни тушунмайдиган оддий одамлар қўлига олов беришни абадий таъқиқлаб қўйишган. Маъбудлардан бири Прометей одамлар мангу зулматда яшамасин, деб илоҳий оловни (бизнингча, илм-фан виёсини) осмондан ўғирлаб, ерга олиб тушган. Прометейнинг бу шундан ғазабланган Зевс уни лаънатлаб, мангу қояга занжирбанд этишига фармон берган. Шуниси таъсирлики, илм-фан, ҳунар, оловкорлик маъбуди Хефест биринчи бўлиб, Прометейнинг ўзини зан-

жирбанд этиб, унга азоб беришга мажбур бўлади. Тўғри, Прометей инсониятни зулматдан, билимсизликдан халос этиб, улуғ жасорат кўрсатди. Аммо кейинчалик, инсоният ана шу илм-фан олови ёрдамида оммавий қирғин қуроллари ишлаб чиқара бошлади. Инсоният худди акли кирмаган ёш боладай, ўз уйини ёқиб, олов билан ўйнаша бошлади.

Баъзи ёшлар маънавий билимлардан хабарсизлиги туфайли у журъат, дадиллик нимаю, уят, андиша, ҳаё, тортинчоқлик нима эканлигини билмай, бу нозик тушунчаларни чалкаштириб юборишади. Қаерда қайси бирини ишлатишни билишмайди. Эҳтимол, баъзилар бу гапларнинг нақадар муҳимлигини англамас. Ана шундай кишиларга тушунарли бўлиши учун бир ўхшатишни келтириш жоиздир. Адолат, ҳақиқат, яхшилик учун каттиқ жанг борапти. Жангга кирганлар турли қуроллари қаерда ишлатилишини билмай чалкаштириб юборди, деб фараз қилайлик. Ундай одамлар олов ёқиш ўрнига сув сепадиган қуролни ёки ёнғинни ўчириш ўрнига бензин сепадиган қуролни ишлатса нима бўлади? Шу каби маънавий қуроллари ишлатишни билиш ниҳоятда муҳим, кечиктириб бўлмайдиган муаммо деб ўйлайман.

Одамга журъат шундай пайтда керакки, у хўрланаётган малика – Адолатни кучли ёвлар хуружидан асрай олсин. Катта бир мажлисда яхши, ажойиб бир одамни арзимаган хатоси учун кўпчилик ёмонга чиқаряпти, деб фараз қилайлик. Айниқса, ўша яхши одам тўғриси ўзлиги учунми, талантлиги учунми, шу идора раҳбарига ёқмай қолган. Кўпчилик одамлар кўнглида яхши одамни айбсизлигини билса ҳам бошлиқлар фикрига қарши боришга журъат қилолмайди. Ё лоқайд, бетараф, индамай ўтиришади ёки бошлиққа яхши кўриниш учун яхши одамга ҳар бурчақдан тош отишади. Шундай пайтда бирор киши журъат қилиб, бу одам жуда яхшилигини, унинг хизматлари кўплигини, бошлиқлар шу масалада ноҳақ эканлигини айтиши ва ўз фикрини далиллар билан, ётиғи билан тушунтириши керак. Аммо ҳозирги баъзи ёшлар сурбетликни, бепаросат саволларни журъатлилик деб ўйлашади. Булар учун ўтган-кетган қизларга гап отиш, индамай ўз ишини қилаётган камтарин одамни масхаралаш, муаллим қизиқарли мавзуда гапираётганида уни бўлиб, чалғитишни яхши кўрадилар.

Ботирхон АКРАМОВ. Сиз баҳсимизнинг бошида: “Инсоният илм фан олови ёрдамида оммавий қирғин қуроллари ишлаб чиқара

бошлади... Худди акли кирмаган ёш боладай ўз уйини ёкиб, олов билан ўйнаша бошлади,” дедингиз. Бу фикрда, менимча, шоирона мантиқ, масалан, Эркин Воҳидовнинг “Инсон” қасидаси, Абдулла Ориповнинг “Сўнги уруш” шеърларига ҳамоҳанг умумбашарий таҳлика бор. Тўғри, биз термоядро урушидек оммавий қирғиннинг реал ваҳми-хатари олдида салгина бўлсин ғофилликка ўрин беролмаймиз. Ҳатто давримизнинг ғоятда кескинлашган сиёсий, мафкуравий, ҳарбий, иқтисодий зиддиятларига – муросасиз, антогонизмига қарамай, халқаро империализм ва реакциянинг ёвуз мақсадларини қадам-бақадам фош қила туриб, бош масала – тинчликни сақлаб қолиш учун, инсоният тақдирини, ердаги цивилизация ва ҳаёт тақдирини ўйлаб, дунёдаги барча соғлом тафаккур, илғор, объектив заковатнинг кучи, имкониятларини ўз кучимиз ва имкониятларимиз билан кўшган ҳолда, даҳшатли таҳликани камайтириш йўллари кидираверамиз. Инсоннинг азалий содиқ йўлдоши – маърифат ва заковатнинг янги-янги манзилларига интилишда бир дақиқа бўлсин, пайсаллашга ҳам ҳаққимиз йўқ (бу ҳаёт, тараққиёт мантиғига, тафаккур табиатига, азалий идеал – инсонни ҳар жиҳатдан комил кўришдек улуғ боболарнинг эзгу армонига зид бўлур эди). Шу маънода, ҳозирги оммавий қирғин воситалари – ядро, лазер, кимёвий, биологик ва бошқа хил қурооллар канчалик хатарли бўлмасин, мана шу жиддий аҳвол ҳам, барибир, илмий-техник тараққиётнинг доимий суръати ва шиддатига салбий муносабатни сира окламайди. Барча яхши ниятли, соғлом фикрли одамлар учун бирдан-бир тўғри йўл шуки, бугун ҳаётнинг ўзи илмий-техник тараққиёт тенденцияларини; унинг перспективаларини ҳар қачонгидан яхшироқ, асослироқ билишни – феноменал заковатни, истиқболли маърифатни тақозо қилмоқда. Энг мушкул вазифа шундан иборатки, бундай заковат мантиқан маънавиятга зид келмасин, аксинча, улар бир-бирини тўлдирсин, бойитсин. Умидсизликка сира ўрин бермай, мана шу мураккаб муаммони ҳал қилиш йўллари, имкониятларини кидиравериш керак. Агар бунда инсоний фазлу камолнинг биринчи устози иймон, эътиқод ўзи мададкор, нажоткор бўлса, ғафлат, иштибоҳ, ҳорғинлик чекинади. Ақл ва қалбнинг кутилмаган, сирли-сехрли космик кенгликлари, теранликлари, юксакликлари бир-бир аён бўлаверади. Зеро, инсон Эркин Воҳидовнинг “Тирик сайёралар”ида шоирона нақл қилинганидек, “Унинг ўзи сирли бир дунё”, “Дунё эса фақат заррадир”. Шоир инсонларни ҳар

қанча улуғвор ишлар қилган бўлса-да, коинот олдида зарра эканлигини эслатиб, камтаринликка чақирмоқда.

Маҳкам МАҲМУДОВ. Ғарб мумтоз адиблари, шоирлари, мутафаккирлари Жан Жак Руссо, Лессинг, Ҳердер ва бошқалар инсонларни табиатдан ўрناق олишга, турли низо, жанжал, қирғин урушлар, сиёсий найранглар қилиш ўрнига, табиат кучоғида, табиий, самимий яшашга даъват қилганлар. Руссо “Фанлар ва санъат-хунарлар равнақи одамлар хулқини яхшилашга ёрдам берадими?” номли асарида, Шарль де-Монтескьё “Форс мактублари” асарида хулқ ёмонлиги, ахлоқий таназзул жамиятни таназзулга учратишини исботлаб ёзганлар. Одамларнинг хулқидаги ҳайвонларга хос, гоҳо улардан бадтар тажовузкорлик, ёвузлик, очкўзлик, худбинлик (фақат ўз фойдасини ўйлаш) ички ва ташқи, халқаро низоларни ҳам келтириб чиқарган. Руссо “Коллектив (жамоавий) келишув” асарида барча инсонларни ижтимоий, сиёсий, иктисодий тажовузларга қарши аҳиллик, бағрикенглик, толерантликни, ижобий маънода муросасозликни тарғиб қилган. Шу каби инсонпарварлик, табиий, эркин, озод яшаш ҳақидаги ғоялари туфайли Руссо асарларини кейинги адиблар, шоирлар, мутафаккирлар Гёте, Байрон, Лев Толстой, Р.Тагор ва бошқалар севиб ўқиган ва унинг ғояларидан руҳланган эдилар.

Ботирхон АКРАМОВ. Маҳкамжон, сиз кутилмаганда жуда муҳим масалани ўртага ташляяпсиз. Аввало, ўз халқининг, қўшиқардош, тақдирдош халқларнинг тарихини, қолаверса, бутун башарият тарихини мумкин қадар яхши билиш – баҳсимизнинг асосий мазмуни ва мақсади – том маънода маърифатли, заковатли бўлиш орқали маънавий камолот касб этишнинг ғоятда муҳим, ҳаётий ва мантиқий асосларидан биридир. Россия Ёзувчиларининг VI съезида машҳур шоир Е.Евтушенко ўз нутқини Л.Толстойнинг куйидаги пурмаъно сўзларини келтириш билан бошлади: “Мен Тарихга эпиграф сифатида: “Ҳеч нарсани яширмайман” деб ёзган бўлардим. Бунда тўғридан-тўғри, лафзан ёлғон гапирмасликнинг ўзи кифоя эмас. Ҳатто сукут қилиш йўли билан – салбий маънода ҳам ёлғон гапирмасликка интилиш керак”. Нафақат Россия ва Ғарб тарихини, фалсафасини, балки Шарқ тарихини, ҳатто тасаввуф фалсафасининг турли оқимларини то Махатма Ганди таълимотигача яхши билган Толстой тарихни била туриб сукут саклашни, ҳақиқатни яшириш ёки бузиб кўрсатишни инсон заковатига, маданиятига зид,

зарарли тамойил деб ўйлайди. Бу жиҳатдан бизнинг аҳволимиз жуда фожиали: аксари тарихимизни яхши билмаганимиз учун ҳам унга нодонларча маломат тошларини отамиз ёки виждонини, диёнатини йўқотмаган одамлар уни яхши билмагани учун сукут сақлайдилар... РСФСР Ёзувчилари ўз анжуманида инсоннинг тарихийлик туйғуси, тарих тарбияси (“воспитание историей”), Ватан тарихининг сабоқлари, буюк аждодлар мероси, ўлмас ёдгорликлар, мангу маданий-маънавий хазина – она тили, миллий ва умуминсоний анъаналарни авайлаш ҳақида, замонавий арзон-гаров, шармсиз, ғоясиз, принципсиз, ғайри ахлоқий руҳдаги “эркин дунё” маданиятининг янги модаларидан хазар қилиш ҳақида ёниб, куюниб гапирдилар.

Тўғри, бизда ҳам – бугунги ўзбек адабиётида, жумладан, шеъриятида маънавий оламнинг турли соҳаларига, ҳаётнинг ўзи илгари сураётган муаммоларга ҳар қачонгидан фаол, дахлдор муносабат аён сезилади. Асқад Мухторнинг адабий ҳафталигимиз Янги йил анкетасининг сўнги саволига жавобида Пиримкул Қодировнинг “Мерос” қиссасида кўтарилган муаммо – маънавий мерос бугун алоҳида аҳамият касб этиши, Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик орасида” романида уруш даври воқелиги орқали ҳаяжонли ифодаланган инсонга меҳр-шафқат туйғуси бугун ўзига хос акс садо бериши мухтасар тарифлаб ўтилган. Зулфия ва Асқад Мухторнинг янги туркумларида (“Тонг билан”, “Олтин нурларингда тебрат дунёни”), Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Рауф Парфи, Жамол Камол, Усмон Азим, Машраб Бобоев, Хуршид Даврон, Йўлдош Эшбек, Сирожиддин Саййид каби ҳақиқий истеъдод эгаларининг ҳақпараслик, иймон бутунлиги, виждон софлиги, бахтнинг чин маъноси, маънавий мероснинг табаррук ва муқаддаслиги каби ҳар қачонгидан замонавийроқ мавзулардаги шеърларида самимий, ошқора, дил-дилдан айтилган гаплар, ҳар бири ўзига хос характердаги, тавсиф-схемадан ҳоли, бетакрор ва умумлашма, лавҳа ва образларда ифодаланганини кўрамиз. Шуниси диққатга молиқки, ҳақиқий истеъдод эгалари – шоирлар, носирлар, шу жумладан, ёш каламкашлар ижодий ҳалоллик, рўй-ростлик принципига амал қилиб, сиз айтганингиздай, ҳаётдаги негатив ҳоллар узул-кесил очиб ташланмасидан анча илгари бундай иллатларнинг айрим унсурларига қариши муросасиз кураш бошлаган, улар ахир бир кун қораланишини, тавқилаънатга маҳкум эканлигини бадий прогноз

қилган эдилар. Афсуски, бугунги кунда жамиятимизнинг турли қатламларида республика қалам аҳли ҳозирги ялписига янгиланиш, покланиш талаблари даражасида ижодий активлик, гражданлик жасорати, ғоявий-бадий юксаклик намунасини кўрсатмоқда дейишга ҳали-ҳозир етарли асосга эга эмасмиз. Эҳтимол, бунга сунъий ғовлар ҳам сабабчи бўлаётгандир. Е.Евтушенко бир нутқида талантсизлик, сохта ватанпарварлик йўлини доим қизил светофор билан тўсиш ёки аксинча, – ҳақиқий талантлар учун “шлагбаум” психологиясини бекор қилиш вақти етганини баралла айтди. Ҳали ҳам ўткир, жанговар шеърнинг босилиб чиқишидан беҳудага чўчимиз деб яхши айтди. Нотиқлардан Мустай Карим, Сергей Викулов, Василий Белов, Валентин Распутин, Анатолий Ланшиковлар ҳам шунга ҳамоҳанг сўзларни айтдилар.

Маҳкам МАҲМУДОВ. Русия адибларида эркин фикр айтишга интилиш кучлироқ, уларнинг А.С.Пушкин, И.С.Тургенев, Ф.Достоевский, Лев Толстой ижодига ва шахсига халқ эҳтироми, раҳбарларнинг ҳам ҳурмати баланд бўлган эди, ҳозир ҳам шундай. Бизда эса, мумтоз шоирларимиз Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Амир Умархон, Нодира ижодини сал мақтасак, зolim феодаллари идеаллаштирдиган деб қамчи билан урар эдилар. Ўзбеклар, туркистонликлар, умуман, Шарқ халқлари менталитетига хос вазминлик, андиша, мулоҳазакорлик, гоҳида мутеълик ва журъатсизлик бадий ижодда ҳам кўзга ташланади. Фарб ижодкорлари эса анча эркин фикрлайдилар. Далада омочининг пичоғи билан сичқон уясини бузгани учун инглиз шоири Роберт Бёрнс кечирим сўраб ёзган шеърини, Пьер Беранженин Франция министрларининг сотқинлиги, хоинлигини ҳажв қилган шеърини, Белгия адиби Морис Метерлинкнинг “Кўзи ожизлар” драмасини, “Гуллар ақл идроки” *бадиасини* ўқиб, бу миллатларнинг вакиллари фахрланадилар. Сиёсий арбобларнинг халққа қилган яхшиликлари ҳам, шоир, адибларнинг санъати, асарлари ҳам мангу тарихда қолади.

Ботирхон АКРАМОВ. Бугун халқимиз ҳақиқат юзига тик қарашга, қуруқ сафсатабозликка, кўзбўямачиликка, қалбакиликка қарши принципиал кураш бошлашга, сўз билан иш бирлигига даъват этаётган экан, моҳият эътибори билан ўша “меҳнатқашлиги” фақат сон-миқдор билан ўлчанган (демак, замирида худбин шахсиятпарастлик ётган), ҳатто истеъдоди ҳам маҳдудлик қобиғига ўралган баъзи олимлар, ижодкорлар, бошқа таифа зиёлилар, ҳақиқий зако-

ватдан маҳрум, яхшироқ разм солганда, инсоний эътиқод ва мас-нағи заиф, иймони ногирон кимсалардир. Аён бўладики, бунда кан-дайдир мантиқий зиддият эмас, балки никобланган ёлғон – машъум қалбакилик жамоат фикрини чалғитади, энг хавфли томони – айрим ёшлар, жумладан, талабалар онгини заҳарлайди, уларда нотўғри, нообъектив, номарғуб тасаввур туғилишига сабаб бўлади...

Маҳкам МАҲМУДОВ. Ботирхон ака, яқинда марказий телевиде-ниядан атоқли рус ёзувчиси Даниил Гранин асари асосида ишлан-ган уч серияли “Картина” деган телефильм намойиш қилинди. У ерда жуда муҳим ва дадил муаммолар кўтарилган. Фильмда ватанга муҳаббат мавзуи, мамлакатимизнинг гўзал, хушманзара, тарихий жойларини асраб қолиш ҳақида гап боради. Йигирманчи йилларда ўлиб кетган талантили рус рассомининг асаридан таъсирланган Ликово шаҳри партия комитети секретари халқ фикри, истагини хи-собга олиб, ҳалиги хушманзара жойни музей ва дам олиш зонасига айлантириб асраб қолишга интилади. Лекин бу яхши интилиш обком секретарига ёкмайди. Ўша меъморий ёдгорликни бузиб, боғ-даги ажойиб дарахтларни кесиб, шу ерга ЭХМ заводи қуриш лойи-ҳаси тасдиқланган, яъни қонун тусига кирган. Бу лойиҳани ўзгар-тириш қийин. Ватан тарихини эслатувчи эски жойни сақлаб қолиш обкомдаги ўртокларга, горкомдаги баъзи ходимларга жуда аҳамият-сиз кўринади. “Хўп, заводлар қурилишлар яхши, аммо шуларнинг ҳаммаси нима учун? Нимага халқнинг орзу-истакларини ҳисобга олмаймиз?” деган саволга обком секретари жавоб беролмай қолади. Чунки у сиз айтгандай жуда ғайратли, ишчан, партиявий раҳбар, аммо интеллектуал камолоти фақат аниқ фанларга асосланган. Аниқ ҳисоб-китоблар асосида ишлагани учун унга “машина-одам” (“компьютер”) деб лақаб қўйишган. Фақат ишлаб чиқаришни фан-техника ривожини, турли маъмурий тадбирларни ўйлайдиган, маж-нисларда расмий гапларни яхши кўрадиган баъзи ғайратли-раҳбар-лар борки, улар жуда илғор кишилар саналса ҳам, энг муҳим нар-саи, инсонларни кадрлашни билишмайди. Устоз Асқад Мухтор ҳам “Чинор” олманида маънавияти заиф фирқа котибларини, тоталитар тузумни, халқини менсимаган раҳбарларни тасвирлаб, ҳақи-қатни айтган.

Ботирхон АКРАМОВ. Мен адолатсизликнинг бошқа хил кўри-нишларини ҳам асли эътиқод – дунёқарашнинг чекланганлиги, ҳа-қиқий интеллектуал савия – улуғ боболаримиз эъзозлаган заковат-

нинг “хом ва нотаом” (Навоий)лиги ёки умуман, номавжудлиги – ноумидлик, жаҳолат билан изоҳлар эдим. Бундай иллатнинг турли кўринишларини учратиш қийин эмас: сунъий, носамимий мулозаметлар, сохта, зўраки хатти-ҳаракатлар, хушмуомалалик, муғомбирона табасум пардасига ўралган ёвузлик, бирон бир тамаъ, илинж, ғараз тақозоси билан боғланган, хаттоки таҳқирли, ҳақоратомуз ҳолат ва вазиятлардан ҳам ҳазар қилмайдиган ёки хушомад, ялтоқлик билан ниқобланган тубанлик, демогогик чиранишлар, сохта билимдонлик, сохта маданийлик – олифталик ва шуларнинг синоними бўлган замини носоғлом, зарарли – юқумли, айниқса, навқирон авлод – ёшлар, талабалар учун хатарли бўлган ижтимоий иллатлар – ёмонлик уруғлари...

Адабиётимиз ҳозирги жамиятимизнинг олға боришига, ривожига ҳалақит берувчи мана шундай ижтимоий иллатларга қарши кескин ўт очмади. Бу қарашдан, албатта, адабиёт ва санъат арбоблари четда туриши мумкин эмас. Ҳозирги ёзувчи, шоирларимизнинг асарларида мана шу адолатли кураш қандай аксини топяпти?

Маҳкам МАҲМУДОВ. Адабиёт, саъятнинг асосий вазифаси ҳамма замонларда инсон камолоти учун ҳизмат қилиш, ҳақиқат, адолат учун кураш, “кичик” софдил, ёруғликка, эзгуликка ташна одамларни ёвуз ва разиллик олаmidан ҳимоя қилишдан иборат бўлган. Бу олижаноб вазифани олимлар илмий тилда адабиёт, санъатнинг гуманистик пафоси дейишади. Ҳозирги наср, шеърят ва драматургиямиз ўзининг шу муқаддас вазифасини қандай бажараяпти? Шунини мамнуният билан таъкидлаш керакки, Асқад Мухтор (“Чорраҳа”), Пиримқул Қодиров (“Нажот”, “Яйра институтга кирмокчи”), Неъмат Аминов (“Сувараклар ёки ёлгончи фаришталар”), Абдулла Орипов (“Жаннатга йўл”), Эркин Воҳидов (“Сўнги кема”), Ўткир Ҳошимов (“Нур борки, соя бор”), Ўлмас Умарбеков (“Ўз аризасига кўра”), Абдуқаҳҳор Иброҳимов (“Зўлдир”), Машраб Бобоев (“Ер томири”), Шароф Бошбеков (“Тиконсиз типратиконлар”) ва бошқа ёрқин истеъдодли адибларимиз муҳим ижтимоий, ахлоқий муаммоларни улкан анжуманлардан олдин, кейин ҳам ўз асарларида юксак бадиият билан тасвирлаб, жамоат, халқ эътиборига ҳавола қилган эдилар. Аммо мавзунинг муҳимлиги бадиий саёз ва хом-хатала асарлар ёзишга ҳеч қандай ҳуқуқ бермайди. Аксинча, халқ дилида тугилиб қолган орзу-армонлар ҳақида чуқур туйғу билан, олижаноб дард билан ёзиш керак.

Ботирхон АКРАМОВ. Кейинги йилларда умумиттифок насридаги каби ўзбек насрида ҳам тарихий – ватанпарварлик мавзуига эътибор анча кучайди. Миркарим Осим ҳикояларидан, Одил Ёкубовнинг “Улуғбек хазинаси”, “Кўҳна дунё”сидан, Мирмуҳсиннинг “Меъмор”идан кейин Пиримуқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар доवони”, Мақсуд Қориевнинг “Спитамен”, Хайриддин Султоновнинг “Саодат соҳили”, Эркин Самандарнинг Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги романи, Исфандиёрнинг Искандар ва Спитамен ҳақидаги “Қасам” қиссаси ва бошқа тарихий асарлар пайдо бўлди. Бу асарлар сўзсиз, она ватанимиз тарихидаги энг муҳим, оловли саҳифалар билан халқимиз маънавий хазинасини бойитишга хизмат қилади. Аммо буларнинг ҳаммасини ҳам бирдай юксак савияда ёзилган дейиш кийин.

Маҳкам МАҲМУДОВ. Шунга қарамай, бундай асарларнинг пайдо бўлиши халқимизнинг тарихий онгини ўстиришга, она Ватанимизни янада яхшироқ севишга ўргатади. Севимли адабиёт газетамизнинг янги йил саҳифасида Озод Шарафиддинов ёш мунаққид Аҳмад Отабоев билан суҳбатида бу адабий жараённинг муҳим аҳамиятини тўғри тушунтириб берган: “Ўзбек насрида кейинги йилларда тарихий тематикада баркамол асарлар яратилаётган экан, масалага умумманфаат нуқтаи назаридан ёндошиш керак”. Бунга қўшимча мен яна шуни таъкидлашни истардимки, тарих ҳамма халқларнинг ота, онасидир. Тарихга ҳурматсизлик, ота, онага ҳурматсизликдай ахлоқсизликдир. Айни вақтда, биз ота, онамиздан барча камчиликлари учун воз кечмаймиз-ку. Ота, онанинг фазилатлари ва камчиликлари ҳақида эса қўполлик билан эмас, маданият, назокат билан гаплашиш керак. Бутун мамлакатимиз тан олган яхши тарихий асарларимиз билан фахрланиш ўрнига катта минбарлардан туриб, уларни коралаш учун одам камида ҳис-туйғусиз бўлиши керак. Лекин бу асарларнинг ютуқлари ва камчиликлари ҳақида ҳовликмай, оқилона фикр юритиш муҳим ва зарур, деб ҳисоблайман.

Ботирхон АКРАМОВ. Кейинги пайтларда ўзбек поэзиясида маънавий, ахлоқий изланишлар янада кучайиб, теранлашиб борапти. Шу ҳақда нима дейсиз?

Маҳкам МАҲМУДОВ. Кузатишингиз тўғри. Буни ҳозир кўпчилик эътироф этяпти. Рауф Парфининг умуминсоний фалсафий изланишлари, Маъруф Жалилнинг инсонлар кўнглидаги жавоҳирни – инсонликни излаши, Миразиз Аъзамнинг оламга болаларча бегу-

бор нигоҳи, Чўлпон Эргашнинг эрка ташналиги, Ихтиёр Ризонинг дунё халқлари тақдирига дарддошлиги, Усмон Азимнинг одамзодни тубанликка тортувчи иллатларга нафрати, Хуршид Даврон, Азим Суюн, Йўлдош Эшбек, Тилак Жўра, Сирожиддин Саййид, Икром Отамурод, Исмоил Тўлак, Муҳаммад Юсуфнинг беором маънавий изланишлари ўзбек поэзиясининг сермавж дарёси ҳар қачонгидан тўлиб тошиб оқаётганлигини кўрсатиб турибди. Бу ерда биз тилга олмаган қанчадан қанча ажойиб истеъдодли ёш шоирларимиз борки, уларнинг илк китоблари, афсуски, жуда кечикиб, наشريётларнинг кўп йиллик чангини ютиб, кийинчилик билан юзага чиқапти.

Сиз айтгандай, ҳозирги ўзбек поэзиясида бадиият юксалиши билан бирга ижтимоий оҳанглар, руҳий, маънавий изланишлар чуқурлашиб бораётгани, инсон камолотини, жамият ривожини орқага судровчи ижтимоий иллатларга қарши кураш руҳи кучайиб бораётганлигини кўрамыз.

Ботирхон АКРАМОВ. Афсуски, баъзи ёшлар адабиёт, санъат гўзалликларидан, инсонни камолотга элтувчи маънавий жавоҳирларидан бенасиб яшаётганини тушунмайди. Умуман, камолотга интилмай, фақат тирикчилик ташвиши билан овора.

Маҳкам МАҲМУДОВ. Жаҳон адабиёти классикларидан бири, австриялик шоир, драматург ва файласуф Морис Метерлин “Гуллар ақл-идроки” асарида ер юзасидаги энг оддий ўт-ўланлар, ўсимликлар ҳам камолотга интилиши ҳақида гапириб бундай дейди: “Назаримизда, энг ювош, энг мўмин, борлиғи мулойимлик, сокинлик, итоатгўй бўлиб кўринадиган ўсимликлар олами аслида ўзининг оғир қисматига қарши бош кўтаради. Ўсимликнинг энг муҳим аъзоси, унга озиқ берадиган аъзоси – илдизи уни доимо ерга, тупроқ қаърига тортади. Биз инсонлар учун доимо елкамиздан зил-замбилдай босадиган қонунлар ичида энг оғири ўсимликни кийнайдиган қонун олдида ҳеч гап бўлмай қолади. Бу қонунга кўра, ўсимлик туғилган кунидан то сўнгги дақиқасигача – ўлимига қадар жойидан жилмасликка маҳкум этилган. Куч-ғайратимизни ҳар ёққа сочадиган биз инсонга нисбатан ўсимликлар бор кучларини қаёққа сарфлашини яхшироқ билишади. Улар томирларининг қоронғу қаъридан ёруғликка чикиб, бор кучларини тўплаб, гуллаб-яшнаб, атрофни гўзаллаштриб юборар экан, бу интилиш нақадар улуғвор эканлигини тасаввир қилайлик. Уларнинг интилиши ягона мақсадга

қаратилган – ўсимликлар ер қаъридан ёруғликка чиққач, пастдаги оғир ва зулматли қонунни енгиб ўтиб, ер юзасида эркинликка интилиб, тор доира қобигидан чикиб, иложи бўлса қанот пайдо қилиб, тақдир абадий муқимликка маҳкум этган макондан узоқроққа кетишга, ўзга оламга кетишга, тинимсиз ҳаракатдаги жонли оламга киришга уринади... ўсимликларнинг шу олий мақсадига етишлари бизга ғаройибот, мўъжиза бўлиб кўринмайдами? Бу ингилиш худди бизнинг тақдиримизда ёзилган вақт чегараларини олиб ўтишга, моддиятнинг энг оғир қонуниятларидан қутулиб ўзга оламга етишга урунишимиздай ҳайратланарлидир. Биргина оддий гул қисматга итоатсизлик, жасурлик, сабот, матонат ва изланувчанликнинг буюк намунасини кўрсатмоқда, агар биз боғимиздаги мана шу жажжи гулгина сарфлаган куч-ғайратнинг ярмини сарфлаганимизда ҳам бизни босаётган тақдирнинг тоғ-тоғ юқларидан, чунончи, турли азоб уқубатларидан, ҳатто қариллик ва ажалдан қутилиш мумкин бўлур эди ҳамда бизнинг қисматимиз ҳозирги аҳволимиздан кўра анча яхши бўлур эди”.

Ушбу фикрлар ботаника билан ҳам мунтазам шуғулланган мутафаккирнинг юқоридаги асаридан бир парча холос. Асарнинг жуда кўп бобларида автор гулларнинг ёруғликка, эркинликка, камолотга интилишини жуда муфассал тасвирлайди.

Бир ўсимлик, бир гул ёруғликка шу қадар жаҳду жадал билан интилар экан, нега биз инсонлар руҳий камолотга интилмай, гарданимизда адолатсизлик, виждонсизлик, қатъиятсизлик, журъатсизлик, таъмагирлик, хушомадгўйлик, одамларнинг ҳаётини эҳтиёжларига, орзу-армонларига, лоқайдлик, бахиллик, ҳасадгўйлик, кўзбўямачилик каби ижтимоий иллатлар ботқоғидан чиқолмай, судралиб юрамиз. Мана шу иллатлар одамга вақтинча (ёки доимий) қандайдир бойлик, мансаб, фаровонлик келтирса-да, инсонлик шаънини ерга уришни наҳотки тушунмасак?

Хушомадгўйлик гўё бир қарашда беозор иллатга ўхшайди, аслида унинг замирида жуда катта адолатсизликлар ётади. Хушомадгўй одам ўзидан катталарга ёқиш учун жуда кўп ноҳақ ишларга қўл уради, меҳнаткашларнинг ҳаққи бўлган нарсаларни бошлиқларига совға қилади. Хушомадгўйларга ўрганган бошлиқ уни мақтаётган, аммо ҳалол ишлаётган бошқа одамларни ёмон кўриб қолади, уларни хушомад қилмагани учун ҳатто баҳона излаб топиб, жазолашгача боради. Меҳнатсеварларга тегишли моддий-маънавий

неъматларни эса хушомадгўйларга беради. Оқибатда бундай ноҳақликни кўрган ҳалол меҳнатсеварлар ҳафсаласи пир бўлиб ишлагиси келмай қолади.

Ботирхон АКРАМОВ. Белгиялик шоир Метерлиннинг “Гуллар ақл – идроки” асаридан келтирилган ғаройиб парча менга яна Навоий сўзларини, аниқроғи, унинг илк ижоди – болалик лирикасидан ҳайратбахш бир лавҳани эсга солди. Улуғ шоирнинг “Бадоеъ ул-бидоя” мажмуаси дебчасида инсоннинг ижодкорлик, яратувчилик даҳосига, маънавий жасорат ва саҳоватига юксак қиммат берилган шундай мисралар бор:

*Ранж кўрмай киши топарму фароғ,
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?
Тухум ерга кириб чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқму,
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?*

Эътибор беринг-а! Лола уруғи (“тухми”)нинг ўтган фасл хазонрезгисида ерга кўмилиб, аввалги жисми йўқликка айланса-да, она табиатнинг мўъжизакор меҳри ҳимоясида ўзининг асли-зотини – жавҳарини сақлаб қолиб, келгуси баҳор янги чечакка айланиши ёки пилла қуртининг ҳаётга, инсонга ипак қувончини бахшида этиш учун ўзи ясаган уйда “жондан кечиши” – бу гениал мушоҳада ёшларимизни бунёдкорликка чақирмайдими? Лекин, ҳайратли жойи шундаки, ҳали болалик ғаройиботлари таассуроти (“Ғаройиб ус-сиғар”) ифодаланган, эҳтимол, мўйсафид Лутфий билан юз берган ўша тарихий мулоқотдан аввал битилган юкоридаги мисраларда “гениал бола” бўлмиш Алишер табиатдаги стихияли яратиш, фидоийлик, янгиланиш жараёнларига қиёсан... инсоннинг қиёслаб бўлмайдиган даражадаги буюк тафаккур кудратига, онгли ижодига, олижаноб, эзгу идеаллар учун даъват қилинган заковат ва камолотига фавқулудда талабчанлик билан муносабат билдиради.

Ёруғликка, эркинликка, камолотга интилиш мумтоз адабиётнинг, айниқса, тасаввуф адабиётининг асосини, мағзини ташкил этади. Мутасаввифлар Баҳоуддин Нақшбанд айтган «Дил ба ёру, даст ба кор». Мана шу шиорга кўра улар ўз меҳнати билан кун кўришни, дунёда ҳеч кимдан ҳеч нарса талаб ва таъма қилмасликни, ёрдан ўзга оламдан ҳеч кимга итоат этмасликни истар эдилар.

Мирзо Улуғбекнинг биринчи муаллими, «Жавоҳир ул-асрор», «Саъй ас-сафо», «Тутройи Хумоюн», «Ажойиб ул-ғаройиб» асарларнинг муаллифи Шайх Озарий, Ҳамза ибн Али Байҳақий подшоҳлар назаридаги жуда катта бойликларни ҳам бир лаҳзали эркинлигига алишмас экан. Бу ҳақда Давлатшоҳ Самарқандий ёзади: «Гулбарга подшоҳлари жумласидан, ҳинд малиги Султон Аҳмад шайх Озарийга эллик минг дирҳам инъом этди... Бунинг шукронаси учун Шайхдан Подшоҳ хузурига бориб, бошини унинг оёғига қуйишини талаб этдилар. Шайх бу инъомни олмади ва подшоҳга сажда қилишга кўнмади» (Бўриной Аҳмедов таржимаси). Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, шоир Озарий жуда кўп шоҳлар ва султонларнинг мукофотларидан юз ўгириб, жаҳонни сайр этиб юрган. Аксинча, қаерга борса, шоҳлару вазирлар уни ҳурматлаб, зиёратига келиб ҳол-ахвол сўрашган экан.

Мумтоз адабиётимиздан бундай мисолни келтиришдан мақсадим шуки, бизнинг айрим замондошларимиз ижоди билан халққа, ватанга хизмат қилишни олий бурч деб билмай, кўпинча, арзирарзимас ишларига мукофотлар таъма қилиб юришади. Бундай таъмағирлик билан ижодкор ўз қадрини ерга ураётганини тушунмайди.

Ҳолбуки, чин инсон турли мол, дунё йиғиш, мансаб ва обрўни таъма қилишни эмас, аксинча, руҳий эркинликни, халқ, ватан олдидаги бурчи ва масъулиятини, ўзининг ва жамиятнинг камолотини ўйлаши керак.

ПРОФЕССОР БОТИРХОН АКРАМОВ
ИЛМИЙ ИШЛАРИНИНГ ҚИСҚА БИБЛИОГРАФИЯСИ

1. Шеърят гавҳари (монография). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1979. 8 б.т.
2. Оламнинг бутунлиги (монография). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1988. 9 б.т.
3. Фасохат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. 10 б.т.
4. Навоий шоҳбайтлари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. 2,5 б.т.
5. Шеърятда маъно салмоғи, ифода санъати // Шарқ юлдузи. – 1969. №5. 1,0 б.т.
6. Шеърятга ўтган ҳаёт // Гулистон. 1970, № 5. 0,7 б.т.
7. Ҳассос санъаткор // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970. № 3. 0,6 б.т.
8. Исёнкор ёшлик туйғулари // Шарқ юлдузи. – 1971. № 8. 0,7 б.т.
9. Ғазал зарурати ва масъулияти // Шарқ юлдузи. – 1973. № 4. 0,8 б.т.
10. Назокат ва камолот куйчиси // Гулистон. – 1975. № 5. 0,8 б.т.
11. Оламнинг бутунлиги // Шарқ юлдузи. – 1976. № 7. 0,8 б.т.
12. Ларзакор мисралар / Ўзбек жангномаси. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт, 1977. 1,5 б.т.
13. Рухий олам образлари // Шарқ юлдузи. – 1978. № 8. 1,0 б.т.
14. Рационалистик – лирик образлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1980. № 6. 0,8 б.т.
15. Сўзи алёр, кўшиғи сел санъаткор // Шарқ юлдузи. – 1980. № 11. 0,8 б.т.
16. Шеърятда рост сўз зарурати // Ёшлик. – 1983. №3. 0,7 б.т.
17. Қалб саховати керак // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1983. Май. 0,6 б.т.
18. Шеърятда ҳақиқат мезони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1983. Декабр. 0,6 б.т.
19. Шеърый мантиқ бузиларкан // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1984. Июл. 0,7 б.т.
20. Тархи тоза, беандоза мисралар // Шарқ юлдузи. – 1985. №7. 0,7 б.т.
21. Шеърятда сўзни кадрлаш санъати // Ёшлик. – 1986. 0,8 б.т.
22. Шеърятни тақдир деб билиб... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1986. Июн. 0,6 б.т.

23. Шоирнинг Аторуд билан суҳбати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987. Апрель. 0,6 б.т
24. Моҳият ва руҳият образлари // Шарқ юлдузи. – 1987. № 9. 0,8 б.т.
25. Соҳир шеърият / Адабиёт ва санъат (тўплам). Тошкент: Ў.Ғулом номидаги нашриёт, 1987.
26. Бадиият – образли тафаккур демак // Гулистон. – 1987. №10. 0,8 б.т
27. Ошкоралик – ҳақиқатнинг уйғоклиги // Шарқ юлдузи. – 1988. № 1. 1,0 б.т
28. Куйиниб айтилган ҳақиқат // Ёш куч. – 1988. № 2. 0,7 б.т.
29. Шу лаҳзалар ҳақиқати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1988. Май. 0,6 б.т
30. Ҳаққоният ва таҳлил уйғунлиги // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1988. Ноябрь. 0,7 б.т.
31. Шоир образи (бир шеър таҳлили) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. Июл. 0,6 б.т.
32. Шеъриятнинг эрк манзили // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. Апрель. 0,6 б.т.
33. Чўлпон чиндан мураккабми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. Июл. 0,8 б.т.
34. Аторуд равон айлаган қалам // Ёшлик. – 1991. № 2, 0,8 б.т.
35. Накшбанд ва Навоий // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1993. Феврал.
36. Илоҳий калимот тимсоллари // Маърифат. – 2004. 7 феврал.
37. “Сўз гуҳари”нинг илоҳий баҳоси // Жаҳон адабиёти. – 2005. Февраль.
38. Кўнгил чашмасидаги катрлар // Шарқ юлдузи. – 1966.
39. Навоийни англаш машаққати // Марказий Осиё маданияти. – 2002. №13.
40. Навоий лирикасида миниатюр образлар // Шарқ юлдузи.
41. Курашчан ёшлик туйғулари // Шарқ юлдузи. 1971.
42. Мўъжизот мусаввири, зарофат шоири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1993.
43. “Муҳаббат осмони”нинг ёруғ юлдузи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997.
44. Шоирнинг муқаддас армони // Ўзбекистон адабиёт ва санъати. – 1998.

45. Асрлар қаъридан садо // Шарқ юлдузи. – 1993.
46. Шеъриятнинг хуррият буржи // Моҳият.
47. Хурликнинг мужассам тимсоли // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997.
48. “Яна бир халқ ярот” деб бўлмас...//Ёзувчи. – 1997. 24 сентябр.
49. Шеъриятимизда кўтаринкилик туйғуси // Шарқ юлдузи. – 1988.
50. Поэтик истеъдод ва поэтик маҳорат // Шарқ юлдузи.
51. Ният яхши, лекин.... // Шарқ юлдузи. 1969.
52. Табиат рангларидан лирик образларга // Шарқ юлдузи. – 1986.
55. Шеърият уфқлари // Совет Ўзбекистони. – 1972. №26. 1 феврал.
56. Ғазал мулкининг султони // Ёш ленинчи. – 1974. Феврал.
57. Мунаққиднинг поэтик туйғуси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1982. №3. Январ.
58. Қалб саховати керак // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1982. №21. Май.
59. Жавобгармиз бу дунёга // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1984. №42. 19 октябр.
60. “Камалак” жилолари // Ўзбекистон маданияти. – 1984.
61. Миллий тафаккур тимсоли // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1993. №3. 15 январ.
62. Навоий сўзини ўқиш санъати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1993. №25. 18 июн.
63. Фасоҳат сирлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. №37. 13 сентябр.
64. Меросга муносиб рисола // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1997. №22. 30 май.
65. Самовий малак орзуси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997.
66. “Сўз лавҳи”га битилган мўъжиза // Шарқ юлдузи. – 2012. №2.

Домла кексалик пайтларида

Ботирхон ака ва Моҳирахон ая

Тошкент Миллий университетиди

Ўш шаҳридаги ўрта мактабда

Кафедра йиғилишида

Кафедра аъзолари даврасида

Талабалар даврасида

Лазиз Қаюмовнинг хотира кечаси

Кафедра мажлисидан сўнг

Домла дарсда

Оила даврасида

Бобур Мирзонино авлоди Зайниддин Мавлонов билан
оила даврасидаги учрашув

Домла шогирди Набижон
билан Шоҳимардонда

Ботирхон Акрамов
рафиқаси Моҳирахон ая билан

Зиёратгоҳда

Маданий дам олиш

ПОКИЗААМАЛ ОЛИМ

Мен Ботирхон Акрамов билан бир неча йил бирга ишлаш бахтига муяссар бўлганман. “Халқаро олтин мерос” хайрия жамғармасини тузиш ҳақида Президентимиз Фармони бўлгандан кейин биз ўйлаб кўрдик: Хўш, шу йўналишни юзага келтирадиган бўлсак, аввало, унга таъриф берайлик. Олтин меросимиз нималардан иборат бўлади, қадриятларимизга эътибор қай даражада бўлади. Шу масалада биз бир неча олимларимизга мурожаат қилдик. Кимдир битта йўналишни ёзиб келди, кимдир айтайлик, археология йўналишини ёзиб келди, яна кимдир ер усти маданий ёдгорликларини ёзиб келди. Лекин биз “Халқаро олтин мерос” номидан гапирадиган бўлсак, ушбу йўналишни дунё миқёсига олиб чиқадиган бўлсак, қадриятларимизни кенг маънода, бутун кўлами билан чуқур ўрганишимиз керак экан. Мана шундай мураккаб вазифани Ботирхон ишлаб чиқди. У йиғилган барча материалларни йиғиб-жамлаб берди. Ботирхон ўз йўналишида нималарга эътибор қаратди? Шунини айтиш керакки, бизнинг миллий қадриятларимиз беҳад даражада бисёр экан. Ер ости бойликларимиз ҳам шулар қаторига кирар экан. Моддий қийматларимиз ҳам қадриятларимизни ташкил қилар экан. Хулқ-ахлоқ, урф-одат, расм-русмларимиздаги йўналиш, янги найдо бўлаётган ва йўқолиб бораётган унсурларимизнинг ҳаммасини Ботирхон бир неча муддат ишлаб бир неча олимларимиз қилиб бериши керак бўлган нарсани жамлаб бир ҳолатга келтириб берди.

Мен яна бир нарсани алоҳида таъкидлашни хоҳлайман, яъни коллективимиз руҳиятига таъсир қилган бу кишининг одатларини, камтарлигини айтмоқчиман. Ўтакетган камтарлик, ўтакетган покиза амал эдилар, ана шундай гўзалликларни кўрганимда, аввало, ўзим маҳлиё бўламан, ўзим маҳлиё бўлган жиҳатларни бошқаларга, болаларга бергим, ёзгим келади. Ана шу маънода мен Ботирхондан анча-мунча нарсаларни олдим ва ўргандим. Маълумки, ишлаб чиқариш корхоналарида 13-маош деган тушунча бор. Шу маош тақсимланаётган куни Ботирхон ҳаяжон билан кириб келдилар:

– Худойберди ака!

– Нима гап? Нима бўлди?

– Ҳали иш бошлаганимга 9 ой бўлди-ю, сиз 13-маошни ёзиб қўйибсиз. Йўқ, қоида бўйича бу маош 12 ой ишлагандан кейин берилади, мен буни қабул қилолмайман. Улар худди жиноят қилгандек, қаттиқ хаяжон билан гапирарди. Ботирхон, сиз 9 ой ишлагингиз, тўғри, лекин натижаси жуда унумли бўлди, худди 2 йил ишлаганга тенг бўлди. Сиз бу маошга лойиксиз. Ботирхон эса йўқ-йўқ, бу ишни бундан кейин қила кўрманг, – дедилар.

Бир ҳолатга тушдим ва бир неча кун шуни ўйлаб юрдим, бу инсоннинг қалбидаги тозалikka тан бердим. Иккинчи бир ҳолат юз берди. Бу киши ўшлик эканлар. Ўша пайтларда қариндошларидан бири касал бўлиб қолди ва тўсатдан жўнайдиган бўлдилар. Ботирхон, мен сизга командировка ёзиб берай, ҳозир йўлқиралар қиммат, самолёт, поезд йўқ, йўлга ишлатарсиз, – дедим. У киши менга нега командировка ёзасиз? – деди. Ахир ўша ерда бирор киши билан учрашарсиз, қўлёзмалар оларсиз, – дедим. Йўқ, мен қариндошимни кўргани кетяпман, командировкани бунга мутлақо аралаштира кўрманг. Мен бунақанги пулни олиб ўрганмаганман, – дедилар. Ботирхон, бунинг ҳеч айб томони йўқ. Бошқаларга ҳам қилипман. Сиз ишляпсиз, бунга ҳаққингиз бор.

Йўқ, Йўқ! Мен қариндошимникига кетяпман, – дедилар. Иккинчи ҳолат ўтди...

Мен учинчисиниям айтаман. Ҳалиги бажарилган ишлар учун Президент девонидан юқори баҳо олдик. Шунда мен мукофот ёзиб беришга қарор қилдим. Шунда Ботирхон: “Йўқ, ҳали у чала. Ҳеч ким бунинг поёнига ета олмайди. Охиригача етилмайди. Мен бунга мукофот ололмайман”, – дедилар. Хуллас, учта ҳолатни кўриб руҳиятимда қандайдир тасаввур пайдо бўлди. Мен “Гулхан” журналига умрини виждон амри билан, ҳалол, пок яшаган инсон ҳақида бир ҳикоя ёзиб бердим.

Менинг хулосам шундан иборатки, эҳтимол, навоийшунос сифатида бу олим томонидан буюк ишлар қилинаётгандир. Лекин покиза бир инсон сифатида босиб ўтган умр йўлини ҳамиша ҳалол бўлиб, минглаб-миллионлаб одамларга намуна сифатида Ботирхонни ҳамиша яхши кўрдим. Аллоҳ менга қанча умр берса, бундан кейин ҳам унинг шахсини улуғлаб яшашга ҳаракат қиламан.

Ана шундай одамларнинг борлиги – миллатимизнинг бойлиги, ана шундай одамларнинг борлиги миллатнинг ривожига Аллоҳ томонидан берилаётган неъмат ҳисобланади.

Шунақа одамлар, олимлар кўп бўлсин, шулар билан ишлаш бизларга насиб қилсин!

ИККИ ЖАБҲАДА

Таниқли навоийшунос, филология фанлари доктори, профессор Ботирхон Акрам билан 1963 йилдан бери ошно эдим. Ўша йили Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг Ўзбек адабиёти кафедрасига аспирантура учун 2 та ўрин берилди. 9 киши давогарлик қилдик. Улардан Ботирхон Акрам билан мен барча имтиҳонларни “аъло” ва “яхши” баҳоларга топширдик. Натижада аспирантурага қабул қилиндик ва у кишига замонамиз алломаси Ҳамид Сулаймон, каминага Шарқ адабиётининг донишманди Натан Маллаев раҳбар этиб тайинландилар.

Университет илмий кенгаши Ботирхон Акрам ҳозирги замон ўзбек лирикасида классик шеърият анъанаси билан боғлиқ муаммони номзодлик диссертациянинг мавзуси этиб тасдиқлади. Аспирантлик ўқиш – тарих, фалсафа ва чет тили дарсларида ҳаммадан кўра синчков, баҳсталаб Ботирхон Акрам вужуди билан ҳозирги ўзбек шеърияти муаммосига шўнғиб кетди: бирин-кетин Миртемир, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Гафур Ғулом, Собир Абдулла Ҳабибий, Восит Саъдуллалар бисотида анъана ва ўзига хослик, анъанавий образларнинг янги маъно, моҳият касб этиб бориши ҳақида илмий мақолалар эълон қилди; Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон, Мирза Кенжабек, Тўра Мирзо ижодини назардан ўтказди. Натижада замонавий шеъриятнинг нуқтадон манаққиди сифатида тан олинган Ботирхон ака фан номзоди бўлди. Назаримда, адаб илмимизда Рауф парфи билан Шавкат Раҳмон ҳақида Ботирхон Акрам даражасига етказиб фикр айтган мунаққид бўлмади.

Ўзаро суҳбат давомида “мен Навоийни яхши кўраман, унинг лирикаси ўзгача олам” деб юрадиган Ботирхон Акрам кейинчалик Навоий шеъриятининг ўзига хос поэтик хусусиятлари ҳақида докторлик ёздилар, “Навоий шоҳбайглари” рисоласини яратдилар, зукко навоийшунос сифатида эл ардоғига мушарраф бўлдилар. Гарчи узоқ йиллар Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида ҳамда Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУда фаолият кўрсатган бўлсалар ҳам Ботирхон Акрам ўзларини педуниверситет жамоасисиз тасаввур қила олмасдилар. Шунинг учун ҳам умрлари-

нинг охиригача бу даргоҳда дарс бердилар; санъат, тарих ва табиёт факультетларида Навоийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида махсус курс ўқидилар, аспирант ҳамда магистрларга ўта меҳрибон маслаҳатчи бўлдилар. Бир сафар Ўзбек адабиёти кафедраси қошидаги илмий семинарда устоз Навоий лирикасининг мавзу кўлами ҳақида маъруза ўқиётиб, бир-икки байт таҳлили жараёнида кўзларида ёш тирқираб, ўпқалари тўлиб келди. Йиғилишдан сўнг суҳбат асносида:

– Ака, маъруза пайтида бирон нохуш воқеа ёдингизга тушдими, ўзингизни тутолмадингиз, – дедим.

Дарров маъруза матнини олиб:

– Ахир, мана бу байтларни йиғламай ўқиб бўлармиди? Булар тошбағирларни ҳам эритиб юборади-ку! – дедилар.

Орадан бир неча йил ўтгач, бир куни Табиёт факультетининг декани Фаридахон Мирҳамидова:

– Кафедрангиз ўқитувчилари ғалати экан. Профессор Ботирхон Акрам нуқул йиғлаб дарс ўтармишлар, – деди.

У киши ўзлари шеърларни ўқиб, таҳлил қилиш жараёнида образга киришиб тўлқинланиб кетсалар керак, дедим-да деканатга кириб, гуруҳ журналини қарасам, сўнгги икки дарсда “Навоий лирикаси” ўтилган экан. Ҳақиқий олим адабиётни, шеърятни ана шундай қалбидан ўтказиб ҳазм этади.

Устоз ўзаро суҳбат, илмий баҳсларда ҳам ғаятда ботамкин, сепрандиша, одобли эдилар. Баъзан тортишувларда: “Йўқ, бу фикрингиз нотўғри, аслида мана бундай бўлади” дердилар-да, мунозарага нуқта қўядилар. Афтидан, бундай кезларда у киши Навоийнинг “Хирадманд рост сўздин ўзгасин демас, вале ҳар чин ҳам дегулик эмас” ҳикматига роия қилардилар.

Устозларимиз изидан бориб, биз ҳам ака-укадай бўлиб кетдик. Бир-биримизнинг илмий ютуқларимиздан фахрланиб юрардик. Бир куни “Кўҳна Шарқ дарғалари” китобимни ўқиб, таассуротларини гапираётиб, “лекин дарғалар сўзини мен ҳазм қилолмадим” деганлари ҳали эсимда.

Ҳа, Ботирхон Акрам нозиктабъ олим, жонфидо педагог, ёшларнинг беғараз меҳрибон мураббийси эдилар. Биз адабиётшуносларнинг кўпчилигимиз тор ихтисослигимиз билан чегараланиб юрамиз: фольклоршунос фақат халқ оғзаки ижодини билади ва унинг таҳлили билан машғул. Ҳозирги адабиёт тадқиқотчилари

мумтоз адабиётни жиддий ўрганишни исташмайди. Профессор Ботирхон Акрам бўлса ҳар икки жабҳада ҳам закий эди. У киши Бобур ёки Машраб шеърлятини қандай тушуниб талқин этса, ғазалнинг зоҳирий ва ботиний моҳиятини илғаса, эркин Воҳидов, Абдулла Орипов шеърларини ҳам ана шундай теранликда таҳлил қиларди. Демак, Ботирхон Акрам ҳамкасблари, кўпсонли шогирдлари орасида поктийнат ИНСОН, садоқатли дўст, покруҳ раҳнамо сифатида ҳамон сафдош. Зеро, дунё адабиётининг буюк сиймоси Ҳофиз Шерозий бу дунёда ким яхшилиқ-ла умргузаронлик қилган бўлса, у мангу тирикдир. Чунки кейинги авлод ана шу яхшилиқларни зикр этиб, уни ўзлари билан тирик олиб юрадилар, деган эди:

*Зиндаи жовид монд ҳар ки накўном зист,
Ки аз оқиба зикри хайр зинда кунад номро.*

Ёқубжон ИСҲОҚОВ,
филология фанлари номзоди

ДИЛИ ВА ТИЛИ БИР

Ботирхон Акрамов билан биз иккаламиз ҳам улуғ инсон Ҳамид Сулаймоннинг шогирдлари бўлганмиз. Сафарларда бирга бўлдик, бир оз муддат бир даргоҳда ишладик. Бу олим ўз сўзи ва амали бир инсон сифатида менда катта таассурот қолдирган.

Ботирхон Акрамов Ҳамид Сулаймонга иккинчи аспирант бўлдилар. Биз кейин 1964 йилда Санкт-Петербургдаги Осие Халқаро институтига 12 киши кўлёмаларни қидириб, ўрганиб, таҳлил қилишга борганмиз. 1968 йилда Ғулом Каримов менга телефон қилиб айтдиларки, “Шунақа, Ёқубжон, сиз Ҳамиджоннинг шогирди экансиз, энди бизга адабиёт тарихидан битта яхши мутахассис керак. Озод Шарафиддинов ва Муҳсинжон ҳам сизни тавсия қилишди”, – деди. – Мен ўйлаб кўрай, – дедим.

Кейин ўзим Ғулом Каримовга телефон қилиб:

– Домла, устозлар жиндак хафа бўляпти, – дедим.

Шунда Ғулом Каримов:

– Ўзингизнинг кўнглингиз тўладиган бирор одамни тавсия қила оласизми? – деди.

Мен:

– Ботирхон Акрамов – ёш, иқтидорли олим, шу кишини тавсия қиламан, – дедим. Кейин Ботирхон университетга бордилар.

Мен бу кишининг характерини айтиб берсам, эмоционал, ҳиссиётли инсон эдилар. Шоирлик табиати кучли бўлиб, маданий меросимизга нисбатан муҳаббати юқори эди.

Масалан, Шўро даврида Аҳмад Яссавий ҳақида гапирилганда, албатта, қоралаб, танқид қилиб ўтиш керак эди. Унинг маърузаларида талабалар савол берган: “Аҳмад Яссавий қанақа шоир бўлган, нима учун биз уларни ўтмаймиз, ўрганмаймиз?” – деб. Ботирхон саволга чиройли жавоб қайтарганлар. Дастурдан чиқиб кетганлар. Бу нарса маъмуриятга етиб борган. Унинг устига университетнинг тўртта талабаси “Тошкент окшоми” газетасига савол берган: “Аҳмад Яссавий ҳақида маълумот берсангиз”, – деб.

Тошкент Давлат университети талабалари номидан қўйилган бу савол дарҳол шов-шув бўлиб кетди. Ана энди бу ҳолатни текшириш, суриштириш ишлари бошлагандан кейин маълум бўлдики, Ботирхон Акрамов Яссавий ҳақида ижобий таърифлаб дарс ўтар экан. Шунда ғалва бошланиб кетди, нозик гаплар бўлди, оқибатда Ботирхонни университетдан бўшатишди. Бу киши бир неча йил Политехника институтида ишлаб юрдилар.

Мустақиллик давридан кейин Ботирхон яна университетга кайтиб, ўз фаолиятини давом эттирди. Ана шундай олижаноб, муҳитга мослашмасдан виждон амри билан яшайдиган, тўғрисўз, фидойи олим эдилар. Ҳаётда унга тикилиб турсангиз кўзларидан бутун бир тарихий жараёнларни ҳис қилар эдингиз. Бу домланинг маърузаларини эшитган талабалар ниҳоятда мамнун бўлиб юрардилар. Дили ва тили, сўзи ва амали бир бўлган, ҳеч қандай сохталик бўлмаган.

Ботирхон Акрамов кўп шеърӣ машқлар ёзган, улар чуқур фалсафӣ маънога эга. Навоӣ “Хамса”сининг муқаддималари бор-ку, худди шунга ўхшаб, шарҳ билан ёзилган.

Университет даргоҳида кўришиб қолганимизда узоқ суҳбатлашиб, жудаям бир ҳузур қилар эдик...

НАСЛИГА СОДИҚ ОЛИМ

Инсоннинг ҳақиқий қиёфасини билмоқчи бўлсанг, бирга сафарга чиқ, деган ҳикмат бор. Бахтли тасодифни қарангки, мен устоз Ботирхон Акрамов билан асосан сафарда танишганман. 1969 йил давлат ўқув дастури бўйича фольклор экспедициясини Ўш шаҳрида ўтказиш режалаштирилган эди. Таниқли олимлардан Аҳмад Алиев, Умарали Норматов, Карим Назаров, Ёрмат Тожиев ва мен экспедицияга раҳбар қилиб тайинландик. У пайтларда халқ оғзаки ижодини ўрганиш ва шевадар бўйича маълумот тўплаш бир йўналишда амалга оширилди эди. Шунинг учун тилшунос мутахассислар ҳам хизмат сафарида иштирок этишарди. Ботирхон Акрамовда ўқув юкмаси бўлмаса ҳам Ўш ва бу шаҳар атрофидаги Арслонбоб, Ўзган, Лравон, Новкот, Жалолобод каби бир қатор қадимий аجدодларимиз янаган масканларда маълумот тўплашимизда бир ой билан елкадош бўлдилар. “Елкадош” дейишимизга ажабланманг, чунки бу сафар фавқуллодда воқеаларга бойлиги билан ажралди. Шу вақт давомида икки-уч марта милиция ходимлари билан учрашишга тўғри келди. Қиз бола талабаларимизни маҳаллий йигитлардан муҳофаза қилдик. Ана шундай мураккаб вазиятда Ботирхон ака ёрдамига суяндик. Мен, айниқса, бу инсоннинг биз билан ҳамкорликда эканида ўзини айбдор деб ҳис қилишига қойил қолдим. Ўзлари ўшлик бўлганликлари сабаб у ердаги кўнгилсизликларда кўпроқ устоз азият чекаётганликлари аниқ сезилиб турарди. Хуллас, хизмат сафаримизни бир амаллаб якунладик, аммо устоз билан яқинлигимиз куртак отди, гуллади, ҳосил берди. 40 йилдан ортиқ вақт давомида ижодий ҳамкорликда яшадик, ака-укадек муносабатда бўлдик.

Ботирхон ака бизлар учун илмда, ҳаётда, талабалар билан бўлган муносабатда, хизмат жабҳасида иккикнчи даражали ҳолат бўлмаган. Бадиий ижод билан шуғулланадими, илмий тадқиқот олиб борадими, маъмурият томонидан берилган топшириқни бажарадими ҳамини масъулият ва аниқ ҳисоб-китоб бу инсон учун муқаддас ҳисобланган.

Факультетда Алишер Навоий музейини ташкил этиш ғояси билан чиқдилар. Қисқа фурсатда шоир асарлари тўпланди, зарурий

тасвирлар топилди, режалар тузилди, фақат соғлиқнинг ёмонлашуви, кейинчалик вафот этганликлари яхши ниятнинг амалга ошмаслигига сабаб бўлди. Ҳозирги пайтда устознинг шогирдлари бу ҳаракатни давом эттирмоқдалар.

Ботирхон акада табиий покизалик ўзининг олий даражасида намоён эди. Мен бу инсонга бўлган ижобий муносабатни ҳам, баъзан рўй берадиган кўнгилсиз ҳолатлар сабабини ҳам улардаги табиий покизаликда деб биламан. Хусусан, улар бирон марта ўз исмларига “хон” кўшимчаси қўшилмаган пайтни сингдирмаганлар. Қайта-қайта насл-насаб ҳақида, аجدодларининг эшонзода, хўжаларга кондошлиги ҳақида сўзлар эдилар. Муҳими, ана шу эътикод ва инончга сидкидилдан амал қилганлар. Ҳеч ёдимдан чикмайди. Онам Азизахон ая, дадам Мирзаканон ота билан соатлаб суҳбат куришган. Бу суҳбатлар мавзу жиҳатдан серкўламлиги билан мени доғда қолдирган. Агар онамдан катта бувилари Увайсийнинг дугонаси эканини эшитиб, улардан қолган адабий мерос тақдирини сўрасалар, дадамдан Тошкент шаҳри, Чорсудан ўтган анҳор, 1916 йилда сув тошқини оқибатида ундан бешик, тўсинларнинг оқиб келганини аниқлар эдилар. Ора-чора нималарнидир дафтарларига ёзиб ҳам кўяр эдилар. Ҳар бир янгилик хоҳ адабиёт йўналишида бўлсин, хоҳ маиший ҳаёт ҳақида бўлсин олим эътиборидан четда қолмаган. Айниқса, Азиза аянинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Нодира бегим, Увайсий ижоди юзасидан билдирган мулоҳазаларига алоҳида эътибор билан ёндашар эдилар. Ота-онам вафот этган кезлари Ботирхон аканинг уларга бўлган ҳурмати самимий эканига яна бир ишонч ҳосил қилдим. Янглишмасам, уйимизга биринчи кўнгил сўраб келган инсон Ботирхон Акрамов бўлганди. Таъзия кунларида ҳам мени холи қолдирмаганлар. Ўз наслига содиқ олим Ботирхон Акрамов хотираси ҳамisha ёдимда.

*Зиёдулла ХАМИДОВ,
ЎЗМУ доценти*

НАВОИЙ “СЎЗИ”ГА ОШУФТА ОЛИМ

Ботирхон Акрамов билан талабалик, стажёр-тадқиқотчи, аспирантлик даврларида устознинг илмий мақолалари, Навоийда мажозий образлар билан боғлиқ тадқиқотлари орқали таниган бўлсам,

1999 йилдан Ўзбекистон Миллий университетига йирик навоийшунос, кафедра профессори лавозимига ишга қайтганларидан кейин яқиндан танишдик ва тез-тез кўришиб турадиган бўлдик. Айниқса, домла билан Қорақамиш даҳасида бир маҳаллада яшаганмиз, ишга бориб келиш йўлимиз бир эди. Домла билан йўл-йўлакай узоқ суҳбатлашиб қолар эдик. Суҳбатимиз асосан Навоий асарлари шарҳи, шоир бадииятини англаш, тушуниш, ботиний ва зоҳирий маънолари, мутафаккир ички дунёсига хос сир-синоатлардан хабардор бўлиш, илоҳий каллимотлар-муқаддас оят, ҳадислар бевосита “сўз лавҳи” – шеъринг сатрларга кўчганлиги, шоирнинг исломий фалсафа, ахлоқ, шеърингнинг самовий буржларини бугунги кунда ҳам шарҳлаш, таҳқиқ ва таҳлил қилиш кечиктириб бўлмайдиган масалалар сифатида устоз томонидан қуюнчақлик билан тушунтирилди. Устоз илмий салоҳияти юксак, айниқса, Қуръон таълимотидан, арабий илмидан яхшигина хабардор эдилар. Навоий асарларида Каломуллоҳ оятлари келтирилган иқтибосларни ҳам шундай шарҳлаб берар эдиларки, шоир қўллаган оятларнинг асл мазмунини, ҳам мангикий, ҳам бадиий маъноларини айнан шарҳлаб берилар эди. Умуман, домла бадииятни, мумтоз адабиётни – Навоийни теран тушунар, шоир шеърингидан кўплаб байт-мисраларни ёддан билар, араб, форс, қадимги туркий тилларнинг теран билимдони эди. Хуллас, устоздан жуда кўн ўғит, насиҳатлар олганман, Аллоҳнинг марҳамати, илм шарофати ила у кишидан жуда кўп баҳраманд бўлганман. Устоз аҳли башар – инсон, хусусан, илм аҳллариининг барчасини ўзларидан баланд ҳисоблар эдилар. Суҳбатимиз йирик тилшунос профессор Шамсиддин Шукуров ҳақида борганда, туркий тиллар тарихи, хусусан, феъл тарихига оид тадқиқотларига юксак баҳо берар, эҳтиром билан юртдошим, деб катта заҳматкаш олим эканликларини таъкидлар эдилар. Тилшунос олимнинг Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида келтирилган 100 та феълнинг қиёсий таҳлили, туркий тилларда тутган ўрни, умуман, феъл туркумидаги сўзлар барча тилларда асосий ўрин эгаллаши каби илмий мулоҳазаларга кенг, батафсил тўхталар, баҳс-мунозара қилар эдилар. Устоз луғат, луғатшунослик соҳасига ҳам катта қизиқиш билан қарар, ҳар қандай соҳа илмини луғатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, деб таъкидлар эдилар.

Кунлардан бир кун устоз билан яна йўл-йўлакай суҳбатлашиб, Навоийда ранг билан боғлиқ “Сабаъи сайёр” дostonидаги бир байт устида тўхталдик.

*Жонон кияр гулнора тўндин куйдим,
Лимуйи ранг терлик анинг остиндадир.*

Мазкур байтни биргаликда шарҳладик. Мазмуни: гўзал аёллар киядиган парча-парча, катта, турли-туман (қизил, кўк, сарик, жигарранг) гулдор тўн (чопон) остида лимуйи ранг, яъни лимон (сарик) рангли терлик (ички кийим) гўзал махбубага яна-да ҳусн, чирой бериб турибди.

Устоз эхтирос, ҳаяжон билан: “Қаранг, қаранг, лимон (сарик ранг) сўзи Навоийда борлиги гўзал туркий терлик (ички кийим) номи бугунги кунда унутилган. Уни тиклаш керак, кундалик турмушда қўллаш зарур”, – деб қайта-қайта таъкидлардилар.

Домла бу байтга дуч келмаган эканман, аммо ранг билан боғлиқ “Табиат рангларида лирик образларга” (“Шарқ юлдузи”, 1986), “Мўъжизот мусаввири, зарофат шоири” (ЎзАС, 1993) номли мақолалар ёзганликларини эсладилар.

Муҳтарам устоз Ботирхон Акрамов йирик олим, илм ахлларига хос ниҳоятда камтарин, пок, тўғри сўз инсон эдилар. Устознинг адабиёт ва тарихга ёшликдан қизиқиши, камтарона илмий фаолияти вилоят педагогика билим юрти Ўш ўқитувчилар институтида ўқиб юрган чоғларида шакллана бошлади. Сўнгра Тошкентга келиб, Низомий номидаги педагогика институти аспирантурасида ўқишни давом эттирди. Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Натан Маллаевдан “муттасил таҳсил, таълим, маърифий ва маънавий сабоқлар” олиб, “алқисса “Навоийни англаш” жараёни шу тарика шоир асарларида мажоз, айникса, мутафаккирнинг “сўз”ига қизиқиш, уни шарҳлаш аста-аста, оҳиста-оҳиста содир” бўла бошлади. Домла Навоийда “Одамийлар одамийси” деб тавсифланган саховат, ҳиммат – нафъ еткурмак, “халқ ғами”, “ватан” йўлида жон фидо қилишдек олий сифат васф этилишига асосий эътиборини қаратади. Бу борада, биринчи навбатда, улуғ мутафаккир, гуманист шоирнинг “барча эл”га макбулу манзур, аниқроғи, назаргоҳда аён (олти жиҳот ва тўрт унсурига мансуб) ҳодиса ҳолат ва аломатларни яхши билиб, англаб олмағимиз лозим бўлади”¹, деб ниҳоятда чуқур синчиковлик билан ёндашар эдилар.

Зукко навоийшунос олимнинг аксарият илмий кузатишлари Навоий “сўз”ининг мазмун ва мантук доирасида кенг камровга эга-

¹ Акрамов Б. “Сўз” гуҳарининг илоҳий баҳоси (кўлёзма).

лиги билан диққатни тортади, таъриф ва тавсиф этилади. Мутафаккирнинг “сўз”и ҳақидаги илмий мулоҳазаларнинг баъзи жиҳатлари навоийшунос олимлардан Воҳид Зоҳидов, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Ботир Валихўжаев, Алибек Рустамов, адабиётшунос олим Ҳасан Қудратиллаевлар томонидан фикр билдирилган.

Фидойи олим Ботирхон Акрамов Навоий “сўз”ига қуйидагича таъриф берган эдилар: “Сўз гуҳари” намуналари ҳақида баҳоли имкон мусоҳаба (ҳамсуҳбат) ва мубоҳаса (баҳслашмоқ) юритмоқ учун, аввало, комил эътиқод, шайдойи муҳиб назари лозим бўлади. Қолаверса, махсус маърифий ҳозирлк, зарифона баланд дид – хуштаъблик, шоирона низик хаёллик – ўзгача сўз туйғуси, эҳтимол, хос воизлик салоҳияти, нутқ санъати тақазо этилади...²

Сўз таърифида улуғ шоирнинг ўзи эътироф этганидек: “Ишим ўлимишдир эҳтиёт этмак, нуктанинг тару пудига етмак” каби мазмунда шоир сўз калимаси хусусида ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашиб, ўзининг илмий мулоҳазаларини ўртага ташлайди, унга бир олам мажозий маънолар юклаганлигини исботлайди. Навоий “сўз”нинг тарихи, унинг маъносига жиддий эътибор бериб, ўзининг “Ҳамса” дostonлари бошида, яъни “ҳамду наҳд”дан кейин “сўз таърифида” тарзида махсус боб ажратади. “Сўз”нинг янада пурмаъно фазилатларини санаб ўтади. Айниқса, Навоий сўзни оламнинг яратилиши билан бир пайтда “аммо сўзнинг ўзи эмас, овоз, товуш пайдо бўлди” дейди. Устоз Ботирхон Акрамов ана шундай Навоий Сўзи ҳақида ўзининг қатор тадқиқотларини ниҳоятда зукколик билан “калимот тимсоллари”га бағишлаган эдилар: “Ҳасоҳат мулкининг соҳибқирони” (Т.: Ўзбекистон, 1991. 10 б.т.), “Навоий шоҳбайтлари” (Т.: Янги аср авлоди, 2007. 2,5 б.т.), “Шеърятда маъно салмоғи, ифода санъати” (Шарқ юлдузи. – 1969. № 5. 1,0 б.т.), “Шеърятда рост сўз зарурати” (Ёшлик. 1983. №3. 0,7 б.т) ва бошқалар.

Устоз Ботирхон Акрамов Навоий ва мумтоз адабиётимизнинг намояндалари бадииятига бағишланган қатор йирик-йирик илмий монографиялар чоп этирилиши билан бирга Бобур, Чўлпон, Усмон Носир, Миртемир, Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Азиз Саид ва қатор шоирлар ижодини ҳам тадқиқ ва таҳлил этганлар, илмий танқидий мақолалар газета ва журнал саҳифаларида эълон қилинган. Устоз кўп таъкидлар эдилар: “Янги ижодий

² Ўша асар.

иштиёқ дафъатан, каминада уйғонган орифона шеър дағдағаси (Бобур) ва қасида – дoston рағбати, балким бу – қалам маъбуди Аторуднинг илк муждасидир”.

Устоздан эълон қилинмаган, чоп этилмаган жуда кўп илмий-ижодий мероси қолди. Келгусида бу мерос махсус илмий ўрганилиши, олимнинг ноёб фикрлари тадқиқотчилар назарига тушмоғи лозим.

*Йўлдош ЭШБЕК,
шоир*

ДОМЛА БОТИРХОН АКРАМ ЁДИ

Илм ва санъат оламида (жумладан, адабиётда ҳам, лекин мен адабиёт ва санъат деб ёзишни ҳуш кўрмадим ва ҳуш кўрмайман, лоақал ва хусусан, шу ўринда, чунки бадий адабиёт тўғрисида гап кетаётган экан, демак, санъат ҳақида гап кетаётир, “биз санъаткорлар” дея сўз бошловчи, даражаси нўноқ ҳаваскорларникидан нари ўтмаган кимсалардангина эмас, балки улардан сал юқорироқлардан ғашланишим туфайли ҳам қавс ичи чўзилганига ҳайрон бўларсиз, гап шундаки...) шундай одамлар бор ўзини ярқ этказиб яққол намоён этади ёки эттиртиради, булар “танқидчи”ларнинг доимий нишонига – объектига айланади, буларнинг ичида истеъдод даражалари турличаси бор, деярли бир қаторда, бир даражада, бир оҳангда макталади, шундай бўлгач, аксариси истеъдодли бўлгани ҳолда бундай ҳолга, бундай кўйга тушган танқидчи ва танқидчиликни қўштирноқсиз ёзиш нотўғрилиқка, балки адолатсизликка яқин бўларди. Энди иккинчи тоифа... ўзини тезда намоён этолмайди (истеъдод даражаси биринчи тоифага тенг ва ҳатто баъзилари устунроқ ҳам бўлгани ҳолда, кизиқки, икки ижодкор даражаси мутлоқ тенг келмайди чоғи, бу тоифа ҳам хилма-хил истеъдод ва жанр жиҳатидан, орасида камроқ бўлса-да, танқидчи ва адабиётшунослар ҳам бор, лекин улар қандайдир, қандайлигини ҳозирча билмадим, тезда бу тоифадан қутулиб, биринчисига ўтиб олишади, қандини урсин! Лекин, бу иккинчи тоифанинг Рауф Парфи каби буюк вакиллари ўз ўрнига содиқ қолади. Мактаб барпо этса-да, бу мактабни ертўласидан туриб бунёд этади. Санъат яратган бундай зотлар

тенгкур жўралари кўридан, даврасидан яшаш санъатини билмаган, билса-да, эгалламаган “лодонлар” сифатида четлатилади. Улар устидан кулишади, ҳазил-мазахлар тўкишади. Бошга кўтарса арзигулик сўзи камлик қиладиган тоғдай бардошли бундай зотлар тиконли, миҳдай киррали йўллардан ғарир пойафзалларида ўтишади, ҳарир бўлса-да кийими бор, оёқ яланглар эмас. Булар давр қаҳрамонларидир. Улар ўзларини нисбатан кеч, лекин кечикмасдан намоён этадилар, яъни қолдирган излари секин, лекин узоқ, давомли намоён бўлаверади, чунки улар намояндаларнинг асли ва ҳақиқийсидир. Айтайлик, бир уйга аҳли таниш-нотаниш, мажлисга кирдингиз, кимнингдир гўзаллиги ярқ этиб, бирдан ўзига тортади, кимдир секин-аста билинади ва унинг доимий муҳлисига, ихлосмандига айланасиз. Нега секин шахсий томонларга ўтмоқдасиз, деган мулоҳазали савол каминада ҳам, сизда ҳам бўлиши мумкин. Аввало, ёднома табиати буни такозо этади. Бу бир ибрат. Қолаверса, ёшларимиз бу майдон ичра ҳам марду номард борлигини, кам эса-да, адолат ҳақида куйлаб, адолатсиз давранишин санъаткор бўлгани ҳолда дўст ҳолига томошабин бўлиб қолишини ва бу адолатсизликни ширин сўз, ширин табассум, рангин, гуногун майлар билан пардалашларини билиб, шунга тайёргарликлар кўриб, кўркмасдан бу тиконли йўлга қадам босишини истамаймиз. Ижод ва шахс, тил ва дил, иш ва сўз айролиги ҳам бор гап. Ижодкор учун дунё дарвозаси муҳташам ва мустаҳкам таҳририятга ўхшайди, юқорига: “Муаллиф фикри таҳририят фикридан фарқ қилиши мумкин” дея айиқнинг терисидан ҳам қалин ҳарфлар билан ёзиб қўйилган, чунки ичкарида катта кизб ўтирибди, кичик мунофиқ билан, бу мунофиқ ўзини ночорлик пардасидан, кизб эса улкан дарвоза ва улкан ҳарф билан ўраб олган. Иккиси ҳам хиёнаткор, бири ошкор иккинчиси ростдан ҳам ночор...

Инсон дарёдан ўз қайиғи билан ўтади (гап ижодкор ҳақида). Ўзи ўтган, қайиқ оғаники, демак, асло ўтмаган. Нечун, ватан ҳақидаги асарни биринчи қаторга, тепага оласиз, юқорига чиқарасиз? Озодлик ва ишқ ҳақидагиси баландроқ-ку, ижодкорнинг барча асари ватан ҳақидадир, демак, асар юқорига муаллиф билан, мавзу билан эмас, савия билан кўтарилади. Ишингиз қоп-қора тунни, кечаги кунни эслатмайдими? Нима бу, мафкурами, ёшлар тарбиясими? Фалон метод билан ёндошингиз деган даврлар ўтмадими? Асар тутқунлик ҳақида, озодлик деган бир сўз йўқ ичида, лекин

тинимсиз озодликдан “сўзлайди”, демак, эрк кадри хақида, демак, ватан хақида, асар бахтсизлик хақида, аслида катта шодлик ва бахт кадри хақида, туткун-озод пайтларда ҳам ватан-ватандир. Дунё пайдо бўлгандан буён тўғридан тўғри бахт ва шодлик хақидаги асарларни йиғсангиз нари борса сизнинг бинонгизча бўлади, ғамташвиш, бахтсизлик, қайғу хақидаги асарлар эса диёрнинг ўзича, дунёнинг ўзича бор, демак мамлакатлардан улканроқ, чунки ватангадолик тўғрисидаги асарлар ҳам асли ватан хақидадир. Лекин мен ватанни тушунмайман, тушуниш мушкул. Мен уни сезаман ва севаман, яхши иш деб ҳис қиламан ватанни.

Ҳа, ватан яхши иш. Камина ҳикоясини келтирмоқчи бўлган қахрамонимиз Б.Акрамов ўз ватани учун яхши, гўзал ишлар қилган олим, ижодкор ва асл одам, хақиқий маънодаги инсон эди. Муқаддимамизнинг чўзилишига сабабларимиз бор, биринчидан, услубимиз шунақа (ёқмаган бўлса, узр), иккинчидан, айтганларимизнинг яхши жиҳатлари Ботирхон акага тегишли, қолган жиҳатларини муборак бошларидан кечирган. Чунки, ватан яхши иш. Яхши ният. Яхши ҳис. Мехрибон, она, қариндош, дўст-ёр, жаннат, боғ-роғ, Жамол. Дийдор. Бахт деб кўрилган бахтлар, ватан бахти деб чекилган шарафли бахтсизликлар, шарафли азобу қийноқлар, улуғвор қийноқлар, улуғ қувончлар, мусибатлар барчаси ватан. Барчамиз шу айтилганлар ва айтиб тугатиб бўлмайдиганлар ичида яшаймиз, бу “ич”лардан ҳеч ким ўзини хоҳиш ва ихтиёр билан тортиб ололмайди. Не эзгу, не яхши ва яқин ватандир. Бу гўзал ва гўзалликдир. Уни тубига етиш, туби билан тушуниш мушкул, ҳиссиётимиз даражасида.. у... дунёни эса, мақтаниш деб юрманг тагин, мен салпал, афсуски, тушунмайман. Лекин ҳеч тушунгим, ҳатто ҳис қилгим келмайди. Лекин, кейингиси менга боғлиқмас шекилли, ўзини сездира бошлайди ҳам. Дунё ва одам муносабати. Муҳаррир ва тортинчоқ ижодкор мусибати. Ўхшаш эмасми?! Икки ҳолда ҳам хақиқий инсон изтироб соҳиби эмасми, балки тобеъсидир. Ватанни ҳар қачон севамиз. Дунёни... яхши томонлари ҳам бор-ку, дерсиз. Мен эса йўқ, уни яхши томон, яхши жиҳат айлаган ўша изтиробли яхши инсон дейман. Шундай инсон эдилар домла Ботирхон Акрам. Шулар хақида гаплашар эдик. Баҳслаша-баҳслаша дунё талабчан, қаттиққўл эмас, балки шафқатсиз муҳаррир дер эдик ва бундан шикоят ҳам тортмасдик. Тортиб ҳам қаёққа олиб борардик. Дунёни чидаганга чиқарган, ишлаш керак, дердилар домла. Кўплаб мақола-

лар, шеърлар ёзардилар. Шеърларининг бироргасини матбуотда учратмадим. Чикаролмаган мақолаларини кўрдим, иншооллох, ишонаман, улар чиқади. Чунки чиққан-чиқмаган, ҳали ўзини тўла намоян этолмаган, ёзилажак – ҳали ёзилмаган гўзал асарлар ҳам, ўзимиз ҳам ватанмиз. Миллат – ватандир. Мана, шулар ҳақида Ҳазрат Яссавий, Ҳазрат Навоий ҳақида баъзан қисқа, баъзан узун суҳбатлар қилар эдик домла Ботирхон Акрам билан, суҳбатларимиз баъзан жуда секин, паст овозда, баъзан баралла бўлар эдиким, бу атрофга ва вазиятга кўра ҳам эди. Чунки, ватан ҳам, унинг тушунчаларимизга, даврларимизга, давраларимизга, вазиятларимизга, амалларимизга кўра, қисқариб узаяр, кенгаяр эди. Чунки ватан бир нозик нуқта каби қисқа, шаффоф ва қоронғудир. Чунки ватан давлатлардан, мамлакатлардан, фазолардан кенг, буюк ва бепоён-дир. Чунки, ватан миллатдир. Шавқ ва дийдордир. Миллат. Бошидаги ҳарфлар қискартирилиб “лат” еганда ҳам у “миллат” эмас, фазолардан улкан порлоқ куёшдир. Миллат ҳазрат Яссавийнинг муборак номларини кўксида азизлаб, баъзангина шивирлаган кунларнинг бирида Ботирхон Акрам домла дорилфунун болаларига, талабалар шуурига тинмай қуйилаётган бир пайтда “Ҳазрат Яссавий маънавиятимиз, миллатимиз осмонида порлоқ юлдуз” экани ҳақида баралла маъруза қиладилар. Лекин у пайтда Ҳазрат Яссавий даъватли ижоди билан ўлкаларни маърифатга, дину диёнатга бошлаган беқиёс қутблардан эканини билибмизми? Бу ҳақда Ботирхон Акрам сўзи ҳам, қаҳрамонимизнинг қаҳрамонлиги, жасорати ҳам беқиёс эканлигини... Дарсхона лол. Чунки мамлакатнинг ўзи ҳам улкан аудитория каби лолу карахт эди. Талабалар кўнглида нимадир портлаб, нимадир порлаб тарқаладилар. Алмашган бошқа бир домла яна Ҳазрат танқидини бошлаганда дарсхона гувранади, Ботирхон аканинг фарзандидай бўлиб қолган яхши бир талаба савол тарзида Ботирхон ака бу гапнинг зиддини айтганлигини билдиради, яъни билмасдан, атайин эмас, савол тарзида... “сотиб” қўяди, лекин бунда хиёнат йўқ, чунки талаба тоза кўнгли (мен уни билардим), лекин бу борада ҳали “бола”, домланинг кўнгли ҳам боланикидай пок ва ўзлари ҳам боладай мусаффо, содда эдилар. У зот маъруза қилар эканлар, жасорат кўрсатяпман деб ўйламаганлар, кўпчилик билардики, домла жасоратга эмас, меҳр-муҳаббатга ташна эдилар ва қалби меҳр-муҳаббата лиммо-лим эди. Муҳаббатда лойиҳа ҳам, режа ҳам, мўлжал ҳам бўлмайди, буларни билмайди (би-

лаётган эканман, демак, менинг муҳаббатим нуқсонли, комил эмас), муҳаббатда булар бўлмайди. Муҳаббатда бахтиёрлик азоб бўлмайди (орасида тиниш, таниш-нотаниш белги ҳам) бўлмайди! Азоб бахтиёрлик бўлади. Ишқ буларни билмайди. Муҳаббатда муҳаббат бўлади. Фақат ишқда фақат ишқ бўлади. Биз одамларни тоифага ажратмасликни тарғиб этамиз, бу рост, лекин ижодлар, қаҳрамонлар, жасоратлар, қаҳрамонликлар, уйғонишлар, уйғотишлар, муҳаббатлар орасида фарқ-тафовут борки, беихтиёр одамлар тоифаларга ажраладилар, биз ажратмаймиз, билъақс ораларида меҳр-муҳаббат бўлишини тарғиб қиламиз, лекин аҳли ишқ олдида ишқибоз ҳам бор. Энди ўзимиз кетаётган йўлга қайтайлик, алмашган домла буни кимга, ким эса “юқори”га етказди. Тафовут, тоифа бўляптими? Бўляпти. Лекин биз шартли равишда (одам ажратиш мақсадида эмас), “иккинчи тоифа”га мансуб Ботирхон ака “биринчи тоифа”га эмас, биринчи қаторга кўтарилади. Жасоратлиларнинг биринчи қаторига, чунки аслан шу қаторда бўлган, фақат бизнинг қарашимиз турли томонларда, турли томонлардан бўлган. Чунки, биз ҳали “бола”лар қаҳрамонлик – жасоратни кўпроқ жисмий – моддий тушунгандирмиз. Ёки унчаликмас деб ўйлагандирман. Бу ўй баъзиларимизда ҳозир ҳам бор. Уйғонишлар, уйғотишлар турли даражада дедик. Уйғотувчи бадиий юксак асарлар бор, фақат уларда етук ижодкорларимиз маърузаларида тузум рухсат берган номларгина иштирок этар, ҳали улар Ҳазрат Яссавий ва Чўлпон ҳақида нуқтадай кичик даврада паст овозда айтилар эди. Шундай бир пайтда Ботирхон Акрам баралла сўз айтдилар. Айтганда ҳам кўп талаба қаршисида, катта аудитория минбаридан. Кейинчалик бу аудитория юрт қадар кенгайди. Унчаликмас дегувчилар энди рози бўлар. Фақат биз домланинг бу гўзал ишлари ҳақида ёзмадик. Домлани ишдан олдилар. Лекин домла адо этган иш секин-аста, лекин жуда узоқларга кетади ва етади, эшитилади. Уйғонишда уйғониш, уйғотишда уйғотиш бор. Секин-аста унчаликмас дегувчилар ҳам Ботирхон аканинг бу иши чинакам қаҳрамонлик эканига кўнадилар. Агар замондошлари қайд этса, дундай маъруза, миллатга етук асар каби хизмат қилишини, зиёда уйғотишини кўрдик. Бошқа юрт зиёдилари, ҳамкасбларимиз буни чуқурроқ англайдилар. Қайд этадилар. Ўшанда аудиторияда бўлмаганим учун афсусланаман. Кейинроқ сарлавҳасини “Домла Ботирхон Акрам” қўйиб, тўрт қатор битдим:

*Қаҳрамонлик – ўнта танкни портлатмоқ,
Урушда ўлдирмоқ, мажсақламоқ ҳам,
Тинч кўринган замонга ҳақсўз айтмоқ,
Тенгсиз қаҳрамонлик эрур ложарам!*

Ботирхон аканинг нурли кўриниши, рости ҳар кимга ҳам насиб этавермасди, келинг, раҳматлини ҳеч курса шундай сифатлашдан бизни маҳрум этманг. Қолаверса, юкоридаги суҳбат рост, бўлган гап. Мана, яна биттаси: улкан шоир Чўлпон Эргаш. “Домла Ўш драма театрида у киши Ҳазрат Навоий, мен Мўмин Мирзо ролини ижро этдик. Домла билан театр раҳбари ҳам тортиниб суҳбатлашарди. Бир кун ижрода хатога йўл қўйдим, мен – Мўмин Мирзо Ҳазрат Навоийнинг муборак ияklarининг жуда ҳам тагига бориб қўйибман, ролдаги Ботирхон ака, шу қадар қаттиқ тикилдиларки, кўрқиб кетдим ва хатоимни англаб, таъзим қилган ҳолда икки-уч қадам ўзимни ортга олдим, чиройли бир тарзда қусримдан чиқдим, томошабин қарсак билан узоқ олқишлади”. Иккалаларига буни эслатдим. “Мен Театр қошидаги тўгаракка катнашардим (ё раҳбари бўлгандим)” дедилар Ботирхон ака. “Унда, Йўлдош, сиз домлангизнинг меҳнат дафтарчаларига қаранг, – деди Чўлпон Эргаш. Шу-шу Домланинг оила азолари йиғилганда ҳам узул-кесил жавоб ололмадим, лекин улар ўша воқеаларни эслашиб, кўзларига ёш олдилар ҳамда гўзал бир тарзда завқландилар. Лекин негадир Домла актёр бўлганини яширишга ҳаракат қилар, қанча ҳаракат қилмасин, киёфа ва ҳаракатларида бу намоён бўлар ва бу ҳол у зотга ярашарди. Бир кун ўша пайтларда талаба, лекин жуда истеъдодли Тўра Мирзо хушхабар билан уйимизга келиб қолди: “Домлангиз Театр ва Рассомлик институтида бизга дарс бeryпти, қаранг, нима бўлди, биринчи кундан ҳаммамизни мафтун этди ва ҳайратга солди Ҳазрат Навоий ғазалини полга қоғоз ёзиб, ўтириб ўқидилар” (Мен айнан келтиролмадим Тўра Мирзо “Ҳазрат Навоийдан ғазал ўқир эканлар, полга шартга қоғоз ёздилар, шартга ўтириб олдилар ва гўзал бир тарзда ғазал ўқишда давом этдилар” деганди шекилли, чунки унинг айтиш оҳангида юмшоқ бир шиддат сезилиб турарди). Мен буни гушунаман. Ҳар ерда талабалар Домлани яхши кўриши табиий, домла талабаларни яқин олар, муомалалари гўзал ва расмиятчиликдан йироқ бўларди. Тўра Мирзо айтган ҳол ҳам гўзал – бир инсонда олим, шоир, актёр, ўқитувчи мужассам, бунинг устига яқин, меҳрибон дўст, ака. Яратган раҳматига олган бўлсан. Бу гапларни

келтиришимиздан мақсад чехраси очиклик (бу нурлилик), ташки кўриниш юз-кўз мусаффолиги, бу ботиннинг акси эканини муболаға этишдир. Лекин сўзларда воқеаларда муболаға йўқ. Айтайлик, бир одам дала ҳовлисида гўзал ҳаёллар оғушида шу қадар нигоҳи паришонки, ҳатто эшиги тагидаги булоқнинг булбулдай шилдираши ҳам унинг паришонлигини паринион этолмайди, ҳалал беролмайди, у ўзи суяниб турган кўринмас, шаффоф, гўзал, нозик, олмос бир нуқтани излайди. Йўғасам, эмасам, у чашмаи зилолни севади. Зоҳирий гўзаллик ботинда бўлса билинади. Йўқса, одамга булоқ лой, қум устидаги бир кўлмакча, эмаса у оқаяпти, қум тагида қайнаяпти, демак, кўлмакмас, шилдираб қуйлаяпти. Шоирнинг энг гўзал шеъридай. Чунки булоқ – ернинг илоҳий илҳомидир. Лекин бадбин одам тер қотган пайпоғини, кир оёғини булоқ сувига ювади. Булоқ боши лойқаланади, лекин ҳаром бўлмайди, зилолланади. Яъни ҳар ҳолда ҳам ички олам муҳим. Инсон сифатида гўзал тоғ, булоқ манзарасини орзулаб ўтса-да, Ботирхон ака деярли шаҳардан чиқолмадилар. У ўша олмосдай жилвагар рангоранг товланувчи, жуда ҳам кичик, нозик, ўзи суяниб турган, шаффоф нуқтани излаб ўтдилар. Йўқотдилар, топдилар. Топдилар, йўқотдилар. Ўз кўзим билан кўрган, бировлардан эшитган, ҳозирда ҳам, худога шукур, уларнинг кўпчилиги ҳаёт бўлса-да, сиз эътироз этмасангиз-да, эътироз этилаётгандай (бу балки ўзимнинг ички қандайдир бир қоникмаслик туйғуси бўлса ажаб эмас) сал ошириб битаётгандай туюламан. Хўш, гапнинг дангалроғига ўтсак, савол беришингиз мумкин: “Домланинг мақолаларини, китобларини ўқиганмиз, нега фалон мунаққид каби, пистон адабиётшунос каби машҳур бўлиб кетмадилар?” Мен ҳам саволингизга жавоб бераман: “Нега дастлаб Рауф Парфи, кейин Тилак Жўра, Шавкат Раҳмон бошда айтилган кўшиқчи шоир каби машҳур бўлиб кетмади?” Рауф Парфини кейинчалик машҳурлашди, шунда ҳам оммавиймас, шунда ҳам кўшиқчи шоир каби эмас. Тилак Жўра ва Шавкат Раҳмон ҳам бора-бора машҳурлашади, лекин уларнинг ҳам шуҳрати ўша кўшиқчи шоир машҳурлиги каби бўлмайди. Униқидан узоқроққа кетади. Ботирхон Акрам Домла ҳам шунга ўхшаш. Тарихда ҳам бундай ҳоллар бор ва ибратли. Масалан, Ибн Сино қайсарроқ, Беруний келишувчанроқ ёки вазиятга кўра иш тутувчироқ бўлганлар. Ботирхон Акрам ва Рауф Парфи домлаларнинг асарларини Мухаррир, ҳаётларини Дунё муҳаррир тинмай қайчилаб туришган. Бадиий Мухаррир ўзгарса-да,

Дунё мухаррирнинг ўзгариши маҳол. Балки иккаласи ҳам буйруқ, эҳтимол, ҳукм ижро этишар. Ботирхон Акрам ва Рауф Парфи дом-лалар афсонаси, ижоди, жасорати шўро давридан бизга ва биздан кейинги авлодларга етиб боради. Мухаррирсиз, диссертацияларсиз, бизнинг битикларимизсиз. Чунки Рауф Парфи китоблари дунё бўй-лаб тарқалмоқда, Ботирхон акага эса Ҳазрат Яссавий руҳонияти мураббий эканлигини у кишининг ҳаётлари давомида кўрдик. Кўп кийинчилик кўрсалар-да, омон-эсон яшадилар.

КЎРСА-ДА

Қанчалаб довулу чақин,
Бағри хазинага бўлса-да ўчоқ,
Не учун борсангиз ҳамиша яқин,
Эгилиб тургандай бўлади бу тоғ, –
Буюклар тимсоли чўккилар учи...
Мағрур атайдилар тоғларни нечун,
Бойликлар, тиллалар тинмай таширлар,
келбатин камайтмас ёки оширмас,
нечун ташбихлашар: “кўксини керган” –
мос тушмас. Меҳрибон, улуғ кучоклар...
Минглаб шогирдларга таълим – нур берган,
Ботирхон акага ўхшар бу тоғлар.

УСТОЗ

Боғ ҳовлини орзу қилиб ўтдик биз,
Тоғ ҳовлини орзу қилиб ўтдик биз,
Иншооллоҳ, шаффоф жаннат тоғига,
Ва боғига Сиз аввалроқ етдингиз.

* * *

Яхши кўрар эди Рауф Парфини –
Ёд оларди ҳар шеърин, ҳар ҳарфини.
“Ўзбекистон нафас олар сўзида!”
Туркистон денг, дер эдим мен. Кўзида
Шодон маъно сочиб нурлар ёрқини,
Йўллар эди кулгич бўйлаб ёлқинин,
Парфий шеърда нафас олиб Туркистон.
Дарёлари сув ичарди беармон,

Сафоланиб дур кучарди кўксидан,
Бугун куйчи қамишлари ўксиган!
Нок тарзида дил новдасин безарди,
Танбурга, юракка, ёшга менгзарди,
Созу ёшни жам этса гар дил ғамнок
Қандай чидар дунё кардил ҳам нопок,
Зулумот ичинда ундирди нур у,
Ҳайдади лаззатни, энди хур у!

*Тоҷихон СОБИТОВА,
филология фанлари номзоди, доцент*

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИНИНГ БИЛИМДОНИ

Дунё, инсон, маънавият, қадрият...

Дунё бунёд бўлибдики, инсон дунё юзини кўрибдики ва ўзини инсон сифатида англабдики, у ўзини борлиқнинг энг мукаммал мавжудоти сифатида таниб келади. Инсон онги, тафаккури ва маънавияти туфайли шундай устунликка эгадир. Ер курраси чарх уриб айланаверади, вақт олдинга қараб илгарилайверади, инсонлар дунёга келиб кетаверади.

Инсонлар бор дунёга келадилару кетадилар, улардан ном-нишон қолмайди, ҳаётнинг маъносига, қадрига етмайдилар. Инсонлар бор – мана шу келиши билан кетиши ўртасидаги “умр” деб аталмиш вақт мобайнида чақмоқдай, чақнаб ўзларидан ёркин из қолдирадилар. Бу из ҳеч қачон ўчмас бўлиб асрлар оша йўқолмайди. Мана шундай – ўзидан кейин яхши асарлар ва солиҳ фарзандлар қолдирувчилар маънавий юксак инсонлардир. Шундай инсонлардан бири филология фанлари доктори, профессор Ботирхон Акрамовдир. Устознинг ҳамма фарзандлари ва набиралари Ватанимизнинг, турли жабҳаларида фаолият кўрсатиб келмоқда ва улар халқимизнинг хурматига сазовор бўлмоқдалар.

Жамият таракқиётини зиёдиларсиз, устозларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, чунки бутун маънавий бойлик улар қиёфасида акс этади. Ҳар қандай инсон қалбида ўзининг зукко билими, салоҳияти, нозик таъби билан из қолдирган ва чуқур эҳтиромга сазовор бўлган устози бўлади. Ана шундай устозларимдан бири филология фанлари

доктори, профессор Ботирхон Акрамов Навоий шеърятини ниҳоятда чуқур нафис ва теран тушунар эди. Домладаги талабчанлик, ўз устида ишлаш, тинимсиз меҳнат қилиш ва ақл заковади кишини ҳайратга солар эди. Устоздаги ўзига талабчанликни мен 1973 йил июл ойида Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург)да кўрган эдим.

4-курс талабалари ва устозлари билан (доц. А.Ашрапов, доц. С.Низомиддинова) билан амалиёт ва илмий сафарга боргандик. Домла Ботирхон Акрамов Салтиков-Шчедрин кутубхонасида эрталабдан кечкурунгача тиним билмай ишлаганларининг гувоҳи бўлган эдим. Чунки битта ётоқхонада турган бўлсак ҳам домлани 10 кун давомида атиги 2 мартагина кўрган эдик-да.

Ҳа, илм йўлида қурбон қилинган вақт ўз самарасини беради. Устоз докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди, халқимизга кўпгина илмий мақолалар ва китобларини ҳада этдиларки, қуйида келтирмоқчи бўлган асарлариданоқ унинг билим салоҳиятини илғаб олиш мумкин. Жумладан, “Шеърят гавҳари”, “Фасоҳат мулкининг соҳибқирони”, “Меросшунослик”, “Навоий шоҳбайтлари” ва бошқа илмий-адабий асарларида кўриш мумкин.

“Олимлик тафаккурлар майдони” дейди халқимиз.

Ботирхон Акрамовнинг тахайюл парвози, фикрий кенгликлари, айниқса, унинг “Навоий шоҳбайтлари” асарида яққол кўзга ташланади. Навоий шеърятининг нафосату назокатини теран англаб етиш, улуғ шоирнинг бадиий салоҳиятини сеҳрию, сўз жозибасини идрокини мана шу рисолада кўришимиз мумкин. Жумладан, ушбу парчада муаллиф Навоийнинг фикрини шундай таҳлил қилади: «Илло, устоз салафларнинг улуғ “Хамса”лари (“Хамсатайн”) фақат мазмун-маъно ва кадр-баҳода нисбати йўқ дostonларгина эмас, балки ўзининг ҳудудий миқёси-ла “икки жаҳон” моҳияти ва сабабиятидан баҳс қилувчи тақдир китоблари, беназир бадиий солнома-шар эдики, улар кўтарилган улуғ мартаба мақомидан туриб, Навоийнинг “Алишерий” тахайюл ва тахайюр кўзгусида янги мўъжизоту гаройибот оламини, жумладан, дунёвий ажойибот мулкани кашф қилди».

Ботирхон Акрамов ушбу китобнинг “илоҳий миръот-тажаллиётнинг “Алишерий” тимсоллари бўлимида зеро “ишқ” хусусидаги шеърларни ҳақиқий олимона, чуқур фалсафий теранлик ва поэтиклик билан таҳлил қилиб берган. Навоийнинг “ишқ”, “мажозий

ишқ”, “ишқи ҳақиқати” ҳақидаги фикрларини ниҳоятда чиройли талқин қилганки, бу олимнинг соҳаси бўйича жуда катта билим эгаси эканлигини кўрсатиб турибди.

Айниқса, ушбу рисоладаги 20 та Навоийнинг шоҳбайтларининг талқини ва таҳлили профессор Ботирхон Акрамовнинг етук олим ва шеърят талқини оламида юксак маҳорат эгаси эканлигини кўрсатиб турибди. Нозик қалби илмга лиммо лим тўла, меҳри дарё, маънавий юксак ва олижаноб устозга охиратингиз обод бўлсин, деймиз.

*Мирзо КЕНЖАБЕК,
шоир, таржумон, публицист.*

АҲЛИ ДИЛ ИНСОН ЭДИЛАР

Бисмиллаҳир-Роҳманир-Роҳийм.

Ботирхон Акрам домла ҳиссиётли, хушхулқ, хушфёъл, камтарин, ҳамиша яхшиликка мойил, инсоф ва адолат тарозусига тош қўювчи инсон эдилар. Қалблари завқли, таъсирчан, суҳбатдошининг айтмоқчи бўлган фикрини тез илғаб, тез муносабат билдиришга ошиқадиган, беғараз, холис зот эдилар. Камина, муболаға қилмасдан, бу ўринда қалбимдагини ёзаман.

Домлани олим, доктор, профессор, адабиётшунос, хусусан, навойшунос олимлардан деб билсак-да, ижод аҳли, айниқса, шеърят аҳлига у кишини яқин қилиб турган бошқа хислатлари ҳам бор эди. Чунончи, самимий ватанпарварлиги, кенгфёъл миллатпарварлиги, миллий-тарихий ҳақиқатларга содиқлиги, қалбларда яширин, асл ижодкорлар сўзи замирида пинҳон, яъни ишоратлар билан ифода этиладиган эрк ва озодлик ғояларига хайрихоҳлиги, турли маънавий курашлар ичида ҳақиқат тарафида собит туриши ижодкорлар орасида у кишининг иззат ва обрўйини оширган хислатларидан эди.

Камина домланинг олдида ўзимни қарздор ва бурчли ҳис этман. Ўтган XX асрнинг 80-йиллари ўртасида бир гуруҳ ижодкорлар мустабид тузумнинг баъзи ноҳақликларига қарши ошқора кураш бошладилар. Бу кураш кейинчалик асл истиқлол курашларига айланиб кетди. Ўшанда нашриётларда китоблари чиқиши режлаштирилган шоирлардан бир қанчасининг китоби нашрини тўхтатиш мақсадида уларнинг қўлёзмаларига ички – махфий тақризлар уюш-

тириш, яъни улар ижодидан сиёсий, ғоявий нуқсонлар излаш ишлари бошланди. Бу хуфёна тақризлар имзосиз эди. Лекин услуб ва ифодаларидан кимлар ёзганини билар эдик. Каминанинг нуқсонларга тўла “Муножот” китобимга сиёсий хушёр, машхур ва заковатли бир мунаққид тақриз ёзди. Унинг қўйган сиёсий айблари 30-йиллардаги мафкурачи қотилларнинг айбномасидан кам фарк қилар эди. Шунда шеърят бўлимининг мард, ватанпарвар мудири Шавкат Раҳмон қўлёзмаларни бошқа шоир, олим ва мунаққидларга ички тақризга бериб, айбномаларни рад этишга уринди. “Муножот” қўлёзмасига шоир ва адиб Омон Мухтор, адабиётшунос олим Ботирхон Акрам ижобий тақризлар ёздилар. Фидойи, миллатпарвар олим Иброҳим Ҳақкул махсус раднома ёзди. Домла “Ватан минтақаси” деган дostonимга махсус тўхталиб, ундан бир қанча фазилатлар қидирган эдилар. Бунга сабаб шуки, махфий тақризда айнан шу дostonдан нуқсонлар ва сиёсий айблар қидирилган эди. Гарчи у дostonга нисбатан ўзимнинг ҳам танқидий қарашларим бўлса-да, домланинг бу шижоати иккимизнинг ўртамизда бир маънавий яқинлик ва яқдиллик пайдо қилди.

“Ўзбекнинг” деган назира-шеърим ҳақида мақола ёзишларига аса худди шунга ўхшаш бошқа воқеа сабаб бўлганди. Ўша вақтда ёш бир мунаққид “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида “Муножот” китобим ҳақида тақриз чоп эттириб, унда айнан “Ўзбекнинг” деган шеъримни танқид қилди. Виждонан айтсам, унинг баъзи танқидий мулоҳазалари хийла ўринли эди. Лекин бу тақриз унинг адабий муҳитда беобрў ва махжур бўлишига сабаб бўлди. Кўплаб ёшлар унга маънавий “ҳужумлар” қилиб, маломатлар ёғдира бошлади. Чунки, гарчи фикрларида асос бўлса-да, унинг бу феълида жуда улкан хиёнат ва маккорлик яширинган эди. У мунаққид бу тақризни айнан мустамлака тузумининг мафкурачи золимларига керак бўлиб турган вақтда ёзди. Ва шубҳасизки, яширин ишорат ва буюртма билан ёзди. Шунда Ботирхон Акрам домла мазкур шеър ҳақида мақола ёзиб, уни матбуот учун тайёрлади. Бу билан ёш мунаққиднинг хиёнатига жавоб бермоқчи бўлди.

Бугунги истиқлол кунларида бу воқеаларни эслашнинг қандай аҳамияти бор? дерсиз. Аҳамияти шундаки, асл ватанпарвар, миллатпарвар қалбларни таниш, қадрлаш, ҳеч бўлмаганда, уларни ноҳақ тухмат ва маломатлардан химоя қилиш, эзгулик, адолат ва ҳақиқат тамойилларида ҳаминша собитқадам туриш, абадий долзарб

масалалардандир. Қалам тўғри ва шарафли нарсадир, уни эгриликка хизмат қилдириш виждон ва иймон ҳақиқатига хилоф ишдир. Ботирхон Акрам домла бу борада ўз виждон ва иймон ҳақиқатини намоёиш этган эдилар.

Мумтоз зотлардан Амир Алишер Навоий, Бобур Мирзо ижодидан битган ҳайратлари, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Усмон Носир, Миртемир, Зулфия ҳақидаги бадиа-мақолалари, айниқса, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи ва бошқа кўплаб шоирлар ижодини тадқиқ ва таҳлил этувчи мақолалари домланинг халққа ва Ватанга бўлган муҳаббат ва садоқатининг хужжатларидир.

Домла ҳазрати Навоийнинг фидоси, шайдоси эдилар. Ёзилган ва ёзилмаган мақолалари орасида Навоий шеърятидан саралаган шохбайтлари улкан миқдорни ташкил этганини кўрдик.

Домла ўзаро суҳбатларда ҳам, мажлис ва йиғинларда, ижодий учрашувларда, талабалар ҳузурида ҳам, албатта, Навоийдан байтлар айтар, бирор мулоқотдан Навоийнинг байтисиз чиқмас эдилар.

Навоийнинг бир байтини доим зикр қилар, бу байт билан Яратганга дуо қилар эдилар:

*Нақди жон чиққанда иймон гавҳарин кўнглумга сол,
Айлагил жондин жудо, лек этма иймондин жудо!*

Домланинг ҳозирча элга маълум бўлмаган бир жиҳати у кишининг зукко, нозиктаъб ва сўзшунос шоирлигидир. “Ҳайратлар олами” шеърӣ китоби нашр этилгач, шеърсевар диллар устознинг нозик истеъдодидан баҳраманд бўладилар.

Домланинг вафотидан кейин асарларини тартиблаш ва нашрга тайёрлаш мақсадида қизлари, фидойи муаллима Гули опа ва набиралари Музаффаржон бизнинг хонадонимизга бир неча марта ташриф буюрдилар. Мулоқотлар асносида Опамиз неча марта кўзлари ёшланиб, домла, камина ҳаждан қайтганимдан кейин зиёратга келишга чоғланганлари, ундан кейин ҳам бир неча марта йўқлашга уринганларини айтиб, йиғлаб олар эдилар. “Мана шундай келиб кетар эканмиз, нима учун домла ҳаётлигида у кишини олиб келмадик!” – деб армон қилар эдилар. Бу сўзлар биздек тўрт девор ичида ўз-ўзига машғул бўлиб қолган мухлисларга танбех ва армондир.

Тўғриси, ўлим ҳақ бўлса-да, хамиша одамни ғафлатда қолдиради. Ҳиндистондаги улуғ бир муҳаддис олим шогирдларига танбе-

ҳан: “Булар мени ҳеч қачон ўлмади, деб ўйлайди”, дер эканлар. Ўлим, эътиқодан, доимо ўз вақтида келса-да, ҳар гал бевакт келгандек туюлаверади.

Азиз устоз, ҳассос олим, мутафаккир инсон, ҳайратли шоир Ботирхон Акрам фоний дунёни тарк этдилар. Чин қалбдан Яратган Эгамизга илтижо қилиб: “Охиратлари обод бўлсин, Аллоҳнинг раҳмати, жаннати ва жамолига мушарраф бўлсинлар!” – деймиз.

Улуғ ўзбек Ватани ва халқи учун умрини фидо қилиб ўтган юртпарвар олимнинг маънавий мазори – халқнинг қалбидадир.

*Тўра МИРЗО,
Халқаро Фузулий мукофоти совриндори*

УСТОЗ ҲАҚИДА ЙЎҚЛОВ

Миллатнинг шундай устунлари борки, орадан йиллар ўтгач, унинг буюклиги яққоллашиб бораверади. Алишер Навоий туркий халқлар танглайини кўтариб қўйган ана шундай улуғ шоир. Жаҳон шеърятининг шубҳасиз энг йирик устунидир.

Ботирхон Акрамов домламиз Навоий ҳақида кўп ва ҳўп ёзган олим сифатида ҳар суҳбатда, ҳар мажлисда бобомизнинг ўтлиг мисраларини ёддан ўқиб, кўпчиликни ҳайратга солган олим ва ижодкор эдилар.

Ўтган асрнинг 70-йилларида мен таҳсил олаётган Тошкент театр ва рассомлик санъати институтида ўзбек адабиётидан дарс берган эдилар. Навоийдан завқ билан шеър ўқиганларида бўлгуси актёрлар ҳам тан бериб, жон қулоғи билан тинглардилар. 20 кишилик аудиторияга дарсга кирсалар, камида 50 одам ўтирган бўларди. Мен бирор марта домланинг дарсини қолдирмаганман. Дардан кейин ҳам соатлаб Навоий, Чўлпон, Рауф Парфи ва шеърят ҳақида суҳбатлашардик. Менинг илк шеърларимни кўриб, далда ва маслаҳатларини аямаган бағри кенг инсон эдилар Ботирхон устоз.

Кейинчалик Чўлпонпарастларнинг куни туккач, домла яна ЎзМУда дарс бера бошладилар. Мен домла ҳақида иккита шеър ёзганман. Биринчисини ёзганимда ҳали хаёт эдилар. Аммо кўрсатишга иймандимми, кўнглим тўлмадими, билмадим. Иккинчисини вафот этганларидан сўнг ёздим. Устоз Рауф Парфи вафот этган

ларида ғассолга ўзим сув қуйиб берган эдим. Устоз Ботирхон Акрам мен ичкаридан чиққач, улуғ иш қилдингиз деб кучоқлаган эдилар. Афсуски, устознинг ўтганларини газетадан билдим. Охирги йўлга кузата олмаганимдан азиятдаман.

ИККИ ШЕЪР

Кўришсак Ботирхон Акрам-ла
Ҳол-аҳволни сўрамай домла
Навоийдан бошлайди ғазал,
Дер: “Тик туриб шеър ўқиш афзал”.

Завқлар тикка, толган оёқлар
Рўх баланд, кўз атрофга боқар.
Ўриндикка домла юрганча
Дер: “Шеър ўқиш зўр ўтирганча”.

Кўринаркан эски автобус,
Домла билан тирмашади сўз,
Тиқилинчга қилмасдан парво
Дер: “Уловда шеър ўқиш аъло”.

Сув ё ҳаво кемаларида,
Поездда ё улов барида,
Борсак домла тўхтамай ғазал,
Дер: “Сафарда шеър ўқиш афзал”.

Тун-кун Навоийдан шоҳбайтлар айтган,
Баланд томга кузатдим қанча,
Домла дерлар ёнбошлаганча
Навоийдан шеър ўқинг, укам
“Ўтириб, тик туриб, ётиб ҳам”.

2

Чироқчиси кетди Мир Алишернинг,
Ямоқчиси кетди эл
била шеърнинг
Оқчиси, ёқчиси, соқчиси кетди,
Фироқчиси қолди
шеърпараст эрнинг.

Дарё мисол устоз кўк ёққа оққан,
Олис юлдузлардан тунлар
нур соққан
Ботирхон Ақром-ла
сирлашган палла,
Сочдан товонгача
Ҳаяжон ёққан.
Юлдузни ой этган,
сўзни бойитган,
Навоийдан қолган тоқ мурид,
Терс шамолга қарс-қарс борар зид
Кўриб қолса шоир-ҳавоий,
Тилда зикр, дилда фикр,
сирида йўқ кир,
Улканлашар яна Навоий.
Ҳофизага олтин
мисралар қайтган.
Сафардан қайтдим
Шогирдлар ичидан
томчилайди нам,
Навоий деганнинг
тикдир даъвоий,
Ўйласанг, сўйласанг,
бўйласанг-карам
Ботирхон Ақрам?

*Салимжон СОБИРЖОН ўғли,
Ўзбекистон Бадиий академияси аъзоси, хаттот*

ДЎСТЛИК ЁШ ТАНЛАМАЙДИ

“Маҳалланг – ота-онанг” деганларидек, биз истиқомат қилаётган “Бўстон” маҳалласида ҳам ўзаро меҳр-мурувватли, бир-бирига оқибатли бўлган ажойиб инсонлар истиқомат қилишади. Домла Ботирхон ака ана шундай инсонлардан бири эдилар.

“Дўстлик ёш танламайди”, – деган экан доно халкимиз. Орамиздаги фарқ ўн ёш бўлса-да, биз дўстлашиб олган эдик. “Камтарга

камол” ибораси уларнинг ҳаётий шиори эди. Ёшу қарига баробар ҳурмат-иззат билан муомалада бўлар эдилар. Шунинг учун бўлса керак, у кишининг ёру биродарлари ва дўстлари бисёр эди.

Маҳалламизда ўтадиган тадбир ва байрамларда Ботирхон домла Навоий, Фузулий, Бобур Мирзо шеърларидан ўкиб, шарҳлаб, мағзини чақиб берардилар. Биз мароқ билан тинглар эдик. Ботирхон ака иштирокидаги бундай тадбирлар файзли ўтар эди.

Ботирхон акани мумтоз адабиётимиз, айникса, Навоий шеърятининг билимдони деб танир эдик ва биз қўшни – дўстлари бу сифатларига қойил қолар эдик.

Мумтоз адабиётимиздаги айрим сўзларнинг изоҳини ҳеч эринмай тушунтириб берар эдилар. Шу ўринда улуг шоир ва мутафаккир бобомиз Алишер Навоий ҳазратларининг куйидаги мисраларини келтириш жоиз деб ўйлайман.

*Бу гулшан ичра йўқтур баҳо гулига сабот,
Ажиб саодат эрур қолса яхшилик била от.*

Чиндан ҳам бизнинг ажойиб дўстимиз, акамиз, устозимиз – филология фанлари доктори, профессор Ботирхон ака Акрамов минглаб шогирдларга устозлик қилганлар.

У кишининг ёрқин хотираси маҳалладош дўстлари қалбида аллақачон муҳрланиб бўлган ва у асло ўчмайди.

*Абдузоир ЖАЛИЛОВ,
ҳуқуқшунос*

НАВОИЙ РУҲИДАН МАДАД ОЛИБ...

Ботирхон домла билан бир институт – Тошкент архитектура қурилиш институтида 10 йиллар атрофида бирга ёнма-ён ишладик. Институтда “Ҳуқуқшунослик” фанидан дарс бериш билан бирга, ўриндошлик асосида адлия маслаҳатчиси вазифасида ҳам ишлар эдим. Ботирхон домла институт маънавият марказини бошқарар эдилар. Домлани доимо бирор иш билан банд бўлганликларини кўрар эдим. Мен у кишига зехн солганимда у кишининг чеҳрасидан илм нури ёғилиб тургандек туюлар эди.

Ботирхон домла ўз қобилияти ва кучи билан ҳеч қандай суян-чиксиз илмнинг юқори даражасига чиққан одам эдилар. Шуни айтишим мумкинки, домла Навоий илмининг билимдонлари Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Иззат Султон, Алибек Рустамов, Азиз Қаюмов кабиларнинг издошларидан эди.

Домла ўта тартибли ва камтарин одам эдилар, ўзидан бир ёш қатта бўлса ҳам у кишини хурмат қилиб йўл берар эдилар. Мен у кишига "домулло, ўтсинлар" деб йўл берсам, у киши менга "сиз менга қараганда битта кўйлакни ортиқроқ йиртгансиз" деб жавоб қилар эдилар.

Мен ўз фикримни Ботирхон домланинг уч асосий хислати билан изоҳламоқчиман:

1) У кишининг Навоий илмининг забардаст тадқиқотчиси эканлиги;

2) Домланинг тўғрисиўзлиги;

3) талабаларга меҳрибон, ҳақиқий жонкуяр устозликлари.

Юқорида эслаб ўтканимиздек, домла Навоий илмининг билим-дони бўлиш бирга Навоийни ўта яхши кўрар эдилар.

Охириги пайтлар Навоий номини тилга олганлари заҳотиёқ кўзларига ёш олар эдилар. Ботирхон домла ўзининг "Навоий шоҳбайлар" асарини менга тақдим этган нусхасида ёзган дастхатларида шундай жумлани ўқиш мумкин: "Сизга, аҳли аёлингиз (кутлуғ хонадонингиз)га Аллоҳ ёр, Навоийнинг руҳи шарифлари мададкор бўлсин. Омин, ё Раббил оламин" деб дастхат битган эдилар. Қарангки, ҳатто менга қилган яхши тилакларида ҳам Аллоҳ билан бирга Навоий руҳидан мадад тилайдилар.

Мен баён қилмоқчи бўлган домланинг иккинчи хислатлари тўғрисиўзлиги эди. Домла дилидаги сўзни ҳеч ўзгартирмай гапираар эдилар, у кишида "тили бошқа, дили бошқа" деган гап асло бўлмас эди...

Мен баён қилмоқчи бўлган домланинг учинчи хислати, талабаларга доимо меҳрибонлиги, қачон у кишининг ёнидан ўтмайин доимо камида 5-6-та талаба бўлар эди. Талабалар доимо у кишининг суҳбатига мухтож эдилар. Ботирхон домла, менинг назиримда, туғма олим, ажойиб садоқатли дўст, ҳоксор бир инсон эдилар...

УСТОЗНИ ХОТИРЛАБ...

Хотира... Олис-олисларга чорлайди ногоҳ... Яхши одамларни эсга солар у. Хаёлимда чарх уриб, таниш чехралар, соғинчдан ўкиннар армонли кўнгил...

Йиллар ўтаверади, аммо яхшилар хотираси қалбларда яшайверади. Қачонлардир видолашган яхшилар нимагадир, ногоҳон бизда соғинч ҳиссини уйғотади ва ўз-ўзидан хаёлот оламига етаклайди. Уларнинг ҳаётдаги акси, қиёфаси бутун хаёлимизни эгаллайди. Шундай яхши устозлардан бири сифатида Ботирхон Акрамов ижодини эътироф этиш мумкин. Устознинг ўз касбига муҳаббати ва фидойилиги унинг маърузаларида яққол акс этарди. Ҳали-ҳамон эсимда, устоз Навоий ижоди орқали биз талабаларга гўзал хулқ, одоб-ахлоқ ҳақида тушунча бериб бошқа шоирлар шеърларидан ҳам парча келтирардилар. Шундай шеърлардан бирини, яъни Шайхзоданинг “Ҳар сонияда...” шеъридаги ушбу сатрларни ҳеч эсимдан чикаролмайман:

*Бир нафар чилангар кўз юмса агар
Ўрнига тугилар учта чилангар.
Ёки ўлиб кетса битта муаллим.
Ўрнига тугилар донишманд олим.
Аммо ўлган икки аблаҳга эваз
Бирини ҳам тугилмоқ асти шарт эмас...*

Хотирот олим таъбири билан айтганда, инсоннинг чин инсонлигини, унинг рухий илдизлар, маънавий асослар билан алоқа ришталари узилмас эканлигини, имон-эътиқоди бутунлигини кўрсатувчи эзгу, муқаддас қадриятлардан. Умрини, қалб-қўрини, борини адабиётшуносликка, хусусан, ўзбек шеъриятига, қолаверса, Навоий ижодига бахшида қилган меҳрибон устозимиз Ботирхон Акрамов хотираси доимо мангу. 1945 йили, Ҳамид Олимжон хотираси кунларида: “Қоқиндик... Сени жуда соғиндик...” деб ёзган эди Миртемир. Мана, фалак айланиб, унинг ўзи – боқий шеърият чаманзорининг хушилхон куйчиларидан яна бири мухлисларини “жуда соғинтириб” кетди. Том маънодаги халқ шоирининг ўрни жуда йўқ.

ланияпти, – деб ёзган эди олим ўзининг “Оламнинг бутунлиги” китобида. Шу жиҳатдан устоз бугун бизни “жуда соғинтириб” кетди, уларнинг ўрни жуда ҳам йўқланияпти ва сезиляпти.

*Дунё оқ эмасдир, йўқ, қора бардош.
Куйиб, ёдимиздан кечганлар айтсин.
Сўзларида заҳар, кўзларида тош.
Тилидан, элидан кечганлар айтсин.
Тунлар босиб келар дунё ҳасрати.
Кунлар гизли тугён, босиб келар шеър.
Нечук қисмат эрур, шоир қисмати?!
Тушларимни бузар ҳазрат Алишер...*

Бу сатрларнинг алампнок оҳангида шоир қисмати она халқнинг тарихий тақдири билан, унинг азалий орзу-армонлари, дардлари билан узвий боғланган, деган теран маъно ётади... Рауф Парфи кўзланган ниятни, зоҳиран қараганда, оташин шоирнинг мураккаб ҳаёт йўли, унинг фожиали интиҳоси тақозо этган оғир-ҳазин оҳангда ифодалаётгандай бўлади. Аслида, ўша безовта, аламли оҳанг замирида, мисралар моҳиятида бир киши драматига нисбатан кенг ва теран ижтимоий дард бор. Шоир қисматининг бутун зиддиятларини – унинг шахсиятида машрабона ҳурфикрлилик билан халқона шикастаҳолик; ҳаёт қувончларига ошиқона шайдолик билан дардламларига куюнчак муносабат; умумбашарий ташвишлар – “дунё ҳасрати” билан кўнгилнинг хос, сирли-маҳрам кечинмалари омукта эканини – булар битта тирик вужудга, бир бутун оламга айланганлигини ким тушунади, ким қадрлай олади?..” (280-б.) Таҳлилда олимнинг шеърятга бўлган ихлоси кузатилади ва маҳорати акс ётади.

Адабиёт инсонни покликка, комилликка, эзгуликка, олийжанобликка, руҳан тозаришга етакловчи восита ҳисобланади. Шундай даражага эриша олган устозлардан бири эдилар... Камтарин, соҳоватпеша, диёнатли, сабр-қаноатли, олиҳиммат, заҳматкаш навоийшунос олимни бутун умри фаолиятида тўғри ва ҳалол меҳнат қилган азиз инсон сифатида хотирлаймиз. Устознинг юксак ахлоқий фазилятлари бизга намуна, ўрнак бўлиши керак, албатта. Адабиётнинг вазифаси ҳам ана шунда. Инсон руҳиятини тарбиялашдек мураккаб вазифани ўз олдига қўйган адабиёт замирида, аслида, кечинмалар яшайди. Устоз назарларидаги самимийлик, адабиётга

бўлган муҳаббат, шижоат нималарнидир таъкидламоқчидек туюлади, туюлади-ю, бирдан улар сабоғи, фасоҳат мулкининг соҳибкирони Навоий шоҳбайтлари хаёлдан кечади:

*Ёрур холинг хаёлидин оқаргон кўзларим, гўё:
Кўйубтур килки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин.*

Муяссар УМИРОВА, муҳаррир

ОДАМ ОДАМИЙЛИК БИЛАН ОБОД

Ботирхон акага қуда бўлганимизга салкам қирқ йил тўлибди. Бу оиланинг аъзолари биз учун ҳамиша кадрдон инсонлар эдилар. Таниқли олим, эл ардоғидаги инсон бўлишларига қарамай, Ботирхон акага юксак инсонийлик ва ўта камтарлик хос бўлган. Одатда куданикига меҳмон бўлиб келганда баъзилар ниҳоятда иззатталаб бўлишади. Лекин Ботирхон ака бундай иллатлардан йироқ эди. Кунни кечагидек ёдимда, ҳар сафар Қўқонга келганларида, раҳматли дадам меҳмоннинг шарофати билан барча қариндош-уруғларимизни бир дастурхон атрофига йиғишни хуш кўрардилар. Бундай пайтларда Ботирхон ака энг азиз меҳмонимиз бўлишига қарамай, ҳеч қачон дастурхоннинг тўрида ўтирмасдилар, ширинсухан, даврада ўтирганларга жуда эътиборли эдилар. Шунинг учун ҳам у кишини қариндош-уруғларимизнинг барчаси илиқ сўзлар билан эслашади.

Дадам билан Ботирхон ака ҳар хил феъл-атворга эга инсонлар бўлса-да, кўп томонлари ўхшаш ҳам эди, аниқроғи уларнинг табиатида кучли ирода ҳукмрон бўлиб, камтарлик, олижаноблик ва қандай лавозимда бўлишидан қатъий назар, одамларни кадрлаш, уларга эзгулик улашиш каби хислатлар мужассам эди. Шунинг учун бўлса керак, улар ўртасидаги қуда-андачилик жуда самимий бўлиб, то умриларининг охиригача давом этди. Дадам Комилжон Солиев ўша пайтларда Қўқондаги йирик ташкилотлардан биринини раҳбари, хизмат таказоси билан тез-тез Тошкентга келиб турардилар. Ҳар сафар келганларида Ботирхон ака билан Моҳирахон ака уларни албатта меҳмонга чақиришарди. Мен ҳам ҳар сафар (ўша пайтлар ТошДУнинг юридик факультетида ўқирдим) дадамга кўшилиб уларникига бирга борардим. Бу гўзал ва обод хонадонда бўлганимда қандайдир бетакрор файз ҳукм суришини ҳамиша ҳис қилганман ва улардан ибрат олишга интилганман.

Ота-онам вафот этганларидан сўнг ҳам оилаларимиз ўртасидаги ўзаро иноқлик, яқинлик давом этиб, яхши-ёмон кунларда камарбаста бўлиб келинди.. Бундан тўрт йил олдин бошимга оғир мусибат тушиб, умр йўлдошимдан ажралган пайтларимда Ботирхон ака билан Моҳирахон ая ота-онамнинг ўрнини билинтирмасдан менга далда бўлиб, маросимларда туриб берганларини ҳеч қачон унутмайман.

Ҳамкасбим эмасми, Ботирхон ака билан жуда кўп мулоқотда бўлганман. Мен уларни ўз соҳасида жуда катта тажрибага эга бўлган забардаст олим, шу билан бирга ўта маданиятли, дўстларига содик, беғараз, қўлидан келганича бошқаларга яхшилик қилишга интиладиган инсон сифатида танидим. Касбим тақозоси билан бир неча маротаба Ботирхон акани ҳамкасблари ва у кишининг қўлида таълим олган шогирдларига дуч келдим ва бир нарсага амин бўлдимки, улар билан мулоқотда бўлган ҳар бир инсон улар тўғрисида фақат яхши ва илиқ фикрларни билдиришади. Уларни тинглар эканман, мен эл-юртда ўз фидойи хизматлари орқасидан ҳурмат ва эътибор топган бу инсонга ҳурматим ошар эди. Ҳа, Ботирхон ака ана шундай эл ардоқлаган, юзларидан нур ёғилиб турадиган бир олижаноб инсон эдилар. Дейдиларки, “Одам – одамийлик билан обод”. Илоҳим жойлари жаннатда бўлсин!

Ботирхон ака ҳаётда яхши ном қолдирди, шу билан бирга одобу андишада беназир бўлган, маърифатли аёл – Моҳирахон ая билан бахтли умр кечириб, биргаликда тўрт фарзандни тарбиялаб вояга етказишди. Уларнинг бари имон-эътиқодли, олийжаноб инсонлардир. Мана салкам қирқ йилдирки, Ботирхон аканинг тўнғич қизлари келинойим – Гули Акрамовани ота-онаси фахрланишига лойиқ инсон эканлигининг шохиди бўлиб келмоқдаман. Келинойим ота-онасининг тарбиясини олганлиги унинг маърифатпарварлиги, ўз устида тинмай ишлаши, оилада эса вафодор ёр, меҳрибон она, яхши қайнона ва набиралари учун сеvimли бувижон эканликларида билиниб туради. Ҳа, халқимизда бекорга айтишмайди “Таги-тахтини суриштир” деб.

Ўйлайманки, шогирд-у, фарзандларининг саъй-ҳаракатлари билан тайёрланаётган “Ўзбек адабиёти намояндалари” туркумида нашр этиладиган ушбу китоб ҳам хотираси эъзозланаётган шахс – Ботирхон Акрамовнинг 80 йиллигига муносиб тухфа бўлади. Инсон кўнглини нозик маънавиятга, меҳр-оқибатга ундовчи, эзгулик ҳеч қачон исиз қолмаслигидан далолат берувчи бу китоб ёшларимиз учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

МИР АЛИШЕР НАВОИЙ ФИДОЙИСИ

*Бу гулшан ичра йўқдур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур яхшилик била қолса от.*

Гарчанд адабиётшунос бўлмасам ҳам Ботирхон Акрамовнинг порлоқ хотираси хурмати қисқача ёзиб ўтишга жазм этдим.

1978 йилнинг май ойида Қорақамиш мавзесига милиция бўлими вакили қилиб тайинланганимда кўп қаватли иморатларда яшайдиган 2-3 нафар нуроний отахонларга кўзим тушди. Улар орасида Ботирхон ака бор эдилар. Шу пайтлардан бошлаб Ботирхон ака билан чин инсонийлик муносабатларимиз бошланди. Улар мени шеърятга, айникса, Алишер Навоий шеърларига зўр қизиқишим борлигини билиб, ўқишга китоблар бериб, маъноларини ҳам тунантириб берардилар.

Ботирхон ака билан шунчаки дўст бўлиб қолган эдик десам нотўғри бўлар эди. Улар менга Навоийдек пири устоз ўрнида бўлган инсон сифатида гавдаланди. Улар ҳар бир ҳодисага ва шароитга Алишер Навоийнинг шеърларидан дарҳол мисол тариқасида байт айтардилар. Шу шеърларнинг қайси бирларини ёзиб олдим, қайси бирларини ёзиб ололмадим. Шулардан бири:

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар неники истасанг ўзингдин истагил.*

2007 йили Ботирхон аканинг “Навоий шоҳбайтлари” китоблари босилиб чиқди. Шу китобларини менга такдим этарканлар, дастхат ёзиб менга яхши тилаклар билдириб: “Яратганнинг ўзи – ёр, Навоийдек пири муршидлар руҳи мададкор бўлсин! Омин! Ҳар субҳу шомда Сизнинг дуоғўйингиз “фақир ул-ҳақир” оғанғиз” деб эдилар. Мен учун бу дастхат нақадар азиз ва бебаҳодир. Ўз сўзларида улар ўзларини “фақир ул-ҳақир” деб таърифлаганлар. Навоийнинг ижодини шу даражада чуқур ўрганиш жараёнида улар Навоийнинг улуғворлигини, камтарлигини ҳам ўзларига қабул этганлар десам муболаға бўлмас. Драп пальто, қора шляпа ва жигарранг портфелни кўтариб, қишнинг аёзли кунларида автобусларда Низомий номидаги педагогика институтга ва Миллий университетга қатнардилар.

Бир куни мен уларга савол бериб: “Инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг энг юқориси самимият бўлса керак-а?”, десам, “йўқ, поклик” – дедилар. Навоийдан байт келтирдилар:

Дили поку, сўзи поку, ўзи пок.

Ўзлари ҳам энг пок инсонлардан эдилар, негаки улар ҳеч қачон бойликка ва мансабдорликка интилмадан, фақат илм ва маърифатга хизмат қилиб яшадилар.

Саъдий Шерозий сўзлари билан айтганда:

*“Қорун ҳалоқ бўлди,ки бор эрди ганжи том,
Нуширавон ўлмади, қўйди яхши ном.*

Ҳа, Ботирхон ака ҳам бу дунёда яхши ном қолдирган “одамийлар одамийси” эдилар.

*Дилбар ВАЛИЕВА,
ўқитувчи*

УСТОЗ

Мен Акрамовлар оиласини салкам 30 йилдан буён биламан. 196-мактабга раҳбар этиб таинланган эдим. Ишга тушган биринчи кунимдан бошлаб мен Акрамова Моҳира опа исмли ўқитувчига назарим тушди. Моҳира опа бошқа устозлардан ғайрати, меҳнатсеварлиги, ширинсўзлиги билан ажралиб туришини дарров сездим. Раҳбар сифатида мен бу ўқитувчини мактабда олиб бораётган ишнинг кузатар эканман, шундай инсонлар ичида ишлаётганимдан жуда-жуда фахрланар эдим. Секин-аста мен ходимларим оилалари билан таниша бошладим.

Моҳира опанинг чакконлиги, уйда ҳам, мактабда ҳам чинакам моҳирлигини куриб, мен ҳайратга тушар эдим. Аёл кишининг давлат ишида, эл-юрт хизматида хотиржам меҳнат қилиши учун уйдаги шарт-шароитнинг аҳамияти жуда муҳимдир. Худди шундай қулай шароитни Моҳира опам учун уларнинг умр йулдоши Ботирхон ака яратиб берганларини мен аниқ биламан.

Шаҳар миқёсидаги семинар ва очиқ дарсларга улар албатта кўмаклашар эдилар, болалар учун кичик-кичик шеърлар ҳам ёзиб берардилар. Ёзги таътиллари эса улар туғилиб ўсган Ўш шаҳрида,

Москва, Ленинград ёки чет элларда биргаликда ўтказар эдилар. Ботирхон ака чинакам жаннати инсон эдилар. Энди билсам, моҳир устоз Моҳира опам меҳмондўстликни, ширинсўзликни, меҳнатсеварликни, фидойиликни ва ҳоказоларнинг барчасини турмуш ўртоғи Ботирхон Акрамовдан ўрганган эканлар.

Домла уларнинг нафакат турмуш ўртоғи, балки том маънодаги Устози ҳам бўлган эканлар.

*Бахтиёра АБДУЛЛАЕВА,
Қўқон педагогика институтининг ўқитувчиси*

НАВОИЙ ИХЛОСМАНДИ

Мен биринчи бор Ботирхон акамни роппа-росса 60 йил аввал кўрганман. У пайтда мен 7 яшар кизча эдим. Ҳали-ҳали эсимда, Моҳира опамни Ботирхон акамнинг уйига узатиб борганмиз. Куёвнинг гўзаллигини кўрган аёллар ҳайратга тушганлар. Бу сахна худди «Ўткан кунлар»даги Отабек ва Кумушга ўхшарди, ҳамма ҳавас билан қараган. Ботирхон акам келишган, баланд буйли, кўзлари катта-катта, айниқса жилмайганда худди Отабекнинг ўзи эди.

Тўйларидан аввалги сахналар биров бошқача бўларди. Ботирхон акамнинг кўлида атир гуллар, деразамизнинг тагида ҳар доим мўлтиллаб турардилар. Лекин Моҳира опам оиламиз аъзоларидан уялиб, ҳадеб деразадан қарашга андиша қилар эдилар.

Аммо муҳаббат ҳамиша ғолиб деганларидек, улар бир-бирларининг висолига етишдилар, тўрт фарзандли бўлдилар. Ботирхон акам ҳеч қачон ўғил фарзанд йўқлигидан ўксинмаган, аксинча, қизлари билан фахрланган. Уларнинг ҳаммасини олий маълумотли қилиб ўқитган, яхши тарбия берган, ҳалол меҳнат билан пул топишни ўргатган.

Қатор-қатор туғилган невараларига ўзлари танлаб чиройли исмлар қўйдилар: Гуландом, Гулрухсор, Музаффар, Лобар... ва ниҳоят Акрамхон.

Қадимдан олиму-уламолар ҳаётни сахнага ўхшатганлар, инсонларни эса сахна асарининг қаҳрамонлари деб атаганлар. Ҳаммамизнинг суюкли, севимли, ўта истеъдодли қаҳрамонимиз – Ботирхон акамиз қалбларимизда баъзан Отабек тимсолида, баъзан дилкаш суҳбатдош сифатида ва ҳамиша Навоий ихлосманди бўлиб абадий қолади.

БИЗ АКА-УКАДЕК ЭДИК

Филология фанлари доктори, профессор Ботирхон ака Акрамов билан 30 йилдан бери танишмиз, ёнма-ён бирга бўлиб, ижодий ишларимиз билан ака-укадек ҳамсухбат бўлганимдан мағрурланиб юраман.

Бу ажойиб инсон доимо хушчакчак, юзидан табассум аримайдиган, ўта зиёли устоз эдилар. Ўша файзли йилларда водийлик дўстларимиз билан оилавий «гап» – зиёфатларда йиғилганимизда доимо суҳбат албатта Алишер Навоий ёки бошқа ўзбек алломалар ҳақида бошланиб кетарди. Зиёфатга йиғилган улфатлар Ботирхон акани мароқ билан тинглар, олам-олам таъсуротлар билан кеч тунда уй-уйимизга тарқалар эдик.

Водийга меҳмондорчиликка ёки тўйга бораётганимизда машинада «Куйгай» кўшиғини Ботирхон ака бошчилигида хиргойи қилиб кетар, чарчаш нима эканлигини билмай манзилимизга етиб борар эдик.

Ботирхон аканинг уйларида бой кутубхона бор эди. Кабинетларида йиғилган бир-биридан ажойиб китобларни вароқлаб ўтириб, илмий ишлар ҳақида бахslashлар эдик.

Бир куни Ботирхон ака шундай дедилар:

– Баҳодиржон, укам! Археолог бўла туриб Далварзинтепа қадимий шаҳри ўрнида топилган дунёдаги энг қадимий шахмат доналарини, 40 дан ортиқ маҳобатли буддавий ҳайкалларини, қолаверса, тенги йўқ – салкам 36 кг олтин хазинасини топган бўлсангизда, нега докторлик диссертациясини ёзмайсиз!

Мен эса жавобан:

– Эсимда, сиз докторлик диссертациясини ёклаётганингизда олимлар ўртасида қаттиқ тортишувлар бўлган эди. Мени ҳам шу ҳолатга тушишимни ҳоҳлайсизми? деб кулишиб олган эдик.

– Шўролар мафкураси даврида олимларга мен танлаган мавзу ёқмас, аниқроғи, тўғри келмас эди-да. Ҳа, майли, диссертация бўлмаса унда сизнинг фаолиятингиз билан боғлиқ энг яхши мавзу Япония ва японлар ҳақида илмий-оммабоп китоб ёзинг. Ахир сиз археологлар ичида биринчилардан бўлиб ажойиб япон олими – ар-

хеолог Кюдзо Катони шогирдлари билан 1989 йилда юртимиз жанубидаги Далварзинтепада қазилма ишларини бошлаб юборгансизлар-ку. Шу билан бирга ҳамкорлик шартномасига кўра ўзбек археологлари бир неча марта Японияга бориб келгансизлар. Агар сафар эсдаликларини жамлаб ўзбек халқига етказиш учун шу мавзуда китоб ёзсангиз, зўр иш бўларди-да.

Бу танқид ва маслаҳатдан илҳомланиб Мустақиллик туфайли 2005 йилда «Японлар. Кимлар улар?» деб номланган 188 жилдди илмий-оммабоп китобни чоп эттирдим. Ушбу китобни адабий томондан жонли чиқиши учун тақризни ўз бўйнига олган Ботирхон акамнинг хизматлари бисёр бўлди.

Истеъдодли, жонкуяр олим Ботирхон акамнинг порлоқ номлари менинг хотирамда доимо сақланиб қолади.

Барнохон МИРЗААҲМЕДОВА

ЯХШИЛИК УЧУН ЯРАЛГАН ИНСОН

Бу дунёда шундай инсонлар борки, улар боқий дунёга рихлат этганларидан сўнг ҳам ортларидан тириклигида адо этган хайрли амаллари учун фарзандлари, таниш билишлари самимий раҳмату миннатдорчилақ сўзларини эшитиб юришади. Ботирхон амаки ҳам ана шундай соҳоватпеша, улуг ҳислатли инсонлардан эдилар.

Мен 2002 йили Ботирхон амакининг ён қўшниларининг хонадонига келин бўлиб тушган бўлсам, у кишини ана шу вақтдан таний бошлаганман. Озодалиқ келинлик зийнати эмасми, эрта саҳарлаб кўчаларга сув сепиб, атрофларни супуриб, тозалаб кўйсам Ботирхон амаки деразаларидан қараб туриб – “Барака топинг, умрингиз узок бўлсин қизим. Сиз сув сепиб супурсангиз ер ҳар бир қадамингизда саловатлар айтади” дер эдилар. Шунда мен у кишининг нақадар пок кўнгилли инсон эканликларини англагандим. Ростини айтсам, мен Ботирхон амакининг қандай унвонлари, орденлар ёки қанчалиқ юқори мансабларда эгаси бўлганларини билмайман. Аммо қанчалиқ хоксор, камтар, катта-ю кичикка бирдек меҳрибон инсон бўлганликларини баралла айта оламан. Уларни меҳнатсевар, ширинсўз боғбон дегим ҳам келади. Сабаби, кўп қаватли уйда яшашимизга қарамай кўчамизнинг бир четида кичкинагина экинзор

барпо қилиб, у ердаги митти майсадан тортиб, каттагина мажнун-тол дарахтигача алоҳида парвариш қилардилар. Ҳозир ана шу экинзор олдидан ҳар ўтганимда бир воқеа ёдимга тушаверади:

Ёзининг жазирама кунларидан бирида мен кўчамизнинг асфалт ерига гиламларимизни тўшаб юваётган эдим. Аксига олиб гиламни ювиб тушаётган совунли сув тўғри Ботирхон амакининг экинзорларига оқиб кетаётганди. Бундан ҳижолат бўлиб, гиламни тез-тез ишқалайман-у дарров супургини қўлимга олиб экинзорга кетаётган сувни орқага супураман. Бу ҳолатни гилам ювиб бўлгунимча неча маротаба қайтармадим дейсиз. Бир вақт қарасам Ботирхон амаки деразаларидан қараб турибдилар. Мен ҳам хафа бўлиб қолмасинлар дея ҳаракатимни янада тезлаштирдим. Шунда амаки “Кўяверинг қизим, сув кетаверсин, майли, экинларга ўғит бўлади” – деб қолдилар. Мен ана, бироз хафа бўлдилар шекилли деб ўйлаб “йўқ-йўқ, мана ҳозир тозалаб оламан, экинларингиз куриб қолишига йўл қўймайман” дебманда шоша-пишиб. Шунда амаки кулиб, “Барнохон мен ростдан айташман, майли ўзингизни кийнаманг, совунли сувнинг экинларга зарари бўлмайди”, дедилар. Кейин билсам бу гапларни чин дилдан айтаётган эканлар.

Бир куни мен ҳам уларга ҳавас қилиб бир чеккага кўкатлар эқдим. Эрта тонгдан ишга кетаётиб буни кўрган Ботирхон амаки хурсанд бўлиб мени йўл-йўлакай дуо қилиб кетдилар. Мана шу кичкинагина қилган ишимга катта баҳо бериб, ҳаттоки ўзлари ҳам эндигина ниш ураётган майсаларни кўриб хурсанд бўлганларининг ўзи уларни қандай ҳокисор боғбон эканликларидан далолатдир. Афсуски, энди у инсон орамизда йўқ. Табиатга ошно, одамларга ҳолис, келажак авлоднинг қамоли-ю, эл-юрт гами билан яшовчи бир улуғ муаллим хотирага айланди. Юзларидан нур, сўзларидан бол гаралаётган Ботирхон амакининг аёли Моҳира аянинг улуғ ва гўзал кунларни хотирлаганча қолди. Ижодкор инсон ҳеч бир воқеа ҳодисага бефарқ қарай олмайди. Моҳира ая ҳам адабиёт ошноси эмасмилар, Ботирхон амакининг шахсий кутубхоналари энди аяга муҳим бетақдор хотираларни ёдга солиб туради.

Ботирхон амаки маҳалламизда ҳам ўзларининг зиёли фазилатлари билан ҳам ажралиб турардилар. Ёдимда, қачонки, маҳалламизда ёки қариндош-уруғларимизникида тўй-марака, бирон маросим уюштирилса, Ботирхон амаки ҳаммадан олдин бориб, чин дилдан хизматга шайланардилар. Ҳайит, Наврўз байрамлари бўладими

чин дилдан дуолар, тилаклар айтардилар. Айниқса, кўчада ўйнаб юрган болаларни кўрганларида уларга қарата, “Илм олинглар, болаларим ўқиган одам ҳеч қачон хор бўлмайди, ҳар доим кўлларингдан келгунича яхшилик қилинглар, ортингиздан фақат яхши ном қолсин” дея насихат беришни қанда қилмасдилар. Шунинг учун ҳам ҳамма уларнинг оилаларига ҳавас билан қарайди. Ботирхон амакининг дуо-ю насихатлари доим бизни нурли ва равон йўлларга чорлайди. Уларни таниган-билганлар борки, ибратли фазилатларини бир-бирларига айтиб хотирлайдилар. Ортларидан яхши ном қолдирган Ботирхон амакининг охиратлари обод бўлсин.

*Моҳирахон АКРАМОВА,
муаллима*

60 ЙИЛЛИК УМР СУРУРИ

Мен Ўш шахрининг энг мўътабар, обрўли, зиёли инсон – Олимхон ҳожи оиласида дунёга келдим. Онам – Нурхон ая чевар номи билан машҳур эдилар. Оиламиздаги 8 фарзанд – 6 ўғил ва 2 кизнинг энг кенжаси – эркатойи эдим. Отам ўз маблағларидан мактаб интернат очган. Бу мактабнинг биринчи қалдирғочлари – академик Иззат Султон, Ҳабиб Абдуллаев, Тўраҳон Мирзаевлар бўлишган. 1937 йилда отам уйда ноёб китоблар сақлагани учун ўша даврнинг энг кўзга кўринган маърифатпарвар инсонлар, жадидлар қатори қатағон қилинган.

Ўшанда мен 5 ёшда эдим. 8 фарзандни вояга етказиш, уларни ўқитиш, олий маълумотли қилиш ёлғиз онамнинг зиммасига тушди. Орадан бир неча йил ўтгач уруш бошланди. Онажоним Ватан ҳимояси учун бирин-кетин ўғилларини фронтга жўнатди, сўнг кетмакет «қора хатлар» олди. Аммо фарёд этмасдан бир бурчакда секин-секин йиғлаб олар ва қолган фарзандларининг ўқиш-тарбияси учун туну-кун тинимсиз меҳнат қилар эди.

Айниқса, кўп эътибор менга берилар эди. Ҳали-ҳали эсимда – акаларим мени қўлма-қўл қилиб ерга қўймай катта қилишган. Йиллар ўтиб мен ҳам отам касбини эгаллаш учун Педагогика билим юртида ўқидим ва мактабда ишлаш учун йўлланма олдим. Менинг биринчи касбдошларим орасида дунёда тенги йўқ меҳрибон инсон-

лар – Олимахон опам ва Валидбек акам ҳам бор эдилар. Улар ту-
файли уйимиз доимо гавжум булар, ёру-дустлар аримас эди.
Валидбек акам адабиёт фанининг фидойиси, ниҳоятда шеърятга
кизиқувчан бўлгани учун уйимизда тез-тез мушоиралар ўтказилар
эди.

Кунлардан бир кун эшикдан бир йигит кириб келди ва акамни
сўради. Бошқа меҳмонлардан ажралиб турадиган ўткир нигоҳи, жа-
рангдор овози ва ширинсўзлиги мени бефарқ қолдирмади, ўзига
диққат-эътиборимни тортди. Кейинчалик билсам, бу йигит мен иш-
лаётган мактабнинг тил ва адабиёт ўқитувчиси Ботирхон Акрамов
экан. Ёш бўлишига қарамай, бу киши мактабда катта обрўга эга,
қобилиятли педагог, сиёсатни яхши тушунадиган, қатъиятли, бер-
ган сўзи устидан чиқадиغان инсон эди. Оддий боғбоннинг фарзанди
бўлатуриб, билимга, илмга ўта чанқоқлиги, адабиёт ва санъатнинг
нозик сирларини дилдан ҳис этиши, ташкилотчилик қобилияти, ак-
тёрлик маҳорати каби фазилатлари билан Ботирхон ака ҳаммани
хайратга солар эди.

Биз турмуш курдик. Ботирхон ака онам учун яна бир ўғил бўл-
дилар. Биз 4 та фарзанд кўрдик. Фарзандларимиз ҳам бизга ўхшаб
муаллимлик касбини танлади. Отасидан уларга кўплаб ноёб китоб-
лар билан бирга тўғрисузлик, олижаноблик, касб маҳорати, ҳалол
меҳнат қилиш мерос бўлиб қолди. Мен шу хислатларни кизларимда,
набираларимда кўрганимда, қувонаман, кўнглим таскин топади.

Мен домла билан бирга 60 йил бахтли умр кечирдим. Бу давр-
нинг ҳар бир куни мен учун азиз. Баҳор кезлари бойчечакка буркан-
ган тоғ бағри-ю, сой бўйида юрган ёшлик дамларимизни ҳам, илм-
фанга бахшида этилган умрнинг пасту-баландликларини ҳам, кек-
салик даври гаштини сурганимизни ҳам асло унутмайман. Мен
Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганган етук олим, қалами ўткир
танқидчи, олижаноб инсоннинг рафиқаси бўлганимдан фахрланаман.

ОТАЖОН

*Сўз. Сўз дея сўзнинг ортидан кетган
Эй, азиз мағрур бош, қайда ётасан?
Ул азиз жонидан Сўз дея кечган
Қонлар ютиб, қуёшим, қайга ботасан
Сулҳида Ёлғиз*

Орзу-ҳаваслари буюк, аммо ҳаммадан яширин, армонлари уммондай, лек сирлигича қолган, нодир қалб ва истеъдод соҳиби...

Отагинам... Қани энди вақтни орқага кайтариш мумкин бўлса эди... Ҳар бир сўзингиз ҳар бир нигоҳингиз, ишорангиздан, биз англай ололмаган Ҳақиқатингизни энди қаердан излаймиз?!

Факат ижодингиздан, асарларингиздан – шеър ва мақолаларингиз, тугалланмаган лойиҳа – чизгиларингиздан излаймиз ноёб ҳис-туйғуларингизни... Табаррук изларингизга зор бўлиб бизга таскин берувчи амаллар билан яшаймиз энди...

Ўта хоксор ва ғоят мағрур, жуда содда ва ниҳоята нозиктаъб бу инсонни кимлардир эъзозлади, кимлардир тушунмади... Ҳаётлигида бу ноёб инсонни қадрлаганларнинг ҳақиқа дуо қилиб уларнинг саъй-ҳаракатлари билан Отажонимиздан қолган улкан ижодий меросни кенг жамоатчиликка ёйиш ишларини давом эттиришимиз лозим.

Ҳадиси шарифда қайд этилишича, ҳеч бир ота ўз фарзандига ҳулқи одобдан буюкроқ мерос беролмас экан... Биз тўрт қиз ана шу меросга ҳам эгамиз...

Сиз ва волидаи мухтарамамиз бизга берган тарбиянгиз, илм-маърифатга бўлган эътиқод ва чуқур ихлос ҳаётимизни умрбод ёритажак...

Миллатпарвар шоиримиз Рауф Парфининг рафиқаси Сулҳида Ёлғиз шундай хотирлайдилар: “Икки дўст – шоир ва мунаққид олим соатлаб бир-биридан кўз узмай, деярли сўзсиз суҳбат қуриб ўтиришарди... Икковларини икки чинорга ўхшатардим...” Ўша чинорнинг биттаси Сиз эдингиз, Отажон. Чинордек улуғвор, чинордек томирлари бақувват, чинордек боқий... Сизнинг шогирдларингиз,

фарзандларингиз, издошларингиз ўша дарахтнинг япроқлари, эзгу ниятларингиз ва амалларингиз эса боқий ва виқорли чинорнинг сояси...

*Сурайё АКРАМОВА,
ўқитувчи*

*Ёдингиз ёд айлаб, куюндим ҳар дам,
Рухингиз шод айлаб, овундим, отам...*

Ажаб... Инсон дунёда энг онгли, идрокли ва шу билан бир вақтда энг онгсиз ва нодон бўларкан. Халқ орасида «йўкотганда англайди кадрин» деган ибора бежизга яралмаганлигини Отамни йўкотганимда тушундим. Қўлимга қаламни соғинч, надомат, ёруғ хотира, аввал ҳеч ўйлантормаган ҳислар тутқазди.

Мен нафақат Отамдан, балки файласуф устозимдан, донишманд маслаҳатчимдан, мурғаклигимдан то шу кунгача меҳру-рағбатини дариғ тутмаган саховатпеша валинеъматимдан айрилдим.

Шаксиз, ҳар бир фарзанд учун ўз отаси суюкли ва азиздир. Аммо Отам сиймоси кўз олдимга келаркан, назаримда, покликка, комилликка, теранликка даъват қилувчи қиёфа гавдаланаверади ва беихтиёр қалбимда ифтихор билан шундай Отанинг зурриёди эканимдан шарафланиб кетаман.

Бизнинг оиламиз ҳамиша меҳмондўст бўлган. Отам ва Онам бағрикенг, савоб ишларга очиқ инсонлар бўлган. Ҳар куни бир меҳмон келарди, у азиз бўлиб, хонадонимиз файз, ризк, баракага тўларди...

Биз оилада тўрт фарзанд бўлиб, ҳаммамиз рус мактабларида таҳсил олдик, сўнг турли олийгоҳларда ўқидик. Аммо энг мураббийимиз, бизга Шарқ ва Ғарб маданиятини, адабиётини танитиб, уйғунлаштириб, англаган – Отамиз бўлдилар. Отам чуқур илм соҳиб бўлибгина қолмай, балки шеърят, миллий ва мумтоз мусиқа, маданият, санъат, адабиёт, урф-одат, сиёсат, замон, дин борасида ўта билимдон бўлганликлари учун биз – фарзандлари тафакқури, дид, дунёқарашимиз шаклланишида бу жиҳатлари катта рол ўйнаган, десам муболаға бўлмайди.

Суфизм илмини Отам нафақат ўргандилар, балки ҳаётга тадбик этиб, унинг бош мезони бўлмиш – ҳалол меҳнат, адолат ва ҳақиқат учун кураш каби амалларини қўллаб яшадилар.

Отамнинг илмини англаш ҳаётликлариди менга насиб этмади. Отамнинг нақадар улуғ зот, юксак иқтидор ва нотиклик санъати соҳиби, Навоий ижодига бутун умрини бағишлаган, унинг шоҳ-байтларини таҳлил этиб, шарҳлашда тенгсиз сўз устаси эканликларини тўла англаб етмабман...

Ирсият қонунлари устун келиб, менинг қизим – Отамнинг на-бираси – Иродахон шеъриятга кириб келди. Бу сирли ва машаққатли оламга илк қадамини қўйиб ўзига хос ширали овози билан, самимий кечинмалари билан биринчи мўъжаз лирик тўпламни эълон қилди.

Отам руҳининг ўзи қўллаб, мададкор бўлгандек гўё...

Сўзимни қизим Иродагинг «Бобомга Марсия» шеъри билан яқунламоқчиман...

*Абадият сари йўл олди бир руҳ,
Боқий дунё кутар, йўллари ёруғ!
Жигарлари гамда чекарлар андуҳ,
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Менинг адиб, шоир бобокалоним!*

*Ёронлар сафига кирдингиз охир,
Шайхзода, Рауф, Муҳаммад Нодир -
Орасида энди Акрамхон Ботир,
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Менинг ажиб, камтар бобокалоним!*

*Навоий, Яссавий, сўфий Нақшбанд,
Жадидлар руҳлари – Ҷулпону, Фитрат,
Барчалари сиздан розилар абад,
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Менинг ватанпарвар бобокалоним!*

*Ҳақсиз ҳукм бўлса тушиб газабга,
Адолатли сўз деб, учраб азобга,
Интилмаган асло обрў-мансабга,*

Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Менинг ҳақсўз, ботир бобокалоним!

Кузатдик манзилга Рамазон моҳи,
Барча гуноҳ, хато тўжилар чоғи.
Юксак мавом берсин сизга Аллоҳим!
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Менинг чин жаннатий бобокалоним!

Ҳаммамиз Одамнинг авлоди, насли,
Муддат тез тугаркан Фанода асли..
Фирдавсда сизга ёр хур ёшлик фасли,
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Ризвонларга лойиқ бобокалоним!

Қора доғлар қолди кечаги кундан,
Бобом рихлат килган шу машъум тундан.
Дуоларин бизлар ололдикмикан?!
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Видолашмай кетган бобокалоним!

Онам сиймосида кўраман сизни,
Бувим кўзларида чин севгингизни,
Ўчиролмас ҳатто вақт ҳам бу изни!
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Муҳаббати мангу бобокалоним!

Тирик жон бордурки – Ўлим тотғучи,
Кабр тор бағрида хар ким ётғучи!
Тақдирларни ёлғиз Тангри ёзғучи,
Хайр, файзли инсон, фидойи олим,
Рухингиз шод бўлсин, БОБОКАЛОНИМ!

МУНДАРИЖА

<i>Ҳ. Болтабоев.</i> Навоий баҳридан баҳрамандлик.....	3
<i>Ботирхон АКРАМОВ.</i> Мухтасар хасби ҳолим.....	5

МАҚОЛАЛАР

“Сўз гуҳари”нинг илоҳий баҳоси.....	7
“Сўз лавҳи”га битилган мўъжиза.....	21
Илоҳий калимот тимсоллари.....	26
Кўнгил чашмасидан қатралар.....	34
Ҳазрати Баҳоуддин ва Алишер Навоий.....	52
Асрлар қаъридан садо.....	59
Мўъжизот муссавири, зарофӣт шоири.....	64
“Муҳаббат осмони”нинг ёруғ юлдузи.....	73
Шеъриятнинг ҳуррият буржи.....	82
“Сўз гуҳари”нинг қасидавор ва пуर्वикор қирралари.....	90
Руҳиятнинг мусаввирона чизгилари.....	95

ДАФТАРДА ҚОЛГАН ЁЗУВЛАР

Нури илҳом ҳайрати.....	103
Тавбаи комил.....	105
Таманно.....	106
Тўзимсиз изтироб.....	107
Тўймадим, йўқ, тўймасман!.....	109
Кўнгил каъбаси.....	111

СУҲБАТЛАР

Ёш авлоднинг маънавий қиёфаси (мунаққид М.Маҳмудов билан суҳбат).....	112
--	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

Профессор Ботирхон Акрамов асарларининг қисқа библиографияси.....	126
--	-----

ЗАМОНДОШЛАР НИГОҲИДА

<i>Ҳ.Тўхтабоев.</i> Покизаамал олим.....	129
<i>Ҳ.Ҳомидий.</i> Икки жабҳада.....	131
<i>Ё.Исҳоқов.</i> Дили ва тили бир.....	133

<i>О.Мадаев.</i> Наслига содик олим.....	135
<i>З.Ҳамидов.</i> Навоий “сўзи”га ошуфта олим.....	136
<i>Йўлдош Эшбек.</i> Домла Ботирхон Ақрам ёди.....	140
<i>Т.Собитова.</i> Навоий шеърятининг билимдони.....	148
<i>Мирзо Кенжабек.</i> Аҳли дил инсон эдилар.....	150
<i>Тўра Мирзо.</i> Устоз ҳақида йўқлов.....	153
<i>С.Собиржон ўғли.</i> Дўстлик ён танламайди.....	155
<i>А.Жалилов.</i> Навоий руҳидан мадад олиб.....	156
<i>П.Кенжаева.</i> Устозни хотирлаб.....	158
<i>М.Умирова.</i> Одам одамийлик билан обод.....	160
<i>Ш.Асқаров.</i> Мир Алишер Навоий фидойиси.....	162
<i>Д.Валиева.</i> Устоз.....	163
<i>Б.Абдуллаева.</i> Навоий ихлосманди.....	164
<i>Б.Турғунов.</i> Биз ака-укадек эдик.....	165
<i>Б.Мирзааҳмедова.</i> Яхшилик учун яралган инсон.....	166
<i>М.Акрамова.</i> 60 йиллик умр сурури.....	168
<i>Г.Акрамова.</i> Отажон.....	170
<i>С.Акрамова.</i> Ёдингиз ёд айлаб.....	171

Адабий-бадший нашр

Нашриёт муҳаррири Файзи Шохисмоил
Мусахҳиҳа Камола Болтабева
Техник муҳаррир Бехзод Болтабоев

Нашриёт лицензияси АГ № 103. 15.07.2008
Теришга берилди: 11.12.2012
Босишга рухсат этилди 17.12.2012
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 10,0
Шартли босма тобоғи 11,25. Адади 250
Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO'Z»
масъулияти чекланган жамиятининг нашриёти
Тошкент, Навоий кўчаси, 69
Тел.: 241-60-33

«MUMTOZ SO'Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди. Буюртма 19/12
Тошкент, Навоий кўчаси, 69
Тел.: 241-81-20

